

HENRYK GAERTNER

GRAMATYKA
WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA
POLSKIEGO

CZĘŚĆ III, 1
SŁOWOTWÓRSTWO

DAR
Książnicy-Atlasu

H-121755

KSIĄŻNICA - ATLAS
S. A. ZJEDNOCZ. ZAKŁADY KARTOGR. I WYDAWN. T. N. S. W.
LWÓW — WARSZAWA
1934

D A R
TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ
MŁODZIEŻY AKADEMICKIEJ

2322

Zakłady Graficzne Ski Akc. Książnica-Atlas we Lwowie

Spis treści.

Ogólne zasady budowy wyrazów.

I. Elementy morfologiczne 207

§ 337. Wątki, 207. — § 338. Rdzenie i narostki, 207.
§ 339. Budowa morfologiczna wątków, 209. — § 340. Formy wątków, 210. — § 341. Rola morfologiczna oboczności, 211. — § 342. Oboczności żywe i martwe, 211. — § 343. Pochodzenie oboczności, 212. — § 344. Oboczność $e||-$, 213. — § 345. Oboczność $'e||a$, 214. — § 346. Oboczność $'e||a$, 215. — § 347. Oboczność $'e||o$, 215. — § 348. Oboczność $'e||o$, 216. — § 349. Oboczności $'el||le$; $'el||eł$, 217. — § 350. Oboczności $'er||r||rze||or(z)||ar$, 217. — § 351. Oboczności $o||u$ (pis. $ó$); $e||ą$; lud. i stp. $a||á$; $e||é$, 217. — § 352. Oboczność $o||a$, 218. — § 353. Oboczność $ol||to$, $ló(tu)$, 218. — § 354. Oboczność $or||ro$, $ró(ru)$, 219. — § 355. Oboczność $u||y$, 219. — § 356. Oboczność $u||ow$, y , 219. — § 357. Oboczność $i||y$, 219. — § 358. Oboczności $a) i(y)||e$; $b) i(y)||ij||oj$, 220. — § 359. Oboczności $i(y)n||n||ą$; im , $ym||m||ą$, 220. — § 360. Oboczność $y||-$, 221. — § 361. Oboczność $y||i$, 221. — § 362. Oboczności spółgłosek bezdźwięcznych i dźwięcznych, 221. — § 363. Oboczności spółgłosek wargowych twardych i miękkich, 221. — § 364. Oboczności spółgłosek przedniojęzykowych twardych i miękkich, 222. — § 365. Oboczność $n||ń$, 222. — § 366. Oboczność t , $d||ś$, 222. — § 367. Oboczność $j||ś$, $dź$, $ść$, $źdź$, 223. — § 368. Oboczności spółgłosek przedniojęzykowych twardych i stwardniałych, 223. — § 369. Oboczność $r||rz$, 223. — § 370. Oboczność $t||ł$, 223. — § 371. Oboczności $k||k$, $g||g$, 224. — § 372. Oboczności spółgłosek tylnojęzykowych i przedniojęzykowych stwardniałych, 224. — § 373. Oboczność spółgłosek i zera fonetycznego, 224. — § 374. Zatarcie granicy morfologicznej wyrazu, 225. — § 375. Węzeł morfologiczny, 225.

II. Dwuczłonowość słowotwórcza i fleksyjna 226

§ 376. Pień i wykładnik wyrazów, 226. — § 377. Temat i końcówka, 228. — § 378. Upodobnienia mor-

fologiczne, 229. — § 379. Perintegracja i absorbcja morfologiczna, 231.

Słowotwórstwo.

I. Budowa słowotwórcza wyrazów	234
§ 380. Rodzaje wykładników, 234. — § 381. Rodzaje pni, 235. — § 382. Rodzaje wyrazów ze względu na pień i wykładnik, 235. — § 383. Wyrazy integralnie i dezintegralnie pochodne, 237. — § 384. Wyrazy przejrzyste i nieprzejrzyste, 238. — § 385. Człony martwe i żywe, 239.	
II. Rzeczowniki	240
A. Rzeczowniki z wykładnikiem przyrostkowym	240
a) Rzeczowniki z wykładnikiem nierozwiniętym	240
§ 386. Rzeczowniki męskie na spółgłoskę twardą, 240. — § 387. Rzeczowniki męskie na spółgłoskę miękką, 243. — § 388. Rzeczowniki męskie z wykładnikiem <i>-o</i> , 243. — § 389. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem <i>-o</i> , 243. — § 390. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem <i>-e</i> , 243. — § 391. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem <i>-ę</i> , 245. — § 392. Rzeczowniki z wykładnikiem <i>-ą</i> , 245. — § 393. Rzeczowniki żeńskie na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, 247.	
b) Rzeczowniki z wykładnikiem rozwiniętym	247
1. Twory o wykładnikach ze spółgłoskami <i>p, b</i>	247
§ 394. Twory na <i>-p; -upa</i> , 247. — § 395. Twory na <i>-ba</i> , 248. — § 396. Twory na <i>-iba; -oba; -uba</i> , 248.	
2. Twory o wykładnikach ze spółgłoską <i>m</i>	248
§ 397. Twory na <i>-m</i> , 248. — § 398. Twory na <i>-mo</i> , 248. — § 399. Twory na <i>-(i)ym</i> , 248. — § 400. Twory na <i>-i(y)zm</i> , 249.	
3. Twory o wykładnikach ze spółgłoską <i>w (w)</i>	249
§ 401. Twory na <i>w</i> , 249. — § 402. Twory na <i>-(e)w</i> , 249. — § 403. Twory na <i>-wo</i> , 249. — § 404. Twory na <i>-wa</i> , 249. — § 405. Twory na <i>-aw</i> , 249. — § 406. Twory na <i>-awa</i> , 249. — § 407. Twory na <i>-i(y)wo</i> , 250. — § 408. Twory na <i>-i(y)wa</i> , 251. — § 409. Twory na <i>-o(e)w, -ó(e)w; -o(e)wo; -o(e)wa</i> , 251. — § 410. Twory na <i>-owie</i> , 251. — § 411. Twory na <i>-twa; -itwa</i> , 251. — § 412. Twory na <i>-stwo; -eństwo; -o(w)stwo</i> , 251.	
4. Twory o wykładnikach ze spółgłoską <i>t</i>	255
§ 413. Twory na <i>t</i> , 255. — § 414. Twory na <i>to</i> , 255. — § 415. Twory na <i>-ta</i> , 255. — § 416. Twory	

- na *-at*, 255. — § 417. Twory na *-ata*, 256. — § 418. Twory na *-ęta*, 256. — § 419. Twory na *-ita*; *-ista*, 256. — § 420. Twory na *-ot*, 256. — § 421. Twory na *-ota*; *-ota*, 256. — § 422. Twory na *-ost*; *-osta* 257. § 423. Twory na *-ut*, 257. — § 424. Twory na *-ufa*, 258. — § 425. Twory na *-yto*; *(i)yta*, 258.
5. Twory o wykładnikach ze spółgłoskami *c*, *cz* 258
 § 426. Twory na *-c*, 258. — 427. Twory na *-i(y)c*; *-o(e)wic*, 258. — § 428. Twory na *-icz*; *-o(e)wicz*, 258.
6. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ć* 259
 § 429. Twory na *-ć*, 259. — 430. Twory na *-cio*; *-cia*, 259. — § 431. Twory na *-(e)ć*, 259. — § 432. Twory na *-cie*; *-ęcie*, 259. — § 433. Twory na *-oć*, 259. — § 434. Twory na *-ość*, 260.
7. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *d* 262
 § 435. Twory na *-da*, 262. — § 436. Twory na *-ajda*, 262. — § 437. Twory na *-oda*, 262.
8. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *s* 262
 § 438. Twory na *-s*; *-sa*, 262. — § 439. Twory na *-as*, 262. — § 440. Twory na *-asa*, 262. — § 441. Twory na *-bas*; *-tas*, 262. — § 442. Twory na *-is*, 262. — § 443. Twory na *-os*, 263. — § 444. Twory na *-us*, 263.
9. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ś* 263
 § 445. Twory na *-ś*; *-sia*, 263. — § 446. Twory na *-aś*; *-taś*, 263. — § 447. Twory na *-iś*; *-niś*, 264. — § 448. Twory na *-isia*; *-nisia*, 264. — § 449. Twory na *-oś*, *-a*, 265. — § 450. Twory na *-oś*, *-i*; *-osia*, 265. — § 451. Twory na *-uś*, *-a*, 265. — § 452. Twory na *-usia*, 265. — § 453. Twory na *-yś*; *-ysio*; *-ysia*, 266.
10. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *n* 266
 § 454. Twory na *-n*, 266. — § 455. Twory na *-(e)n*, 266. — § 456. Twory na *-no*, 266. — § 457. Twory na *-na*, 266. — § 458. Twory na *-an*, 266. — § 459. Twory na *-ana*, 267. — § 460. Twory na *-i(y)n*, 267. § 461. Twory na *-anin*, 268. — § 462. Twory na *-i(y)no*, 268. — § 463. Twory na *-i(y)na*, 269. — § 464. Twory na *-i(y)zna*, 270. — § 465. Twory na *-un*, 271. — § 466. Twory na *-yn*, 271.
11. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ń* 271
 § 467. Twory na *-ń*, *-i*, 271. — § 468. Twory na *-nia*; *-arnia*; *-alnia*; *-elnia*; *-ownia*, 271. — § 469. Twory na *-i(y)nia*, 273. — § 470. Twory na *-i(y)ni*, 273. —

- § 471. Twory na *-y(i)nia*, 273. — § 472. Twory na *-y(i)ni*, 274. — § 473. Twory na *-anie*; *-enie*, 274. — § 474. Twory na *-ań*, *-i*, 274. — § 475. Twory na *-(e)ń*, *-a*, 274. — § 476. Twory na *-eń*, *-a*, 275. — § 477. Twory na *-eń*, *-i*; *-enia*, *-i*, 275. — § 478. Twory na *-oń*, *-a*, 275. — § 479. Twory na *-śń*, 276. — § 480. Twory na *-źń*, 276. — § 481. Twory na *-uń*, 276. — § 482. Twory na *-unio*, 276. — § 483. Twory na *-unia*, 276.
12. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ł* 277
 § 484. Twory na *-(e)ł*, 277. — § 485. Twory na *'(e)ł*, 277. — § 486. Twory na *-ło*, 277. — § 487. Twory na *-ła*, 277. — § 488. Twory na *-ał*, 277. — § 489. Twory na *-ało*, 277. — § 490. Twory na *-ała*, 277. — § 491. Twory na *-ajło*, 278. § 492. Twory na *-ajła*, 278. — § 493. Twory na *-dło*; *-adło*; *-i(y)dło*, 278. — § 494. Twory na *-oł*, 280. — § 495. Twory na *'oł*, 280. — § 496. Twory na *-oła*, 280. — § 497. Twory na *'oła*, 280. — § 498. Twory na *-sło*, 280. — § 499. Twory na *-uła*, 280. — § 500. Twory na *-ujło*, 281. — § 501. Twory na *-y(i)ła*, 281.
13. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *l* 281
 § 502. Twory na *-(e)l*, 281. — § 503. Twory na *-la*, 281. — § 504. Twory na *-al*, 281. — § 505. Twory na *-alo*; *-ala*, 282. — § 506. Twory na *-el*, *-a*, 283. — § 507. Twory na *-ciel*; *-i(y)ciel*; *-ciciel*, 283. — § 508. Twory na *-ela*, 285. — § 509. Twory na *-el*, *-i*, 285. 510. Twory na *-ól*, 285. — § 511. Twory na *-ola*, 285. — § 512. Twory na *-ul*; *-ulo*, 285. — § 513. Twory na *-ula*, 285. — § 514. Twory na *-yl*, 286.
14. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *r* 286
 § 515. Twory na *-r*; *-ro*; *-ra*, 286. — § 516. Twory na *-ar*, 286. — § 517. Twory na *-ara*, 286. — § 518. Twory na *-or*, 287. — § 519. Twory na *'or*, 287. — § 520. Twory na *-ora*, 287. — § 521. Twory na *-ur*, 287. — § 522. Twory na *-ura*, 287. — § 523. Twory na *-y(i)nier*, 287. — § 524. Twory na *-y(i)ra*, 287.
15. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *rz* 287
 § 525. Twory na *-arz*, 287. — § 526. Twory na *-erz*, 290. — § 527. Twory na *'erz*, 290. — § 528. Twory na *-orz*, 290.
16. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *j*. 291
 § 529. Twory na *-j*; *-ja*; *-je*, 291. — § 530. Twory na *-aj*, 291. — § 531. Twory na *-aja*, 291. — § 532.

- Twory na *-taj*, 292. — § 533. Twory na *-ej*, 292. — § 534. Twory na *-eja*; *-oja*; *-uj*; *-uja*, 292.
17. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *k* 292
 § 535. Twory na *-k*; *-ka*; *-ko*, 292. — § 536. Twory na *-(e)k*, 292. — § 537. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-tek*; *-ątek*; *-aszek*; *-iszek*; *-uszek*; *-yszek*; *-unek*, 295. — § 538. Twory na *-ka*, 296. — § 539. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-aczka*; *-ajka*; *-anka*; *-arka*; *-awka*; *-eńka*; *-iczka*; *-ówka*; *-utka*; *-uszka*, 298. — § 540. Twory na *-ko*, 299. — § 541. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-ączko*; *-ątko* i t. p., 302. — § 542. Twory na *-ak*, 303. — § 543. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-niak*; *-czak* i t. p., 306. — § 544. Twory na *-i(y)k*; *-nik*; *-ownik*; *-alnik*; *-elnik*; *-czyk*, 307. — § 545. Twory na *-ok*, 310. — § 546. Twory na *-sko*, 310. — § 547. Twory na *-o(w)sko*, 310. — § 548. Twory na *-i(y)sko*; *-owisko*; *-lisko*; *-nisko*; *-czysko*, 310. — § 549. Twory na *-uk*; *-czuk*, 313. § 550. Twory na *-yk*, 313. — § 551. Twory na *-yka*; *-tyka*, 313.
18. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *c* ($\leq k$) 314
 § 552. Twory na *-ec*, 314. — § 553. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-eniec*; *-inieć*; *-awiec*; *-owiec*; *-ilec*; *-elec*; *-ulec*, 316. — § 554. Twory na *-ca*, 317. § 555. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-erca*; *-owca*, 319. — § 556. Twory na *-ce*, 320. — § 557. Twory na *-(y)ca*; *-nica*; *-lica*, *-alnica*; *-elnica*; *-awica*; *-owica*; *-ownica*, 320.
19. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *cz* ($\leq k$) 323
 § 558. Twory na *-cz*, 323. — § 559. Twory na *-acz*, 323. — § 560. Twory na *-icz*, 326. — § 561. Twory na *-i(y)szcze*; *-owiszcze*, 326. — § 562. Twory na *-ycz*, 327.
20. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *g* 328
 § 563. Twory na *-g*, 328. — § 564. Twory na *-ga*, 328. — § 565. Twory na *-aga*, 328. — § 566. Twory na *-ag*, 328. — § 567. Twory na *-ęga*, 328. — § 568. Twory na *-iga*, 328. — § 569. Twory na *-og*; *-oga*, 328. — § 570. Twory na *-uga*, 328. — § 571. Twory na *-yga*, 328.
21. Formy o wykładnikach ze spółgłoską *ż* 328
 § 572. Twory na *-eż*, 328.

22. Twory o wykładnikach ze spółgłoską <i>ch</i>	329
§ 573. Twory na <i>-ch</i> , 329. — § 574. Twory na <i>-cha</i> , 329. — § 575. Twory na <i>-ach</i> , 329. — § 576. Twory na <i>-acha</i> , 329. — § 577. Twory na <i>-ech</i> , 329. § 578. Twory na <i>-echa</i> ; <i>-ęcha</i> , 329. — § 579. Twory na <i>-icha</i> , 329. — § 580. Twory na <i>-i(y)cha</i> , 330. — § 581. Twory na <i>-och</i> , 330. — § 582. Twory na <i>-ocha</i> , 331. — § 583. Twory na <i>-uch</i> , 331. — § 584. Twory na <i>-tuch</i> , 332. — § 585. Twory na <i>-ucha</i> , 332.	
23. Twory o wykładnikach ze spółgłoską <i>sz</i>	333
§ 586. Twory na <i>-sz</i> ; <i>-sza</i> , 333. — § 587. Twory na <i>-asz</i> ; <i>-asza</i> , 333. — § 588. Twory <i>-esz</i> ; <i>-esza</i> , 333. — § 589. Twory na <i>-i(y)sz</i> ; <i>-i(y)sza</i> , 333. — § 590. Twory na <i>-osz</i> ; <i>-osza</i> , 333. — § 591. Twory na <i>-usz</i> ; <i>-usza</i> , 334. — § 592. Twory na <i>-y(i)sz</i> , 334.	
B. Rzeczowniki z wykładnikiem przedrostkowym	334
§ 593. <i>Geneza</i> , 334. — § 594. Twory z wykładnikiem <i>nie-</i> , 335. — § 595. Twory z wykładnikiem <i>pra-</i> , 335. — § 596. Twory z wykładnikiem <i>prze-</i> , 335. — § 597. Twory z wykładnikiem <i>nad-</i> , 335. — § 598. Twory z wykładnikiem <i>bez-</i> , 336. — § 599. Twory z wykładnikiem <i>przed-</i> , 336. — § 600. Twory z wykładnikiem <i>po-</i> ; <i>pod-</i> ; <i>przy-</i> ; <i>z-</i> , 336. — § 601. Twory z wykładnikami obcemi <i>arcy-</i> , <i>kontr-</i> , 337.	
C. Oboczności słowotwórcze rzeczowników	337
§ 602. — str. 337.	
III. Przymiotniki	341
A. Przymiotniki z wykładnikiem przyrostkowym	341
a) Przymiotniki z wykładnikiem nierozwiniętym	341
§ 603. Twory na <i>-y(i)</i> , 341. — § 604. Twory na <i>-i(y)</i> , 342.	

Skróty.

- ASPh. = Archiv für slavische Philologie.
 Berent W. Fach. = Fachowiec, Wyd. II, Warszawa b. r.
 Berent W. Her. = Kingsley, Heroje, tł. W. B. Warszawa 1926.
 Berent W. O = Ozimina, Warszawa, 1911.
 Berent W. Pr. = Próchno, Warszawa, 1903.
 Berent W. Up. = Upaniszady, Kena Isa oraz fragment z wielkiej Aranyski, tł. W. B., Chimera X (1907).
 Berent W. Zar. = Nitsche, Tako rzezce Zaratustra, tł. W. B., Warszawa 1905.
 Berent W. Żr. = Źródła i ujścia Nietscheizmu, odb. z Chimery, Warszawa 1906.
 Berent W. ŻK = Żywe kamienie, Wyd. II, Warszawa 1922.
 BN = E. Klich, Narzeczce wsi Borki Nizińskie, PKJ Nr. 2.
 bot. = termin botaniczny.
 Brzez. = R. Zawiliński, Gwara brzezińska w pow. ropeczyckim, RF VIII.
 BSL = Bulletin de la Société de Linguistique de Paris.
 chem. = termin chemiczny.
 Chrz. = P. Jaworek, Gwary na południe od Chrzanowa, MPKJ VII.
 Galic. = S. Udziela, Topograficzno-etnograficzny opis wsi polskich w Galicji, MAAE VI.
 GLM = dialekt grudziądzko-lubawsko-malborski, p. PZ.
 GZ = T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, Gramatyka języka polskiego, Pol. Akad. Umiej., Kraków 1923.
 hut. = termin hutniczy.
 IF = Indogermanische Forschungen.
 im. = imię osobowe.
 JP = Język Polski.
 Koc. = Kociewie, p. PZ.
 Koz. SO V = St. Kozierowski, Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła do Ujścia w świetle nazw geograficznych.
 Koz. SO VIII = St. Kozierowski, Pierwotne osiedlenie pogranicza wielkopolsko-śląskiego między Obrą i Odłą a Wartą i Bobrem w świetle nazw geograficznych.
 Krak. = O. Kolberg, Lud: Krakowskie t. I—IV, Kraków 1871-75.
 Las. = S. Matusiak, Gwara lasowska w okolicy Tarnobrzega, RF VIII.
 Leśmian B. Łąk. = Łąka, Warszawa 1920.
 Leśmian B. SR = Sad rozstajny, Warszawa 1912.
 LS = Lud Słowiński.
 Lub. = O. Kolberg, Lud: Lubelskie, t. I—II, Kraków 1883-84.
 lud. = ludowe.
 Łop. = A. Tomaszewski, Gwara Łopienna i okolicy w pn. Wielkopolsce, PKJ Nr. 16.
 Łoś GP II = J. Łoś, Gramatyka polska, Cz. II. Słowotwórstwo, Lwów 1925.
 Łow. = H. Świdorska, Dialekt Księstwa Łowickiego, PF XIV.

- Łuk. = W. Grzegorzewicz, O mowie ludowej we wsi Łukowcu w pow. garwolińskim, SKJ V.
 m. = nazwa miejscowa.
 MAAE = Materiały antropol.-archeol. i etnograficzne. Dział etn.
 med. = termin medyczny.
 MPKJ = Materiały i Prace Komisji Językowej Pol. Akad. Umiej.
 MG = J. Leciejewski, Gwara Miejskiej Górki i okolicy, RF IX.
 min. = termin mineralogiczny.
 myśl. = termin myśliwski.
 n. = nazwisko.
 Nadrab. = J. Świętek, Zwyczaje i pojęcia prawne ludu nadrabskiego, MAAE II.
 Nitsch DJP = K. Nitsch, Dialekty języka polskiego, GZ.
 Opocz. = J. Łoś, Gwara opoczyńska, RF XI.
 PKJ = Prace Komisji Językowej Pol. Akad. Umiej.
 PF = Prace Filologiczne.
 PL = Prace Lingwistyczne ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay, Kraków 1921.
 Podhale = J. Kantor, Czarny Dunajec, MAAE IX.
 prai. = praindoeuropejskie.
 prsl. = prasłowiańskie.
 Przas. = W. Grzegorzewicz, O języku ludowym, w pow. przasniskim, SKJ V.
 PW = K. Nitsch, Dialekty polskie Prus Wschodnich, MPKJ III.
 Pysz. = G. Blatt, Gwara ludowa we wsi Pysznic w pow. niskim, RF XX.
 PZ = K. Nitsch, Dialekty polskie Prus Zachodnich, MPKJ III.
 r. = rodzaj.
 RF = Rozprawy Wydziału Filologicznego Pol. Akad. Umiej.
 Rym. = O. Chomiński, Dialekty polskie okolic Rymanowa, MPKJ VII.
 SAU = Sprawozdanie z posiedzeń Pol. Akad. Umiej.
 SG = Symbolae Grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski, Kraków 1928.
 SKJ = Sprawozdania Komisji Językowej Pol. Akad. Umiej.
 Sl. = Slavia.
 SO = Slavia Occidentalis.
 Srom. = W. Janczy, Gwara Sromowiec Wyżnich, MPKJ I.
 Staff L. DD = Dzień duszy, Wyd. II, Warszawa 1922.
 Staff L. GK = Gałąź kwitnąca, Lwów 1908.
 Staff L. God. = Godiva, Warszawa 1922.
 Staff L. ŁL = Łabędź i lira, Wyd. nowe, Warszawa b. r.
 Staff L. MT = Mistrz Twardowski, Lwów 1902.
 Staff L. OO = Oczy otchłani, Warszawa 1919.
 Staff L. PN = Ptakom niebieskim, Lwów 1905.
 Staff L. Poł. = Południca, Warszawa 1920.
 Staff L. SOP = Sny o potędze, Warszawa b. r.
 Staff L. ŚP = Ścieżki polne, Warszawa 1919.
 Staff L. TŁK = Tęcza łez i krwi, Charków 1916.
 Staff L. UG = Uśmiechy godzin, Lwów 1910.
 Staff L. Waw. = Wawrzyny, Lwów 1912.
 Staff L. WCM = W cieniu miecza, Lwów 1911.
 Staff L. ŻSWL = Żywiąc się w lecie, Warszawa 1922.
 stp. = staropolskie.
 Sułk. = J. Magiera, Gwara sułkowicka, MPKJ V.
 SW = J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki, Słownik języka polskiego (t. zw. Słownik Warszawski), Warszawa 1900–1927.

- S. Wil. = A. Zdanowicz i i., Słownik języka polskiego, Wilno 1861.
- ŚG = K. Nitsch i I. Stein, Zapiski gwarowe ze środkowej Galicji, MPKJ VII.
- Śl. = K. Nitsch, Dialekty polskie Śląska, MPKJ IV.
- Śl. IV = L. Malinowski, Powieści ludu polskiego na Śląsku, MAAE IV.
- Tasz. = W. Taszycki, Najdawniejsze polskie imiona osobowe, Kraków 1925.
- tm. = tamże.
- t. s. = to samo.
- Tuch. = Bory Tucholskie, p. PZ.
- Tur. = W. Pracki, O mowie wsi Turowa, PF VI.
- Tuwim J. CzNB = Czyhanie na Boga, Wyd. IV, Warszawa 1929.
- Tuwim J. Lir. = Balmont-Briusow, Liryki, tł. J. T., Warszawa 1921.
- Tuwim J. OS. = Wł. Majakowski, Obłok w spodniach, tł. J. T., Warszawa 1923.
- Tuwim J. P (= PT IV) = Poezje, t. 4, Warszawa 1923.
- Tuwim J. RzcZ. = Rzecz Czarnoleska, Warszawa 1929.
- Tuwim J. ST = Sokrates tańczący, Warszawa 1920.
- Tuwim J. SWK = Słowa we krwi, Warszawa 1926.
- Wkp. = J. S. S., Przyczynki do etnografji Wielkopolski, MAAE VIII i XIII.
- wsp. = wspólne.
- Zebrz. = J. Biela, Gwara zebrzydowska, RF IX.
- Zegadłowicz E. DJ = Dom jałowcowy, Warszawa-Kraków 1925.
- Zegadłowicz E. Dziew. = Dziewanny, Warszawa-Kraków 1927.
- Zegadłowicz E. Godz. = Godzinki, Poznań 1925.
- Zegadłowicz E. ORM = Odeście Ralfa Moora, Poznań 1927.
- Zegadłowicz E. Pow. = Powsinogi, Warszawa-Kraków 1927.
- Zegadłowicz E. WOG. = W obliczu gór, Poznań 1927.
- Zegadłowicz E. ZPMK = Z pod młyńskich kamieni, Poznań 1927.
- zool. = termin zoologiczny.
- Żeromski St. BZP = Bicze z piasku, Warszawa 1925.
- Żeromski St. Ch. = Charitas, Warszawa 1928.
- Żeromski St. DG = Dzieje grzechu, Kraków-Warszawa 1927.
- Żeromski St. DOH = Duma o hetmanie, Warszawa 1909.
- Żeromski St. Eleg. = Elegje, Warszawa 1927.
- Żeromski St. LB = Ludzie bezdomni, Warszawa-Kraków 1928.
- Żeromski St. NJ = Nawracanie Judasza, Warszawa 1928.
- Żeromski St. PJ = Puszcza jodłowa, Warszawa 1926.
- Żeromski St. Pom. = Pomyłki, Warszawa 1923.
- Żeromski St. Pop. = Popioły, Kraków-Warszawa 1928.
- Żeromski St. Prom. = Promień, Warszawa 1928.
- Żeromski St. Przed. = Przedwieśnię, Warszawa 1925.
- Żeromski St. PŚ = Ponad śnieg bielszym się stanę, Warszawa 1928.
- Żeromski St. PŚP = Początek świata pracy, Kraków 1918.
- Żeromski ST. RNKW = Rozdziobią nas kruki, wrony, Kraków 1914.
- Żeromski St. St. = Snobizm i postęp, Warszawa 1923.
- Żeromski St. SOS = Sen o szpadzie, Warszawa 1923.
- Żeromski St. UP = Utwory powieściowe, Warszawa-Kraków 1923.
- Żeromski St. UŻ = Uroda życia, Warszawa 1928.
- Żeromski St. WIN = Wszystko i nie, Warszawa 1923.
- Żeromski St. Wis. = Wisła, Warszawa 1918.
- Żeromski St. WU = Powieść o Walgierzu Udałym, Kraków-Warszawa 1923.
- Żeromski St. Zam. = Zamieć, Warszawa 1928.

Przykłady bez dokładnego wskazania miejsca pochodzą ze Słów. Warszawskiego, którego pełny materiał w opracowaniu niniejszem uwzględniono.

Errata.

Str. 216 w. 17 od dołu: skreślić *roz-żeg-ać/po-żog-a*. — Str. 232 w. 1 od dołu i str. 237 w. 21 od góry: zam. opracowanie ma być: opracowania. — Str. 234 w. 4 dodać: W. Taszycki, Ze studjów nad polskiem imiennictwem osobowem, JP VIII 97, IX 73, XII 147, XVII 4. — Str. 235 w. 9 od góry zam. *rog-atka* ma być: *roglat-ka*. — Str. 237 w. 17 od góry dodać: J. Łoś, Słownyja słowa v polskom jazykě, Petersburg 1901. — Str. 243 w. 6 od góry: zam. Pam. ma być: Pom. — Str. 247 w. 14 od dołu zam. tm. ma być: *Dziew*. — Str. 247. w. 11 od dołu zam. u niego ma być: u Staffa. — Str. 248 w. 9 od dołu skreślić wyraz: *kociuba 'kij'*. — Str. 249 w. 9 od dołu zam. narzędnych ma być: czynnikowych. — Str. 262 w. 10 od dołu, str. 263 w. 11 od dołu, str. 264 w. 10 od dołu i str. 265 w. 8 od góry termin: rzeczowniki jakościowe zastąpić terminem: rzecz. charakterystyczne. — Str. 263 w. 3 od dołu: skreślić *Marysia*. — Str. 274 w. 18 od góry zam. mężów ma być: męskich. — Str. 295 w. 5 od dołu dodać: Literatura. W. Doroszewski, Polski przyrostek *-ek* w wyrazach zapożyczonych, PF XII 145.

Ogólne zasady budowy wyrazów.

I. Elementy morfologiczne.

§ 337. Wątki. Na podstawie porównania i rozbioru wyrazów stwierdzamy, że zawierają one w swym składzie pewne wyodrębniające się cząstki elementarne, które występują niekiedy w wielu wyrazach o podobnym znaczeniu, jako odpowiedniki wspólnych im elementów treściowych. Tak więc np. w wyrazach *rzeczka, szafka, górka, kółko, okienko, półko* i t. p. występuje cząstka *-k-*, która wskazuje, że wyrazy te odnoszą się do jakichś małych przedmiotów; w wyrazach *domowy, domownik, domostwo* i t. p. powtarza się cząstka *dom-*, odpowiadająca cechom domu, wyznaczanym w treści wszystkich tych wyrazów; wyrazy *przebić, przechód* zawierają cząstkę *prze-*, wskazującą, że chodzi tu o czynność, wskutek której coś przechodzi przez jakiś inny przedmiot. Wszystkie tego rodzaju najdrobniejsze cząstki wyrazów nie dające się podzielić ze względu na związane z nimi właściwości semantyczne będziemy nazywać wątkami¹ wyrazów. Stanowią one jakby materiał morfologiczny, który w wyrazach może spełniać rozmaite role.

§ 338. Rdzenie i narostki. Porównując wyrazy takie, jak np. *dom, domowy, domownik, domostwo, domek, domeczek*, zauważymy, że najbliższej łączą się następujące pary: *domowy — dom, domeczek — domek, domownik — domowy, domostwo — domowy, domek — dom*. W każdej z takich par jeden wyraz, zamieszczony tutaj na pierwszym miejscu, uważamy za pochodzący od drugiego i z tego względu nazywamy go pochodnym, wyraz zaś, od którego on pochodzi, uznajemy za podstawowy.²

¹ W dotychczasowej terminologii owe elementarne, niepodzielne z punktu widzenia znaczeniowego składniki wyrazów nazywano zwykle morfemami (morfem, morfema) lub morfematami. Nazwę morfematów zastosowaliśmy tu jednak do wszelkich tworów językowych, posiadających właściwości semantyczne, a więc zarówno do wątków, jak też do ich zespołów, a więc do wyrazów, grup wyrazów i zdań. Por. §§ 5 i 166.

² H. Ułaszyn proponował dla wyrazu pochodnego nazwę: pochodnik, dla wyrazu podstawowego zaś — podstawnik PF XII 405 nst.

Oba te pojęcia są oczywiście pojęciami względnymi: z pośród dwu wyrazów, np. *woda* — *wodny*, wyraz *woda* jest podstawowym wobec wyrazu *wodny*, a wyraz *wodny* — pochodnym wobec wyrazu *woda*; natomiast rozważając parę *wodny* — *wodnisty*, wyraz *wodny* tym razem uznamy za podstawowy ze względu na wyraz *wodnisty*, który wobec niego jest pochodny. Z tego zatem wynika, że ten sam wyraz może być wobec jednego wyrazu podstawowym, wobec drugiego zaś — pochodnym.

Wyrazy takie są więc związane ze sobą stosunkiem pochodzenia. Stosunek ten może być dwojaki: 1) bezpośredni, jeśli łączy bezpośrednio wyraz pochodny z podstawowym, np. *dziennik* — *dzienny*, albo 2) pośredni, jeśli np. wyraz pochodny *dziennik* rozpatrujemy nie bezpośrednio w stosunku do najbliższego wyrazu podstawowego *dzienny*, lecz np. w stosunku do wyrazu *dzień*, wobec którego wyraz *dzienny* jest pochodnym; pośrednim jest też stosunek zachodzący między dwoma wyrazami, pochodzącymi od tego samego wyrazu podstawowego, a więc np. *domowy* i *domek* ze względu na wspólny wyraz podstawowy *dom*. Wszystkie takie wyrazy związane ze sobą bezpośrednim lub pośrednim stosunkiem pochodzenia nazywają się pokrewnymi lub rodziną wyrazów.

Taki sam stosunek pochodzenia zachodzi także między formami różnych stopni tego samego przymiotnika lub przysłówka oraz między temi formami jednego czasownika, których różność nie zależy od osoby, liczby i funkcji przypadkowej określanego rzeczownika, zaimka lub innego czasownika. Tak więc np. formę stopnia najwyższego *najbielszy* uważa się za pochodną od formy stopnia wyższego *bielszy*, a tę — za pochodną wobec formy stopnia równego *biały*; podobnie też formę przeszłą, np. *robił*, uważamy za pochodną od bezokolicznika *robić*, imiesłów współczesny *robiąc* za pochodny od formy teraźniejszej *robię* i t. p.

Jeśli porównamy budowę wyrazów pokrewnych ze względu na ich najmniejsze cząstki morfologiczne, czyli wątki, zauważymy, że wszystkie wyrazy należące do tej samej rodziny posiadają jeden wątek wspólny, np. wątek *król-* w wyrazach *król*, *królowa*, *królewicz*, *królewski*, *królować*. O ile w rozpatrywanej rodzinie wyrazów znajduje się przynajmniej jeden wyraz odmienny, wówczas ten wspólny im wątek nazywamy rdzeniem. Innemi słowy: rdzeniem jest taki wątek, który występuje we wszystkich wyrazach pewnej rodziny, jeśli ona zawiera

przynajmniej jeden wyraz odmienny. Obok rdzenia występują w wielu wyrazach inne rodzaje wątków, mianowicie narostki. Jedne z nich, następujące po rdzeniu, np. (*kul*)-*k-a*, (*rzecz*)-*k-a*, (*pól*)-*k-o*, (*wół*)-*ow-in-a* nazywają się przyrostkami, inne zaś, występujące przed rdzeniami, np. wątek *przy-* w wyrazach *przychód*, *przy-roda*, nazywają się przedrostkami.

Za przedrostki uważamy w szczególności wątki *nie-*, *ni-*, *naj-*, *ob-*, *pa-*, *pro-*, *prze-*, *roz-*, *są-*, *wą-*, *wy-*, *wz-*, np. w wyrazach *nieśmiały*, *niejasno*, *niczyj*, *najdłuższy*, *objazd*, *padół*, *prorok*, *przechód*, *rozchód*, *sąsiad*, *wąwóz*, *wyrok*, *wzburzenie* i t. p.; nadto w roli przedrostków występują niektóre przyimki, np. *bez-ludny*, *do-chód*, *między-morze*, *na-wyik*, *nad-bić*, *o-słona*, *odkrycie*, *przed-pokój*, *u-krycie*, *w-chód*. Jeśli więc w wyrazie przed jakimś rdzeniem występuje wątek lub grupa wątków identyczna z przyimkiem, wówczas je uważamy za przedrostek tego wyrazu. Tak np. w wyrazie *podbój* wątek *pod-* przed rdzeniem *-bój* jako identyczny z przyimkiem (*pod oknem*) jest przedrostkiem, jakkolwiek wątek ten w wyrazach *spodek*, *spodni* przed przyrostkiem *-ek-* lub *-ń-* stanowi rdzeń.

Literatura. H. Gaertner, Uwagi o podstawowych pojęciach i nazwach morfologicznych: 2. Rdzenie, przedrostki i przyrostki, JP XVIII 114.

§ 339. Budowa morfologiczna wątków. Wątki jako elementarne składniki morfologiczne wyrazów składają się z fonematów głoskowych (p. § 132). Fonematy te jednak w morfologii są rozważane nie ze względu na stosunek do głosek, t. j. układów i ruchów narządów mowy, ale jako składniki wątków, czyli najmniejszych morfematów (p. § 337). W tej roli niekiedy bywają odpowiednikami pewnych właściwości semantycznych wątków, a więc np. w rdzeniu *macz-(ać)* w przeciwstawieniu do *mocz-(yć)* fonemat *a* odpowiada wielokrotności czasownika. W roli tej występują zasadniczo tylko fonematy samodzielne (p. § 132). Z uwagi na ich rolę morfologiczną fonematy jako składniki wątków nazwano morfonomatami.¹ Nazwy tej jednak będziemy używać tylko wtedy, gdy będziemy chcieli wyraźnie zaznaczyć, że chodzi o podkreślenie roli morfologicznej fonematów. Ponieważ jednak, stosując konsekwentnie tę nazwę w morfologii, musielibyśmy używać zbyt długich terminów złożonych i mówić

¹ Termin ten wprowadził H. Ułaszyn, PF XII 405 nst., konsekwentnie go zaś zastosował St. Szober w ostatnim wydaniu swej gramatyki w rozdziale p. t. Morfonologia.

np. o morfonematach samogłosek lub spółgłosek, o morfonematkach spółgłosek przedniojęzykowych twardych i t. p., przeto dla uproszczenia stylistycznego będziemy mówić o odpowiednich głoskach, pamiętając, że mamy w zasadzie na myśli ich morfonematy. A więc zamiast „morfonemat spółgłoski przedniojęzykowej twardej“, będziemy mówić krótko: spółgłoska przedniojęzykowa twarda i t. p.

§ 340. Formy wątków. Jeśli porównamy rdzenie w wyrazach *domowy* i *domisko*, zauważymy, że w pierwszym z tych wyrazów rdzeniem jest zespół głosek *d-o-m-*, w drugim zaś — *d-o-ń-*, a więc oba zespoły różnią się głoskami końcowymi. Mimo to oba te zespoły uważamy za ten sam rdzeń, bo 1) łączy się z nimi to samo znaczenie, 2) są podobne do siebie ze względu na swą budowę, a różnią się tylko jedną głoską. Wobec tego oba takie zespoły uważa się za różne postaci jednego i tego samego rdzenia albo za rdzenie oboczne.

Podobne różnice zachodzą często w postaci przyrostków, np. *służ-b-a*, *służ-b-e* i t. p., oraz przedrostków, np. *w-pychać*, *we-pchnąć* i t. p. I w tych wypadkach mówimy o jednym przyrostku lub przedrostku w rozmaitych postaciach.

Niekiedy różnica postaci wątków jest bardzo wielka. Tak np. w wyrazach *nog-a*, *noż-ny*, *nóg*, *nodz-e* i t. d. rdzeń ma postaci *nog-*, *noż-*, *nuk-*, *nodz-*. Biorąc pod uwagę np. postaci *noż-* i *nuk-*, widzimy jednak, że więcej składników je od siebie odróżnia (*o — u*, *ż — k*), aniżeli zbliża (*n*). Pozornie mogłoby się zdawać, że traktowanie tych zespołów jako jednego rdzenia w różnych postaciach opiera się w takich wypadkach tylko na ich wspólnym znaczeniu. Tymczasem i tym razem uwzględniamy także stronę fonetyczną. Zauważymy bowiem, że zarówno rdzenie, jak narostki, różnią się między sobą w pewien regularny sposób. Tak np. wątki zakończone na *k* mają postaci na *cz* i *c* w pewnej stałej zależności od form fleksyjnych lub słowotwórczych, a więc np. różnica ta występuje w wyrazach bezpośrednio pokrewnych, *krok — kroczek*, *mruk — mruczek*, *wnuk — wnuczek* i t. p.; a zatem końcowe *-k* pojawia się w wyrazach podstawowych, natomiast w wyrazach pochodnych, zdrobniałych, przed *-ek* występuje zawsze spółgłoska *cz*. Podobnie w rzeczownikach zakończonych w mianowniku na *-t* ostatni wątek tematu w miejscowniku zawsze kończy się na *-ć*, a więc np. *brat — bracie*, *kat — kacie*, *bat — bacie*, *plot — płocie*, *młot — młocie* i t. p. Wskutek

prawidłowości tych różnic wytworzył się w poczuciu językowym system kojarzenia morfonematów, oparty na uogólnieniu stale pojawiających się różnic, zaobserwowanych na podłożu pewnych typów budowy słowotwórczej lub fleksyjnej. Tego rodzaju morfonematy, a także odpowiadające im głoski, które występują w różnych postaciach tych samych wątków (lub wogóle członów) wyrazu, nazywają się obocznymi albo w skróceniu — obocznikami (alternantami). Stosunek oboczności (alternacji) zaznaczamy w piśmie znakiem ||, a więc chcąc wyrazić, że *k* i *cz* są obocznikami, piszemy je: *k* || *cz*. O obocznikach, które występują w grupach, uważanych za rozmaite postaci tego samego wątku lub członu wyrazu, mówimy, że się wymieniają ze sobą, że są z sobą w oboczności (lub że alternują ze sobą). W wielu wątkach obocznikiem jakiejś głoski bywa brak głoski, np. *pies* — *psa*, *wieś* — *wsi* i t. p. Taki brak głoski jako obocznik nazywa się zerem fonetycznym, wymieniająca się zaś z niem głoska — głoską ruchomą.

§ 341. Rola morfologiczna oboczności. Niektóre oboczności fonetyczne, związane stale z różnicą typów morfologicznych, są zarazem niekiedy wskaźnikiem formalnym ich różnic semantycznych, w szczególności zaś znaczeniowych lub funkcyjnych (p. § 179). Tak np. oboczność *e* || *o* w rdzeniach czasowników: *wiedzie* — *wodzi*, *niesie* — *nosi*, *wiezie* — *wozi* jest wskaźnikiem różnicy ich krotności, przyczem 'e' występuje w czasownikach jednokrotnych, *o* — w czasownikach wielokrotnych. Podobnie oboczność *ó* || *o* w formach rzeczowników męskich jest wskaźnikiem różnicy przypadków, a więc *Bóg* — *Boga*, *grób* — *grobu*, *chłód* — *chłodu* i t. p. Oboczniki mają więc czasem podobną rolę morfologiczną, jak wątki.

§ 342. Oboczności żywe i martwe. Nie wszystkie oboczności są równie silne w poczuciu językowym. Jedne z nich utrzymują się tylko siłą tradycji w pewnej tylko, często malejącej ilości przykładów, np. oboczność *i* || *e* w wyrazach: *wisieć* — *wieszac*, *świt* — *świecić* i t. p. Są to oboczności martwe. Istnieje jednak znaczny zasób oboczności żywych, które występują w poczuciu językowym tak silnie, że ogarniają nawet coraz to nowe przykłady, w których z tradycji oboczności nie było. Taką jest np. oboczność *o* || *a* w rdzeniach czasowników jednokrotnych i wielokrotnych, która w żywej mowie pojawia się nawet w takich czasownikach, które w rdzeniu mają samogłoskę nosową;

tak np. na wzór *wykończyć* — *wykańczać* pojawia się para *rozłączyć*¹ (w wymowie: *rozłonczyć*) — *rozłanczać*.

§ 343. Pochodzenie oboczności. W rozpatrywanych poprzednio przykładach obocznikami były głoski samodzielne. Podobny stosunek można zauważyć jednak także w zakresie głosek zależnych (p. § 132). Tak np. w formach *wianek* i *wianka* w wymowie małopolskiej rdzeń ma postaci *wian-* i *wian-* czyli w rdzeniu tym mamy oboczność $n \parallel v$. Jak wiemy, głoska zależna v powstała przed k jako wynik upodobnienia. Otóż badania naukowe wykazały, że tak samo oboczności głosek samodzielnych są wynikiem rozwoju historycznego, a bardzo często na miejscu dwu dzisiejszych oboczników była jedna głoska, która w zależności od otoczenia już to pozostała bez zmiany, już to uległa przekształceniu, tak że w wątku o pierwotnie jednej postaci pojawiły się zależnie od formy wyrazu głoski oboczne.

Zmiany, których wynikiem są dzisiejsze oboczności, datują się niekiedy od bardzo dawnych, nawet przedhistorycznych czasów. Tylko niektóre z nich powstały w czasach samoistnego rozwoju języka polskiego. Większość ich została odziedziczona z epoki, w której wszyscy Słowianie mówili jednym, wspólnym językiem. Języka tego, który nazywamy *prasłowiańskim*, nie znamy, ale wnioskujemy o jego postaci z porównania wszystkich dzisiejszych języków słowiańskich, a zwłaszcza z języka starosłowiańskiego,¹ w którym św. Cyryl i Metody przed wyprawą misyjną około 860 r. dla Wielkomorawian przełożyli księgi liturgiczne. Język ten, którym mówiono ówczesnie w okolicach Salonik, naogół niewiele się różni od języka wspólnego wszystkich Słowian, czyli *prasłowiańskiego*.

Wiele oboczności przejęła polszczyzna jeszcze z dawniejszej epoki, mianowicie z języka wspólnego wszystkich indoeuropejczyków, czyli z języka *praindoeuropejskiego*, który odtwarzamy przez porównanie języków indoeuropejskich, a zwłaszcza przez uwzględnianie sanskrytu, czyli języka klasycznego staroindyjskiego.

W gramatyce opisowej współczesnego języka polskiego pochodzenie oboczności może być uwzględnione tylko o tyle, o ile jest to konieczne do zrozumienia dzisiejszego stanu polszczyzny. Stąd przedstawiając w następujących paragrafach system naj-

¹ Język ten nazywają także starobułgarskim lub staro-cerkiewno-słowiańskim.

ważniejszych oboczności, przestajemy tylko na krótkich wyjaśnieniach. Żywotność poszczególnych oboczności oraz zakres form, w których się pojawiają, omówimy w słowotwórstwie i fleksji.

Literatura (opracowania elementarne, zawierające wykazy szczegółowej bibliografii). J. Baudouin de Courtenay, Próba teorii alternacji fonetycznych, RF XX 219. — H. Ułaszyn, Kilka uwag terminologicznych, PF XII 405. — Nadto rozprawy w wydawnictwie Travaux du Cercle linguistique de Prague.

K. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg 1904. — A. Meillet, Zarys gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich, Warszawa 1919.

A. Gawroński, Podręcznik sanskrytu, Kraków 1932.

A. Meillet, Le slave commun, Paris 1924. — J. J. Mikkola, Urslavische Grammatik I, Heidelberg 1913. — W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik I, Göttingen 1924.

T. Lehr-Spławiński, Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, Lwów 1930. — J. Łoś, Gramatyka staro-słowiańska, Lwów 1922. — H. Ułaszyn, Język staro-cerkiewno-słowiański, Lwów 1928.

J. Baudouin de Courtenay, Zarys historii języka polskiego, Warszawa 1922. — J. Łoś, Gramatyka polska I, Lwów 1922. — J. Rozwadowski, Historyczna fonetyka, GZ. — St. Szober, Gramatyka języka polskiego II, Warszawa 1931.

§ 344. Oboczność *e* || -. W bardzo licznych wątkach, zarówno w rdzeniach, jak i narostkach, znajduje się jużto *e*, jużto zero fonetyczne, np. *pies/psa*, *łeb/łba*, *kotek/kotka*, *goniec/gońca*, *wetknąć/włożyć*, *w nas/we mnie* i t. p. Tego rodzaju *e*, wymieniające się z zerem fonetycznym, nazywa się *e* ruchome. Jest ono właściwością pewnych wątków; występuje ono zwykle w wątkach, które bez *e* zawierałyby trudne do wymówienia grupy spółgłosek. Ruchome *e* lub wymieniające się z niem zero fonetyczne może następować po spółgłoskach twardych, miękkich, nadto po stwardniałych, t. j. takich, które w okresie prasłowiańskim były miękkie, a dopiero później stały się twardymi (są to spółgłoski: *c*, *z*, *s*, *ẓ* (*ř*), *č*, *ž*, *l*).

Ruchome *e* oraz zero fonetyczne znajdują się na miejscu prasłowiańskich półsamogłosek lub półgłosek, czyli t. zw. jerów. Ruchome *e* z poprzedzającą spółgłoską twardą i wymieniające się z niem zero powstały z jeru twardego, wymawianego jako bardzo krótkie *ŷ*. Głoskę tę oznacza się znakiem *ɔ*. Ruchome *e* z poprzedzającą spółgłoską miękką lub stwardniałą oraz odpowiadające mu zero fonetyczne powstały z jeru miękkiego, wymawianego jako bardzo krótkie *ĭ*. Głoskę tę oznacza się literą *ɔ̇*.

O wymowie obu tych jerów wnioskujemy z ich pochodzenia, ponieważ *o* powstał z prai. krótkiego *ǔ*, miękki *o* zaś — z prai. *ǔ* krótkiego.

Oba te jery mogły być zgłoskotwórcze lub niezgłoskotwórcze. Niezgłoskotwórczemi były na końcu wyrazów, np. *domo*, nadto w zgłoskach, po których następowały zgłoski zawierające samogłoski lub jery zgłoskotwórcze, np. *moxu*, *psoxkx*. Zgłoskotwórcze jery znajdowały się w zgłoskach, po których następował jer niezgłoskotwórczy, np. *psox*.

W języku polskim na miejscu jerów niezgłoskotwórczych mamy zero fonetyczne, natomiast na miejscu jerów zgłoskotwórczych znajduje się *e* ruchome. Poprzedzająca spółgłoska jest twardą lub miękką, ewentualnie stwardniałą, zależnie od rodzaju jeru, a więc:

prśł. <i>lɔbbɔ</i>	pol. <i>łeb</i>	ale: prśł. <i>lɔba</i>	pol. <i>łba</i>
„ <i>koɔkɔ</i>	„ <i>kotek</i>	„ <i>koɔka</i>	„ <i>kotka</i>
„ <i>vɔɔknoɔti</i>	„ <i>wetknąć</i>	„ <i>vɔɔloɔiti</i>	„ <i>włoczyć</i>
„ <i>vɔ mɔnɛ</i>	„ <i>we mnie</i>	„ <i>vɔ nasɔ</i>	„ <i>w nas</i>
„ <i>psox</i>	„ <i>pies</i>	„ <i>pso</i>	„ <i>psa</i>
„ <i>gonɔcɔ</i>	„ <i>goniec</i>	„ <i>gonɔca</i>	„ <i>gońca</i>

W większości przykładów można wnioskować z samych form polskich o obecności i jakości jerów w języku prasłowiańskim, niekiedy jednak mamy zero fonetyczne tam, gdzie według zasady powinno być *e*, np. *szewc* z prśł. *švɔcɔ*, co powinno dać w polskim *szwiec*, lub odwrotnie jest zero tam, gdzie powinno być *e*, np. pol. *ogień* z prśł. *ognɔ*, co powinno dać *ogn*. Nieprawidłowości te tłumaczą się wpływem innych form lub wyrazów, w których *e* lub zero jest uzasadnione.

§ 345. Oboczność 'e' || 'a. Występuje ona: a) w rdzeniach, np. *kwieci-e* / *kwiat*; *leś-ny*, *lesi-e* / *las*; *wietrz-yc*, *wietrz-ny* / *wiatr*; *ciel-es-ny*, *ciel-e* / *ciał-o*; *let-ni*, *leci-e* / *lato* i t. p.; b) w przyrostkach, np. *bol-el-i* / *bol-ał*, *cierpi-el-i* / *cierpi-ał* i t. p.

Obie głoski oboczne następują po spółgłoskach miękkich lub stwardniałych, przyczem 'a' pojawia się przed spółgłoską przedniojęzykową twardą, zaś 'e' występuje przed przedniojęzykową miękką lub stwardniałą. W wielu przykładach spółgłoska miękka lub stwardniała jest drugą w grupie spółgłoskowej, np. *wietrz-e*. W licznych wyrazach 'e' pojawia się przed spółgłoską przedniojęzykową twardą, o ile po niej następuje przyrostek *-n-*, np. *kwiet-n-y*.

Zakres tej oboczności w języku staropolskim był znacznie szerszy i obejmował takie pary, jak *ścieni-e / ścian-a*, *koleni-e / kolan-o*, *sieni-e / sian-o* i t. p.

Oboczność ta powstała w języku polskim w epoce przedpiśmiennej. W języku prasłowiańskim na miejscu obu głosek obocznych było *ě* (t.zw. jał', czyli *ē* długie), które w języku polskim pozostało jako *e* przed spółgłoskami: a) wargowemi, b) tylnojęzykowemi i c) przedniojęzykowemi miękkimi lub stwardniałemi, natomiast przed spółgłoskami przedniojęzykowemi twardymi zmieniło się na 'a.

Pozorne odstępstwo od tej zasady w wyrazach, w których *e* jest obecnie przed spółgłoskami twardymi przedniojęzykowymi, tłumaczy się zmianami, które zaszły w rozwoju samej polszczyzny. I tak grupy składające się obecnie ze spółgłoski przedniojęzykowej twardej i następującej miękkiej lub stwardniałej, np. (*świe*)*tl(e)*, (*wie*)*trz(e)*, były w całości poczuwane jako miękkie. Dzisiejszy przyrostek *-n-* miał w języku prasłowiańskim postać *-bn-*, a przed nim występowała spółgłoska miękka, a więc np. *květ'-bn-*. Po zaniku *ь* głoska *t'* utożsamiała się z odpowiednią twardą.

2) Innego pochodzenia oboczność 'e || 'a występuje w rdzeniach form czasownikowych: *chwie-je / chwia-ć*, *dzie-je / dzia-ć się*, *grze-je / grza-ć*, *śmie-je się / śmia-ć się*, *sie-je / sia-ć*, *wie-je / wia-ć*. W najdawniejszym okresie staropolszczyzny bezokoliczniki tych czasowników brzmiały: *chwie-ja-ć*, *dzie-ja-ć się*, *grze-ja-ć*, *le-ja-ć*, *śmie-ja-ć*, *sie-ja-ć*, *wie-ja-ć*. Z tego widać, że obecne *a* powstało z t. zw. ściągnięcia grupy *eja* i dlatego zrazu w staropolszczyźnie było długie, następnie pochylone (p. § 72), stąd więc stp. postaci: *chwiać*, *dziać się*, *grzać*, *siać*, *śmiać się*, *wiać*, znane także i w gwarach.

§ 346. Oboczność 'e || a. Występuje ona w rdzeniach nielicznych wyrazów, np. *leż-ć / łaz-ić*, *rzez-ać / raz*.

Samogłoska *e* następuje po spółgłosce miękkiej lub stwardniałej, głoska *a* natomiast po twardej.

Oboczność ta została odziedziczona z epoki prasłowiańskiej, gdzie się przedstawia jako *ě* || *a*, a tam dotrwała z epoki praindoeuropejskiej, gdzie oboczności brzmiały jako *ē* || *ō*.

§ 347. Oboczność 'e || o. Występuje ona: a) w rdzeniach czasowników, np. *bierz-e / bior-a*; *gnieci-e*, *gniet-li / gniot-a*, *gniota*; *niesi-e*, *nieś-li / nios-ę*, *nios-ła*; *pierz-e / pior-ę*; *pleci-e*, *plet-li / plot-a*,

plot-ła; wiedzi-e, wied-li/wio-dę, wiod-ła; wiezi-e, wież-li/wioz-ę, wioz-ła; b) w rdzeniach imion, np. żon-a/żeń-ski; c) w przyrostkach, np. przyja-ciel-a/przyja-ciół-om; potępi-en-i/potępi-o-na.

Z przykładów tych widać, że samogłoski oboczne następują po spółgłoskach miękkich lub stwardniałych, a przed spółgłoskami przedniojęzykowymi, przyczem 'e' występuje przed spółgłoskami miękkimi lub stwardniałymi, 'o' zaś — przed spółgłoskami twardymi, o ile po nich nie następuje spółgłoska miękka lub stwardniała, np. *wied-li, po-wietrz-e.*

W języku staropolskim zakres tej oboczności obejmował znacznie większą ilość przykładów, np. *ledzi-e/lod-u, żeni-e/żon-a, jezierz-e/jeziorz-e* i t. p.

Oboczność ta powstała już na gruncie języka polskiego w czasach przedpiśmiennych. W języku prasłowiańskim na miejscu dzisiejszych oboczności było krótkie *e*, które w języku polskim pozostało jako *e* przed spółgłoskami: a) wargowemi, b) tylnojęzykowemi i c) przedniojęzykowemi miękkimi i stwardniałymi, natomiast przed spółgłoskami przedniojęzykowemi twardymi zmieniło się na *o*.

§ 348. Oboczność 'e' || o. 1) Oboczność ta występuje w rdzeniach wyrazów: *ciek-ą / tocz-yć, tok; grzeb-ać / grob-u; leż-eć / toż-yć, toż-e; nieś-ć / nos-ić, nosz-e; pleś-ć / płot; rzec/rok; wiedzi-e / wodz-i, wodz-a; wiezi-e / woz-i, wozu; roz-żeg-ać / po-żog-a; wy-bierz-e / wy-bor-u.*

Jak widać z przykładów, 'e' następuje po spółgłoskach miękkich lub stwardniałych, *o* — po spółgłoskach twardych.

Oboczność ta w niezmienionej postaci obu głosek została odziedziczona jeszcze z epoki praindoeuropejskiej.

2) Innego pochodzenia jest oboczność *e* || *o* w takich przyrostkach, jak *-owicz* || *-ewicz*, np. *dorobkiewicz / spacerowicz*. Zrazu w prsł. każde *o* po *į* przeszło w *e*, stąd *biał-o-głowa*, ale *woj-e-woda*, w języku polskim zaś zwłaszcza w przyrostkach zawierających *-ow-* po każdej spółgłosce miękkiej *o* przechodziło w *e*, stąd *Pleszew*, stp. *królewicz, mężewi, mężewie, mężewy*, ale *Kraków, synowi, synowie, synów, Stachowicz* i t. p. Oboczność ta utrzymuje się jeszcze silnie w Wielkopolsce (p. przymiotniki na *-owy* i fleksja rzeczowników), w języku wspólnym zaś tylko w rzeczownikach typu *dorobkiewicz*, przyczem *e* pojawiło się po *k*.

§ 349. Oboczności 'el || le; 'el || eł. Oboczności te występują tylko w dwu rdzeniach czasownikowych: *mieł-e / mle-ć / meł-t*, *pieł-e / ple-ć / peł-t*.

Oboczność 'el || le pochodzi stąd, że prsł. *el* przed samogłoską pozostało bez zmiany, między spółgłoskami zaś zmieniło się w pol. *le*, a zatem obydwa oboczności sprowadzają się do postaci prasłowiańskiej *el*.

Oboczność *el || eł* tłumaczy się tem, że grupa *eł* powstała z prsł. zgłoskotwórczego *l*, a więc oboczność ta w prsł. przedstawia się jako *el || l*.

§ 350. Oboczności 'er || r || rze || or(z) || ar. Ten długi szereg obocznikowy znajdujemy w kilku rdzeniach czasownikowych, np. *wy-dzier-am / wy-dr-e / wy-drze-ć / wy-dar-t*; *u-mier-ać / u-mr-e / u-mrze-ć / u-morz-yć / u-mar-t*; *za-pier-ać / za-pr-e / za-prze-ć / za-por-a / za-par-t*; *u-cier-ać / u-tr-e / u-trze-ć / u-tar-t*; *za-wier-ać / za-wr-e / za-wrze-ć / za-wor-a / za-war-t*.

Oboczność ta w języku staropolskim o tyle się przedstawiała inaczej, że na miejscu 'er (też 'erz) była grupa 'ér ('érz) także przed samogłoskami, a jeszcze dawniej *ir* (*irz*). W języku prasłowiańskim grupa ta wymieniała się z *br*, które po zaniku *b* dało w polskim *r*. Ponieważ zaś prsł. *b* powstało z prai. *ǵ* krótkiego, przeto w prai. była we wszystkich tych rdzeniach samogłoska *i*, która różniła się tylko iloczasem, jako wskaźnikiem krotności czasowników.

Znachodząca się w tych samych rdzeniach oboczność *rze || or* tłumaczy się tem, że polskiemu *rze* odpowiadało prsł. *er*, a więc była to oboczność taka, jak w *ciecze / toczy* i t. p., por. § 348. Grupa *er* między spółgłoskami przeszła w pol. *rze*.

Na miejscu grupy *ar* między spółgłoskami było w prsł. *f*, które przed przedniojęzykowymi twardymi zmieniło się na *ar*, por. też *twierdzić / twardy* i t. p.

§ 351. Oboczności o || u (pis. ó); e || a; lud. i stp. a || á; e || é. Oboczności *o || u* oraz *e || a* występują w rdzeniach i przyrostkach, np. *Bog-a / Bóg, wod-a / wód, cn-ot-a / cn-ót, błęd-u / błęd, ręk-a / rąk, ciel-ęt-a / ciel-ąt*.

Podobna oboczność występuje w języku ludowym i staropolskim w parach *a || á, e || é*, np. *dziada / dziád, chleba / chléb*.

W języku staropolskim przed wiekiem XVI wymieniały się w takich przykładach samogłoski krótkie i długie, a więc: *dzis*.

$o \parallel u$ z dawniejszego $o \parallel ó$,¹ powstało z $ō \parallel ǫ$; dzis. $e \parallel ą$ powstało z dawnego krótkiego $o \parallel$ długiego o (znakiem o oznaczano w rękopisach średniowiecznych jedną samogłoskę nosową, która istniała wówczas na miejscu prsł. o i e); lud. i stp. $a \parallel á$ ¹ powstało z dawnego $ǎ \parallel ā$; lud. i stp. $e \parallel é$ ¹ powstało z dawnego $ě \parallel ē$.

Samogłoski staropolskie długie albo zachowały długość jeszcze z czasów prasłowiańskich, albo zyskały ją na gruncie polskim wskutek dwu przyczyn: 1) wskutek t. zw. wzdłużenia zastępczego po zaniku samogłoski, a zwłaszcza jeru w następującej zgłosce, np. prsł. *vod-a / vod-ǰ*, stp. *wod-a / wōd*, później *wód*, prsł. *prav-ǰda*, stp. *práwda*; 2) wskutek t. zw. ściągnięcia, to znaczy na miejscu dwu samogłosek, np. prsł. *vitaǰetǰ*, stp. *witā*, prsł. *vodoǰo*, stp. *wodǫ*.

§ 352. Oboczność $o \parallel a$. 1) Występuje ona zasadniczo w rdzeniach czasowników, np. *chodz-ić / chadz-ać*, *mocz-yć / macz-ać*, *o-słodz-ić / o-sładz-ać*, *skocz-yć / skak-ać*, *wy-tocz-yć / wy-tacz-ać* i t. p. Porównanie znaczenia czasowników, których rdzenie wykazują oboczność $e \parallel a$, dowodzi, że oboczność ta jest wskaźnikiem różnicy ich krotkości.

Jest to oboczność bardzo stara, występująca w tej samej postaci już w języku prasłowiańskim. Ponieważ zaś prsł. o powstało z prai. $ō$ lub $ǎ$ prsł. a zaś z prai. $ō$ lub $ā$, przeto oboczność ta polegała w prai. tylko na różnicy iloczasu tych samych samogłosek.

2) Innego pochodzenia jest oboczność $o \parallel a$ w rdzeniach form *bo-ję się / bać się*, *sto-ję / stać*. W języku staropolskim bezokoliczniki te miały postaci *bo-ja-ć się*, *sto-ja-ć*, z czego wynika, że a w formach nowszych powstało wskutek t. zw. ściągnięcia grupy *oja* i zgodnie z tem w stp. a było zrazu długie, następnie zaś, podobnie jak i dziś w mowie ludowej, pochylone, a więc stp. i lud. *bąć się*, *stać*.

§ 353. Oboczność $ol \parallel to, tó(tu)$. Występuje ona tylko w rdzeniach *sol-i / sło-ny*, *kol-ę / kłu-ć*.

Na miejscu tych oboczności była w okresie prasłowiańskim grupa *ol*. Grupa ta przed samogłoską zachowała się bez zmiany, stąd pol. *sol-i*, *kol-ę*, natomiast między spółgłoskami przeszła w *to*, *tó*, a więc pol. *sło-ny*, *kłó-ć*. Postać *kłóć* przemieniono w *kłucć* pod wpływem form takich, jak *czuć*, i według niej urobiono nowe formy czasu teraźniejszego: *kłuję* zam. dawniejszego *kolę*.

¹ Co do wymowy stp. $ó$, $á$, $é$ p. §§ 71, 72, 73.

§ 354. Oboczność *or* || *ro*, *ró*(*ru*). Występuje ona w rdzeniach wyrazów: *or-ać* / *ro-la*, *roz-por-ek* / *pru-ć*.

Czasownik *pruć* pisano dawniej *próc*, a odmieniano w czasie teraźniejszym *porę*, *porzesz*, *porze*... Na miejscu pol. *or*, *ro*, *ró*, było w prsł. *or*, które (podobnie jak *el*, *er*, *ol*, p. §§ 349, 350, 353) przed samogłoską pozostało bez zmiany, między spółgłoskami zaś zmieniło się na *ro* lub *ró*. Pisownię *próc* zmieniono pod wpływem czasowników *czuć* i t. p. na *pruć* i według niej zaczęto urabiać formy: *pruję*, *prujesz*...

§ 355. Oboczność *u* || *y*. Występuje ona w rdzeniach nielicznych wyrazów, np. *duch* / *dych-ać*, *stuch* / *stysz-eć*, *puch-nać* / *psych-a*.

Oboczność ta w tej samej postaci istniała już w języku prasłowiańskim, do którego dostała się z języka praindoeuropejskiego. W języku prai. miała ona postać *ou* (lub *eu*) || *ū*, przy czym *ou* (*eu*) przed spółgłoską dało prsł. *u*, zaś prai. *ū* przeszło w prsł. *y*.

§ 356. Oboczność *u* || *ow*, *y*. Występuje ona w rdzeniach wyrazów: *knu-ć* / *know-ać*, *ku-ć* / *kow-ać*, *snu-ć* / *o-snow-a*, nadto w przyrostkach czasowników, np. *kup-u-ję* / *kup-ow-ać*, *wir-u-ję* / *wir-ow-ać* i w i.

Oboczności te istniały już w języku prasłowiańskim, powstały zaś z prai. *ou*. Dwugłoska ta zmieniła się przed spółgłoską oraz przed *i* w samogłoskę *u*, a więc już w prsł. *ku-ti*, *kup-u-ī*, natomiast przed samogłoską zmieniła się w *ov*, a więc już w prsł. *kov-at-i*, *kup-ov-ati*.

W wielu czasownikach w przyrostku mamy też oboczność *u* || *y*, np. *wy-kon-u-ję* / *wy-kon-y-wać*. Oboczność ta jest nowszego pochodzenia, gdyż dawniej takie czasowniki brzmiały: *wy-kon-a-wa-ć*, *obiec-ow-a-ć*, a dopiero w czasach historycznych zostały zmienione pod wpływem takich form, jak *nabywać*, *nazywać*, z których wyodrębniono zakończenie *-ywać*.

§ 357. Oboczność *i* || *y*. Występuje ona w przyrostkach, np. *chłop-i*, *chłopc-y*, *budz-ik*, *klucz-yk*, *lw-ica*, *msz-yca* i t. p.

Jak wynika z przykładów, *i* występuje po spółgłoskach miękkich, *y* — zawsze po stwardniałych. Stąd mówiąc o przyrostku zawierającym *i* wymieniające się po stwardniałych z głoską *y*, przedstawiamy go graficznie jako *-i(y)*, *-i(y)k*, *-i(y)ca* i t. p.

Oboczność ta powstała dopiero po wyodrębnieniu się języka polskiego. W języku prasłowiańskim na miejscu obu oboczni-

ków było *i*, które dopiero w języku polskim po spółgłoskach stwardniałych zmieniło się na *y*.

§ 358. **Oboczności:** a) *i(y)* || *e*; b) *i(y)* || *ij* || *oj*. Występują one w rdzeniach kilku wyrazów: a) *kwit-nać* / *kwieci-e*, *świt-ać* / *świeci-e*, *ś-cis-nać* / *ś-cieś-niać*, *wisi-eć* / *wiesz-ać*; b) *bi-ć* / *bij-ą* / *boj-u*, *gni-ć* / *gnij-ą* / *gnoj-u*, *li-ty* / *łoj-u*, *pi-ć* / *pij-e* / *na-poj-u*, *wi-ć* / *wij-e* / *po-woj-u*, *ży-ć* / *żyj-e* / *go(j)-ić*.

Oboczności te pochodzą jeszcze z okresu praindoeuropejskiego, w którym na miejscu ich istniała tylko oboczność *e_i* || *o_i*. Dwugłoski te uległy w języku prasłowiańskim rozmaitym przekształceniom zależnie od tego, czy po nich następowała spółgłoska, czy samogłoska, a więc:

prai. <i>e_i</i> przed spółgł.	przeszło w prsł. <i>i</i> , pol. <i>i</i> (<i>bi-ć</i>);
„ <i>e_i</i> przed samogł.	„ „ <i>i_i</i> , „ <i>ij</i> (<i>bij-ę</i>);
„ <i>o_i</i> przed spółgł.	„ „ <i>ě</i> , „ <i>e</i> (<i>świeci-ć</i>);
„ <i>o_i</i> przed samogł.	„ „ <i>o_i</i> , „ <i>oj</i> (<i>boj-u</i>).

§ 359. **Oboczności *i(y)n* || *n* || *ą*; *im*, *ym* || *m* || *ą*.** Znachodzimy ją w rdzeniach czasowników: *wy-cin-ać* / *wy-tn-ę* / *wy-cią-ć*, *po-czyn-ać* / *po-czn-ę* / *po-czą-ć*, *wy-gin-ać* / *wy-gn-ę* / *wy-gią-ć*, *wy-klin-ać* / *wy-klń-ę* / *wy-klą-ć*, *wspo-min-ać* / *wspo-mn-ę*, *na-pin-ać* / *na-pn-ę* / *na-pią-ć*, *po-jm-ać* / *po-jm-ę* / *po-ją-ć*, *wy-dym-ać* / *wy-dm-ę* / *wy-dą-ć*.

W prsł. przed *n* lub *m* był jer, jak wynika z porównania rdzeni w wyrazach *tn-ę* / *cien-ki*, oboczności te zatem w prsł. przedstawiały się przed samogłoskami jako *in* || *ɨn*; *im*, *ym* || *ɨm*, *ɨm*. Ponieważ zaś *ɨ* pochodzi z prai. *ĩ*, zaś *i* z prai. *ī*, *ɨ* z *ũ*, *y* z *ū*, przeto pierwsze pary oboczności przedstawiały się przed samogłoskami w prsł. i prai. następująco:

pol. <i>i(y)n</i> <i>n</i>	prsł. <i>in</i> <i>ɨn</i>	prai. <i>īn</i> <i>ĩn</i> ;
„ <i>im</i> <i>m</i>	„ <i>im</i> <i>ɨm</i>	„ <i>īm</i> <i>ĩm</i> ;
„ <i>ym</i> <i>m</i>	„ <i>ym</i> <i>ɨm</i>	„ <i>ūm</i> <i>ũm</i> .

Polskie *ą* powstało w tych rdzeniach z prsł. *ę* lub *o*. Na miejscu prsł. *ę* w prai. były tu *ń_o*, *ń_i*, które zmieniły się przed samogłoskami w *ɨn*, *ɨm*, przed spółgłoskami zaś — w *ę*; prsł. *o* powstało zaś z prai. *o*, *o* przed spółgłoską, podczas gdy przed samogłoską przeszły one w prsł. *ɨn*, *ɨm*. Stosunek ten przed spółgłoskami można unaocznic w następującem zestawieniu:

pol. <i>ą</i> lub <i>ę</i>	prsł. <i>ę</i>	prai. <i>ń_o</i> , <i>ń_i</i> ;
	prsł. <i>o</i>	prai. <i>o</i> , <i>o</i> .

§ 360. Oboczność *y* || -. Oboczność samogłoski *y* i zera fonetycznego występuje w kilku rdzeniach czasowników: *wy-ry-w-ać* / *wy-rw-ać*, *wy-sych-ać* / *wy-sch-nąć*, *po-sył-ać* / *po-sł-ać*, *sy-pi-ać* / *sp-ać*, *wy-sys-ać* / *wy-ss-ać*, *dych-ać* / *tch-nąć*, *u-tyk-ać* / *u-tk-nąć*, *na-zyw-ać* / *na-zw-ać*. Jak widać z przykładów, oboczność ta jest wskaźnikiem różnicy krotności.

W prasłowiańskim na miejscu dzisiejszego zera fonetycznego był jer twardy, jak wynika z porównania rdzeni w wyrazach: *wy-sch-nąć* / *wy-sech-t*, *po-sł-ać* / *po-seł*, *wy-ss-ać* / *o-ses-ek*, *tch-nąć* / *dech*, *ode-zw-ać się* / *od-zew*. Z tego wynika, że oboczność ta miała w języku prasłowiańskim postać *y* || *ǰ*. Ponieważ zaś *ǰ* powstał z prai. *ǰ*, zaś *y* z prai. *ū*, przeto w prai. była tu oboczność *ǰ* || *ū*, czyli w tej dobie wskaźnikiem krotności czasowników była różnica iloczasu tej samej samogłoski.

§ 361. Oboczność *y* || *i*. Znajdujemy ją w przyrostkach, np. *ław-y*, *wron-y*, ale *srok-i*, *różg-i* i t. p. W przykładach takich zawsze *i* następuje po *k* lub *g*. Mówiąc o tych przyrostkach, przedstawiamy je graficznie jako przyrostki *-(y)i*.

Oboczność ta powstała dopiero w języku polskim, ponieważ prsł. grupy *ky*, *gy* przeszły w polskie *ki*, *gi*.

§ 362. Oboczności spółgłosek bezdźwięcznych i dźwięcznych. Zachodzą one w rozmaitych rodzajach wątków, o ile wskutek ich połączenia powstają grupy, mogące być albo dźwięcznymi, albo bezdźwięcznymi, a więc:

p || *b*: *żółpka* / *żółbek*;

f || *w*: *trafka* / *trawek*;

s || *z*: *wóska* / *wózek*;

t || *d*: *kłótko* / *kłódek*;

k || *g*: *nóko* / *nogo* i t. p.

W bezwzględnej przewadze przykładów oboczności te powstały dopiero w języku polskim po zaniku jerów. W języku prasłowiańskim przed jerami były spółgłoski dźwięczne, a więc np. prsł. *vodǰ*, pol. *woł*, prsł. *rybǰka*, pol. *rypka* i t. p.

§ 363. Oboczności spółgłosek wargowych twardych i miękkich. Występują one w mnóstwie rdzeni i przyrostków, np. *kop* / *kopi-e*, *łap-a* / *łapi-e*, *chleb* / *chlebi-e*, *łeb* / *łbi-e*, *tam-a* / *tami-e*, *prom* / *promi-e*, *kuf-a* / *kufi-e*, *traw-a* / *trawi-e*, *groź-b-a* / *groź-bi-e*.

Oboczności te pojawiły się wskutek zmiękczenia spółgłosek wargowych przed samogłoskami szeregu przedniego.

Niekiedy oboczności te powstały inną drogą, jak np. w wyrazach: *drop/dropi-a*, *gołąb/gołębi-a*, *Radom/Radomi-a*, *Jarostaw/Jarostawi-a*, *krw/krw-i*. W dawniejszej polszczyźnie występowały w mianownikach tych wyrazów zachowane regionalnie do dzisiaj na północy Polski spółgłoski wargowe miękkie lub ich odpowiedniki gwarowe (por. § 82 nst.) zamiast wspólnych wargowych twardych, a więc *droń*, *gołąb*, *Radoń*, *Jarostań*, *krw*.

§ 364. Oboczności spółgłosek przedniojęzykowych twardych i miękkich. Obejmują one mnóstwo wątków, np.

s || *ś*: *kos-a/kosi-e*; *głos/głos-ić*, *głosi-e*, *głoś-ny*;
z || *ź*: *woz-u/wozi-e*; *obraz-a/obrazi-e*, *obraź-liwy*;
t || *ć*: *kot/koci-e*; *but/buci-e*;
st || *śc*: *post/pości-e*; *gęst-y/gęści-ej*;
d || *dź*: *wod-a/wodzi-e*; *rod-u/rodzi-e*;
zd || *źdź*: *jazd-a/jeździ-e*; *gwiazd-a/gwieździ-e*.

Oboczności te powstały dopiero w języku polskim, w którym te spółgłoski miękkie pojawiły się w okresie przedpiśmiennym przed samogłoskami szeregu przedniego z wyjątkiem *į*. Niekiedy w dzisiejszym języku polskim nie widać już przyczyny miękkości spółgłosek, np. w przymiotnikach *głośny*, *woźny*, *pański*. W tych przykładach po spółgłosce przedniojęzykowej w prsł. następował *ɸ*, czyli przyrostki tych przymiotników miały postać *-ɸn-*, *-ɸsk-*. Odwrotnie przymiotniki od *placić*, *pościć*, *jeździć* brzmią *płatny*, *postny*, *jezdny*, z czego trzeba wnosić, że spółgłoski *t'*, *d'* stwardniały tu przedtem, zanim się wogóle zaczął proces ich zmiany na *ć*, *dź*.

Ponadto w języku polskim spółgłoski miękkie pojawiły się pod wpływem następujących spółgłosek miękkich, np. *jeździć*, *obraźliwy*.

§ 365. Oboczność *n* || *ń*. Występuje ona bardzo często w takich wyrazach, jak np. *pan/pan-ie*, *ran-a/rani-e* i t. p.

Oboczność ta powstała dopiero w języku polskim wskutek zmiękczenia prsł. *n* przed samogłoskami szeregu przedniego włącznie z *į*.

§ 366. Oboczności *t*, *d* || *ś*. Oboczności te występują w kilkunastu rdzeniach czasownikowych, np. *gniot-ą/gnieś-ć*, *bod-ą/bós-ć*, *kład-ę/kłaś-ć*.

Oboczności te swoim powstaniem sięgają czasów prastłowiańskich, w których *tt*, *dt* zmieniło się na *st*. W języku polskim zaś *t* przed *i* zmieniło się w *ć*, a poprzedzające *s* w *ś*.

§ 367. Oboczności *j* || *ś, dź, ść, źdź*. Występują one w licznych przykładach: *wiej-ski/wieś, raj-ca/radz-ić, Zamoj-ski/Zamość, Ujej-ski/Ujazd*.

Oboczności te rozwinęły się na gruncie polskim wskutek zmiany *ś, dź, ść, źdź* przed spółgłoską *s, c* na *j*, a więc z dawnych *wieśski, radzca, Zamoścki, Ujeżdźski* powstały postaci dzisiejsze z *j*.

§ 368. Oboczności spółgłosek przedniojęzykowych twardych i stwardniałych. Występują one w licznych wątkach:

- s* || *sz*: *kos-a/kosz-e, pis-ać/pisz-e*;
- z* || *ż*: *woz-u/woż-e, maz-ać/maż-a*;
- t* || *c*: *gniot-a/gniec-enie, plot-a/plec-enie*;
- st* || *szcz*: *gest-y/zgęszcz-ony, pust-y/opuszcz-ony*;
- d* || *dz*: *rad-a/radz-a, zgod-ny/godz-a się*;
- zd* || *źdź*: *jazd-a/jeżdż-e, gniazd-o/gnieżdż-a się*.

Oboczności te powstały wskutek zmiękczenia prsł. spółgłosek zębowych przez *i*. Spółgłoski, które wskutek tego procesu w polszczyźnie powstały, były zrazu miękkie, a więc brzmiały: *ś, ṣ́, c', c', ść, źć*, później uległy stwardnieniu.

W niektórych formach zamiast oboczności *t* || *c* występuje jako wynik rozmaitych wpływów oboczność *t* || *cz*, np. *świat-ło/świecz-ka, dept-ać/depcz-e*.

§ 369. Oboczność *r* || *rz*. Występuje ona w licznych wątkach, np. *wiar-a/wierz-e, mur/murz-e, wiadr-o/wiadrz-e* i t. p.

Oboczność ta powstała wskutek przejścia prsł. *r* przed samogłoskami szeregu przedniego (także przed *i*) w polskie *rz*, które w stp. brzmiało zrazu jako *rż* (por. § 90). Była to więc zrazu głoska miękka, później uległa jednak stwardnieniu.

Zamiast *rz* występuje dzisiaj często przed spółgłoskami przedniojęzykowymi twardymi *r*, np. *wierny*, mimo że przymiotnik ten jest urobiony prsł. przyrostkiem *-bn-*. Oczekiwalibyśmy zatem postaci *wierzny*, ale w takich przykładach dawne *r* straciło przed samogłoską przedniojęzykową twardą nastawę miękką i przeszło w twarde *r*.

§ 370. Oboczność *t* || *l*. Występuje ona w licznych wątkach, np. *koł-o/kol-e, gra-t/gra-li* i t. p.

Oboczność ta pochodzi stąd, że prsł. spółgłoska płynna, oznaczana literą *l*, przed prsł. samogłoskami szeregu tylnego zmieniła

się w polskie *ł*, natomiast przed samogłoskami szeregu przedniego i przed *ĩ* dała polskie *l*.

§ 371. Oboczności *k* || *k̄*, *g* || *ḡ*. Występują one w licznych wątkach, np. *wilk/wilki-em*, *dom-ek/dom-ki-em*, *rog-u/rogi-em*, *ostrog-a/ostrog-i*.

Oboczności te są pochodzenia nowszego, polskiego. Miękkie *k̄*, *ḡ* powstały na miejscu prsł. *k*, *g* przed ówem polskim *i* z prsł. *y* (p. § 361) oraz przed *e* z prsł. *o* (p. § 344).

§ 372. Oboczności spółgłosek tylnojęzykowych i przedniojęzykowych stwardniałych. Oboczności te obejmują następujące szeregi:

k || *cz* || *c*: *mąk-a/mącz-ny/mąc-e*;
sk || *szcz* || *sc*: *desk-a/deszcz-ułka/desc-e*;
g || *ż* || *dz*: *nog-a/noż-ny/nodz-e*;
zg || *żdż* || *zdz*: *miazg-a/miażdż-yć/miazdz-e*;
ch || *sz*: *much-a/musz-e*.

Oboczności te powstały jeszcze w języku prasłowiańskim wskutek zmian wywołanych przez zmiękczenie spółgłosek tylnojęzykowych. Spółgłoski *cz*, *szcz*, *ż*, *żdż* powstały z *k*, *sk*, *g*, *zg* zmięczonych przez samogłoski szeregu przedniego i *ĩ*, ale z pewnym ograniczeniem. Taką zmianę wywołały tylko takie *i* i *ě*, które powstały z prai. *ī*, *ē*. Natomiast po samogłoskach *e*, *o* oraz przed *i*, *ě*, które powstały z prai. *eī*, *oī*, *aī* spółgłoski *k*, *sk*, *g*, *zg* zmieniły się na *c*, *sc*, *dz*, *zdz*.

Tej dwoistości zmięczenia niema przy *ch*. Ostateczny wynik zmięczenia *ch* bez względu na pochodzenie samogłosek szeregu przedniego przedstawia się w języku polskim zawsze jako *sz*, np. *mucha/musze*, w niektórych tylko formach od końca XVI wieku *sz* zastąpiono przez *ś*, np. *mnisi*, *Włosi*, stp. *maisyzy*, *Włoszy*.

Te uwagi nie tłumaczą jeszcze oboczności *k*, *g* || *c* w formach: *piek-ą/piec*, *mog-ą/móc*. W przytoczonych formach *c* powstało na miejscu rdzennego *k*, *g* i spółgłoski *t* należącej do przyrostka *-ti*, a więc z prsł. grup *kt*, *gt* przed *i*.

§ 373. Oboczności spółgłosek i zera fonetycznego. Oboczności te występują bardzo często wówczas, gdy wskutek zestawienia wątków powstawałyby trudne do wymówienia grupy spółgłosek. Grupy te niewątpliwie zrazu istniały i dopiero w ciągu rozwoju polszczyzny uległy uproszczeniu, np. na początku rdze-

nia po przyrostku *ob-* w wyrazach *obłok* z dawniejszego *ob-włok*, por. *włóczyć*, *ufać* z daw. *u-pw-ać*, por. *pew-ny*, na końcu rdzeni przed przyrostkiem *-ną-*, np. *to-nąć*, *gi-nąć* z daw. *top-nąć*, *gib-nąć*, por. *top-ić*, *gib-ać*; *ser-ce*, *miło-sier-ny* / *serd-eczny*; *rad-os-ny*, *mił-os-ny* / *rad-ość*, *mił-ość*.

Wskutek tych zmian postać wątków często uległa zniekształceniu i dopiero dokładna analiza porównawcza czyni je formalnie i znaczeniowo zrozumiałymi. Niekiedy budowa wyrazu została zatarta wskutek wytworzenia się między spółgłoskami nowego elementu spółgłoskowego, np. w wyrazach *stręczyć*, *zdrada* z daw. *s-ręczyć*, *z-rada*, albo wskutek zaniku całej grupy głosek (t. zw. haplogiji), np. *trza* z *trzeba*, *bdzieju* z *dobrodzieju* i t. p.

§ 374. Zatarcie granicy morfologicznej wyrazu. Omówione oboczności powodują niekiedy znaczniejszą trudność w podziale wyrazów na wątki. System szeregów oboczniowych zasadniczo ułatwia w znacznej mierze pamiętanie wyrazów i rozumienie ich. Większą trudność sprawia podział wyrazów o wątkach, w których brakuje jakiegoś elementu, a więc wówczas, gdy należą do oboczności z zerem fonetycznym. Trudności te wzmagają się jeszcze więcej, gdy w rozwoju historycznym głoska uległa zmianie pod wpływem upodobnienia, a w ortografii ustaliła się w jednym z wyrazów pisownia fonetyczna. Tak np. pewnej znajomości procesów rozwojowych polszczyzny wymaga bezpośrednio zrozumienie, że w wyrazach *dech* / *tchnąć*, *ufać* / *pewny* i t. p. mamy rdzenie oboczne, które w prsł. miały po jednej postaci: *dъχ-*, *pъv-*.

§ 375. Węzeł morfologiczny. Bardzo liczne wątki, zakończone w wyrazie podstawowym na *g*, *ch*, *ż*, *s* i t. p. przed wątkami zaczynającymi się od *s*, tracą pozornie końcową spółgłoskę, np. *Ryga* / *ryski*, *Włoch* / *włoski*, *mąż* / *męski*, *Sas* / *saski*, *Podlasie* / *podlaski* i w i. Z przykładów tych wynika, jakoby istniały oboczności, w których jednym z oboczniaków byłyby spółgłoski *g*, *ch*, *ż*, *s*, *ś*, w drugim zaś zero fonetyczne. Nasze poczucie językowe nie pozwala jednak dzielić morfologicznie wyrazów w taki sposób, a więc: *sa-ski*, *podla-ski*, *mę-ski*, *wło-ski*, *ry-ski*, ani też *sas-ki*, *podlas-ki* i t. p., gdyż wyczuwamy, że spółgłoska *s* należy częścią do jednego, częścią do drugiego wątku.

Poczucie to jest uzasadnione rozwojem fonetycznym tych połączeń. Wiemy z tekstów staropolskich, że pierwotnie wymawiano tu przed *s* spółgłoski będące wynikiem zmiękczenia ostat-

niej spółgłoski wątka przez prsł. półgłoskę miękką, a więc np. *ż* w stp. *boż-stwo* z prsł. *bożb-stwo*, poczem spółgłoski te upodobiły się do następującego *s* i utworzyły z niem jedną głoskę. Głoska ta, należąc zarazem do obu wątków, stanowi między niemi jakby węzeł morfologiczny.

Charakter węzła morfologicznego występuje jeszcze wyraźniej, gdy na miejscu dwu spółgłosek należących do dwu wątków powstała inna spółgłoska, różna od *s*, np. w wyrazach *grodzki/gród*, *bracki/brat*, *kozacki/kozak*, *tkactwo/tkacz*, *kupiecki/kupiec*. W spółgłosce *c* (pis. też *dz*) mieszczą się niejako części dwu wątków.

II. Dwuczłonowość słowotwórcza i fleksyjna.

§ 376. Pień i wykładnik wyrazów. Wątki wchodzące w skład wyrazów grupują się w nich według pewnych zasad. Pierwsza wynika z omówionego już w § 338 bezpośredniego stosunku pokrewieństwa. Rozpatrując mianowicie wyrazy pochodne w stosunku do podstawowego lub formę pochodną w stosunku do podstawowej, zauważymy w nich dwa człony:

1) człon wspólny z wyrazem podstawowym lub formą podstawową, czyli pień, a więc np. w wyrazie *białość* od *biały*: pień *biał-*, w wyrazie *wychodzić* od *chodzić*: pień *-chodzić*, w formie *chudszy* od *chudy*: pień *chud-*;

2) człon dodany do pnia, czyli wykładnik, a więc np. w wyrazie *białość*: wykładnik *-ość*, w wyrazie *wychodzić*: wykładnik *wy-*, w formie *chudszy*: wykładnik *-szy*.

Zależnie od tego, czy rozpatrujemy wyraz pochodny w stosunku do podstawowego, czy formę pochodną w stosunku do podstawowej, będziemy rozróżniali: *a*) pień i wykładnik wyrazowy, *b*) pień i wykładnik formalny. Tak np. w wyrazie *panować*, jako pochodnym od *pan*, wyosobnimy pień wyrazowy *pan-* oraz wykładnik wyrazowy *-ować*; rozpatrując zaś formę *panował* jako pochodną od *panować*, uznamy w niej za pień formalny człon *panowa-*, za wykładnik formalny zaś — człon *-ł*; podobnie w wyrazie *złocisty* od *złoty* człony: *złóć-* i *-isty* uznamy za pień i wykładnik wyrazowy, w formie zaś *złocistszy* człony *złocist-* i *-szy* uznamy za pień i wykładnik formalny. W niektórych formach pozornie brak wykładnika, np. w formie *chód*, wyrazu

pochodnego od *chodzić*. Jak widać z przykładu, właśnie ten brak odróżnia wyraz pochodny w tej formie od podstawowego, stąd będziemy w tych wypadkach mówili o wykładniku zerowym.

Oba te człony mają odrębną rolę znaczeniową. Wymieniając mianowicie sygnat wyrazem dwuczłonowym, np. *pisarz*, zapomocą wykładnika *-arz* utożsamiamy go z sygnatami należącymi do obszerniejszej klasy, „pracowników zawodowych“, natomiast zapomocą pnia *pis-* wyróżniamy go z pośród nich, włączając go do mniejszej grupy pracowników, których zawód polega właśnie na pisaniu.

Podobnie wymieniając pewną czynność wyrazem *rozbić*, zapomocą wykładnika *roz-* utożsamiamy ją z klasą czynności, wskutek których jakies przedmioty lub ich części wykonują ruch odśrodkowy, zapomocą pnia *-bić* natomiast wyróżniamy ją jako należącą do szczuplejszej grupy czynności odśrodkowych, polegających na biciu. Z tego punktu widzenia wykładnik jest członem utożsamiającym, pień — członem wyróżniającym wyrazu. W niektórych wyrazach pochodnych klasa sygnatów, z którymi wymieniony sygnat zostaje utożsamiony zapomocą wykładnika, jest ogromna, a cechę wspólną jej osobników stanowi tylko to, że należą one do sygnatów właściwych pewnej kategorii wyrazów, a więc np. w wyrazie *praca* pochodnym wobec *pracować* wykładnik utożsamia czynność ogólnie z „przedmiotami“ jako sygnatami rzeczowników, wyznaczając tylko te cechy czynności, które przysługują jej z tego tytułu. W takich wyrazach pień wyznacza niemal cały zespół najważniejszych cech sygnatu.

Jeśli teraz zbadamy wzajemny stosunek tych członów do siebie, stwierdzimy, że pień jest określnikiem wykładnika; stąd pień uważamy w wyrazie za człon określający, wykładnik zaś za człon określany.

Jeśli po rozważeniu znaczenia i wzajemnej roli wykładnika i pnia w wyrazach pochodnych zbadamy skład niektórych wyrazów pierwotnych, stwierdzimy, że wiele z nich posiada również dwa człony, np. *ręk-a*, *rzek-a*. Człony te pełnią w nich tę samą rolę, co człony wyrazów pochodnych, a więc człon *-a* włącza sygnat do klasy przedmiotów, jako sygnatów rzeczownikowych, człon *wod-* wyraźnie go w niej wyróżnia. Człon *-a* jest zarazem określany przez człon *wod-*. Stosownie do tych właściwości semantycznych obu członów także w niektórych wyra-

zach pierwotnych będziemy je uważać za wykładnik i pień. W wielu wyrazach pierwotnych znaczenie tych członów i ich stosunek są już słabo dostrzegalne, np. w zaimku *ten*, w którym tylko na podstawie porównania z pochodnymi: *tu, tak, tędy* można wyodrębnić pień *t-* i wykładnik *-en*.

Wyróżniwszy wykładnik i pień, stwierdziliśmy w nich istnienie budowy dwuczłonowej wyrazów, którą zajmuje się dział gramatyki zwany słowotwórstwem. Stąd ten rodzaj budowy dwuczłonowej nazywać będziemy budową słowotwórczą, a formy tego samego wyrazu, różniące się wykładnikami — formami słowotwórczemi¹.

Literatura. Dwuczłonowość znaczeniowa, człon utożsamiający i wyróżniający: H. Gaertner, Uwagi o podstawowych pojęciach i nazwach morfologicznych: 1. Pień i wykładnik wyrazu, JP XVIII 109. — J. Łoś, Słownia słowa w polskim języku, Petersburg 1901, także GP II; — Stosunek zdania do innych typów morfologicznych, RF XLVI. — J. Rozwadowski, Semazjologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów, Lwów 1903; — Wortbildung und Wortbedeutung, Heidelberg 1904; — O dwuczłonowości wyrazów, JP VI 129. — S. Szober, Zarys językoznawstwa ogólnego, Warszawa 1924.

§ 377. Temat i końcówka. Druga zasada układu wątków w wyrazach wynika ze stosunku tych form wyrazu, których różność jest w związku z różnicami osoby, liczby, rodzaju i funkcji przypadkowej. Formy wyrazu *kraj*, a więc *kraju, krajowi, krajem*, różnią się nie tylko funkcjami przypadkowymi (p. § 235), ale także w związku z różnicami funkcji posiadają różne człony końcowe. Te człony różnią się także w zależności od liczby rzeczowników, a więc obok form pojedynczych: *kraju, krajowi* i t. d. mamy formy liczby mnogiej: *kraje, krajów, krajom* i t. d. Końcowe człony zależą również od rodzaju rzeczowników, a więc obok form *Stanisław, Stanisława, Stanisławowi* i t. d. dla osób męskich, są formy rzeczowników żeńskich z innymi członami końcowymi: *Stanisława, Stanisławy, Stanisławie* i t. p. Ponadto rzeczowniki mają inny człon w formie osoby drugiej, czyli w wołacz, np. *Stanisławo*, inne zaś w przypadkach osoby trzeciej, np. *Stanisława, Stanisławy* i t. d. (co do „osoby“ rzeczowników p. § 234).

Podobnie też jest w zakresie przymiotników, z tą tylko różnicą, że człony te w przymiotnikach są zależne od rzeczowników, zapomocą których wymieniamy odróżniane przymiotnikami

¹ Tu należą formy stopniowania przymiotników i przysłówków oraz formy funkcyj czasowników.

przedmioty. A więc są różne człony dla rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego, różne dla obu liczb, różne wreszcie w zależności od poszczególnych funkcji przypadkowych rzeczowników określanych przez przymiotniki, np. *dobry, dobra, dobre; dobry, dobrzy; dobry, dobrego*.

Tak samo w zakresie czasowników, zwłaszcza form osobowych, końcowe człony są różne zależnie od osoby, np. *witam, witasz, wita*, liczby, np. *witam, witamy*, niekiedy także i rodzaju, np. *niósł, niosła, niosło*.

Wszystkie tego rodzaju końcowe człony wyrazów, występujące także w liczebnikach i zaimkach, a zależne w swej postaci tylko od funkcji przypadkowych oraz od rodzaju, liczby i osoby, nazywają się końcówkami wyrazów, ponieważ zasadniczo¹ znajdują się na samym ich końcu.

Wyodrębniając w ten sposób końcówki, tem samem wyróżnia się jako pewną całość resztę wyrazu, czyli t. zw. temat, a więc w formach *wol-a, wol-i, wol-ą* i t. d. stwierdzamy istnienie tematu, czyli członu *wol-*, wspólnego tym wszystkim formom. Niekiedy sam temat stanowi całą formę wyrazu, np. w mianowniku *dom*. Wówczas jednak brak końcówki jest wskaźnikiem funkcji wyrazu, a ponieważ luka ta ma pozytywną rolę, przeto nazywamy ją końcówką zerową.

W ten sposób w wyrazach wydzieliśmy końcówki i tematy. Wyrazy, w których można stwierdzić istnienie tych składników, nazywamy odmiennymi, w przeciwieństwie do wyrazów nieodmiennych. Do pierwszych należą rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki, zaimki i czasowniki, do drugich — przysłówki, przyimki, spójniki i wykrzykniki. Stwierdzając, że wyrazy odienne dzielą się na dwa człony: temat i końcówkę, tem samem przypisuje się im budowę dwuczłonową, którą zajmuje się dział gramatyki, zwany fleksją. Stąd ten rodzaj budowy dwuczłonowej wyrazów nazywamy budową fleksyjną, a formy tego samego wyrazu, różniące się tylko końcówką i tematem, będziemy nazywali formami fleksyjnymi.

§ 378. Upodobnienia morfologiczne. Wyrazy zawierające człony podobne bardzo często podlegają wzajemnemu wpływowi i upodobnieniu. Dość częste są wypadki, że zwłaszcza

¹ Dodając w tem określeniu „zasadniczo“, mamy na uwadze nieliczne zresztą wyrazy, w których po końcówce następuje innego rodzaju składnik, np. w zaimkach: *któr-y-kolwiek, któr-a-kolwiek*.

w wyrazach przyswojonych część tworzywa kojarzy się w poczuciu mówiących z jakimś składnikiem wyrazu swojskiego i pod jego wpływem ulega przekształceniu. Tak np. nazwę w Radomskiem: *Cieszkowice*, pochodzącą od staropolskiego imienia *Cieszko*, skojarzono z przymiotnikiem *ciężki* i zmieniono na *Ciężkowice*. Podobnie wyraz *inżynier*, niezrozumiały dla ludu w tej postaci, skojarzył się z *niziną*, na której zwykle pomiary się odbywają, i stąd wskutek takiej swoistej „etymologii ludowej“ powstał przekształcony wyraz ludowy *nizinier*. Tego rodzaju zmiany polegają nieraz na włączeniu wyrazu niezrozumiałego do pewnego typu wyrazów przedrostkowych lub przyrostkowych; tak np. *rezerwistów* lud nazywa gdzie niegdzie *rozerwistami*, włączając ten wyraz do typu wyrazów o przedrostku *roz-*. Podobnie pod wpływem tworów na *-ec*, wymawianych w niektórych okolicach bez *e*, powstały postaci *taniec*, *Wawrzyniec*, a więc jakby z wykładnikiem *-ec*, jakkolwiek wyrazy te pochodzą z niem. *Tanz* i łac. *Laurentius*.

Tego rodzaju zmiany oparte na błędnym pojmowaniu budowy słowotwórczej i pochodzenia wyrazów będziemy nazywać upodobnieniami słowotwórczemi.

Do upodobnień słowotwórczych należy jeszcze jeden typ zmian wyrazów, polegający na tem, że na miejscu dwu wyrazów podobnych, rodzimych, powstaje nowy, zawierający połączoną postać głoskową ich obu; tak np. z dawnych wyrazów *dawić* i *dłabić* powstał nowy *dławić*. Tego rodzaju upodobnienie nazywa się kontaminacją.

Podobnie ulegają upodobnieniu człony fleksyjne. Tak np. rzeczownik *okrąg* przybiera niekiedy w języku potocznym postać *okręg*, t. zn. temat, a w tym wypadku zarazem pełna forma mianownika, ulega wpływowi tematu innych przypadków: *okręgu*, *okręgowi* i t. p.; podobnie w zakresie odmiany czasowników w języku ludowym pojawia się często postać *bieremy*, której dawny temat *bierz-* uległ wpływowi tematu 1 os. l. poj. *biorę*. Są to upodobnienia bezpośrednie lub t. zw. wyrównanie form.

Niekiedy jednak temat wyrazu ulega wpływowi oboczności tematów innych czasowników. Tak np. pod wpływem oboczności *e* || *o* w tematach form *niesie* / *niosę*, *bierze* / *biorę* i t. p. oboczność ta przenosi się do tematu czasownika *wlec*, a więc *wlecze* / *włokę*. Nie jest to więc bezpośrednie upodobnienie jednej po-

staci do drugiej, lecz przeniesienie na podstawie proporcji stosunku oboczności, jaki zachodzi między tematami innych czasowników. Ponieważ podobieństwo stosunków nazywa się analogją, przeto upodobnienia stosuków będziemy nazywać upodobnieniami pośrednimi lub przez analogję.

Podobnie oddziaływają na siebie formy fleksyjne ze względu na końcówki. Tak np. do form takich, jak *królami*, *rakami*, *gęsiami*, upodabniają się w języku niedbałym, a niekiedy także ludowym, formy rzeczowników *koń*, *kość* i stąd zamiast form *końmi*, *kości* słyszy się często formy *koniami*, *kości*.

Oba te typy upodobnień, tyjących tematów i końcówek będziemy nazywać upodobnieniami fleksyjnymi.

Literatura. J. Baudouin de Courtenay, Charakterystyka psychologiczna języka polskiego, Enc. Pol. Ak. Um., Język polski i jego historia I 154. — J. Karłowicz, Słownik ludowy, Kraków 1878. — L. Malinowski, Zur Volksetymologie, Beitr. z. vergl. Sprachforschung VI 300; — Przyczynki do historii wyrazów polskich, RF X 450; — Studja nad etymologją ludową, PF I 134, 269, II 240, 452, III 741; — Drobiazgi językowe, PF V 621.

J. Baudouin de Courtenay, Szkice językoznawcze (Kilka wypadków działania analogji w deklinacji polskiej), Warszawa 1904. — H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle 1920⁵.

§ 379. Perintegracja i absorbcja morfologiczna. Bardzo często wskutek niedość przejrzystej budowy wyraz rozkłada się w poczuciu językowym ogółu na cząstki morfologiczne, rozgraniczone inaczej, niż dawniej i niż to stwierdza analiza naukowa. Tak np. w poczuciu ogółu czasownik *otwierać* rozkłada się na cząstki *o-twierać*. Że historycznie uzasadniony jest tylko podział *ot-wierać*, łatwo sobie uświadomić, porównawszy ten czasownik z czasownikami *za-wierać*, *przy-wierać* i t. p. Podobnie także dzisiejszy wyraz *zruc* miał w języku staropolskim postać *zuc*, w której *z-* było wykładnikiem, *-uc* zaś pniem, widocznym w czasowniku *ob-uc*. Zczasem poczęto uważać za pień cząstkę *zuc* i dodano do niej ponownie przedrostek *z-*, a więc *z-zruc*. Tego rodzaju zmiana granic wewnętrznych wyrazu nazywa się w gramatyce perintegracją.

W wyniku perintegracji powstają bardzo często nowe jednostki morfologiczne. Tak zrazu istniał w języku polskim wykładnik *-ica*, występujący w takich wyrazach, jak *bocianica*, *lwica*, *kocica*, *ławica*, *zbroica* i t. p. Wykładnik ten w bardzo wielu rzeczownikach pochodnych ukazywał się z tworzywem przymiotników na *-ny*, np. *czernica*, *chłodnica*, *kątnica* i t. p.

W wyrazach tych następowała perintegracja tak, że za wykładnik poczęto uważać człon *-nica*, a zapomocą niego poczęto tworzyć nowe wyrazy, nie posiadające już podstawowych przymiotników na *-ny*, a więc np. *gromnica*, *popielnica*, *blednica* i t. p. Jak widzimy, wykładnik ten powstał wskutek oderwania, czyli jak się mówi w gramatyce wskutek absorbcji części dawnego pnia *-n-* i związania jej z dawnym wykładnikiem *-ica*.

Proces ten w dawniejszych czasach zachodził także w końcówkach. Tak np. dzisiejsza końcówka narzędnika l. mn. rzeczowników *-ami* zawiera cząstkę *-a-*, która ongiś należała do tematu; zczasem w rzeczownikach o temacie na *-a-* wskutek perintegracji zaczęto uważać *-a-* za należące do końcówki i stąd pojawiła się ta końcówka także w innych rodzajach rzeczowników.

Literatura. J. Baudoin de Courtenay, Charakterystyka psychologiczna etc. p. § 378, tamże dalsze opracowanie, zwłaszcza prace Kruszewskiego.

Słowotwórstwo.

Literatura. 1) Opracowania ogólne: T. Benni, Beiträge zur polnischen Wortbildung, I. Einführung: Produktive Personalsuffixe, Leipzig 1905. — W. Doroszewski, Monografie słowotwórcze: I. Formacje z podstawowem *-k-* w części sufiksальной, PF XIII 1; II. Formacje z podstawowem *-l-*, PF XIV 34; III. Formacje z elementarnem *-r-*, PF XV cz. II 275; IV. Formacje z podstawowem *-n-*, PF XV cz. II 428; — Zarys ogólnej klasyfikacji znaczeniowej sufiksów w językach słowiańskich, Praha 1931. — J. Łoś, Gramatyka polska, Cz. II. Słowotwórstwo, Lwów 1925. — A. Meillet, Le slave commun, Paris 1924. — Fr. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen: II. Vergleichende Stammbildungslehre der slavischen Sprachen, Wien 1875. — I. Stein i R. Zawiliński, Gramatyka języka polskiego, Kraków 1907. — St. Szober, Gramatyka języka polskiego, Lwów 1923. — H. Ułaszyn, Słowotwórstwo, GZ. — W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik I, Göttingen 1924.

Opracowania pewnych typów formalnych p. odpowiednie paragrafy.

2) Najważniejsze słowniki opisowe i opracowania pewnych typów znaczeniowych: J. Mączyński, Lexicon latino-polonicum, Królewiec 1564. — P. Dasypodius, Dictionarium latino-germanico-polonicum, germanico-latinum et polono-germanicum, Gdańsk 1643. — G. Knapski, Thesaurus polono-latino-graecus, Kraków 1643. — Danet, Nowy dykcjonarz francuski, łaciński i polski, Warszawa 1743. — A. Trotz, Dykcjonarz polsko-francusko-niemiecki, 1764—1765. — S. B. Linde, Słownik języka polskiego, Warszawa 1806—1814¹; Lwów 1854—1861². — Al. Zdanowicz i i., Słownik języka polskiego, Wilno 1861². — J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego (t. zw. Słownik Warszawski = SW), Warszawa 1900—1927. — J. Karłowicz, Słownik gwar polskich, Kraków 1900—1911. — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1902. — St. Kozierowski, Badania nazw topograficznych dzis. archidiecezji poznańskiej, Poznań 1916; — Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski, Poznań 1921—1922; — Badania nazw topograficznych dzis. archidiecezji gnieźnieńskiej, Poznań 1924; — Pierwotne osiedlenie pojezierza Gopła, SO II 3; — Pierwotne osiedlenie ziemi gnieźnieńskiej wraz z Pałukami w świetle nazw geograficznych i charakterystycznych imion rycerskich, SO III—IV 18; — Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła do Ujścia w świetle nazw geograficznych, SO V 112; — Pierwotne osiedlenie pogranicza wielkopolsko-śląskiego między Obrą i Odrą a Wartą i Bobrem w świetle nazw geograficznych, SO VII 172, VIII 231; — Nazwy rzeczne w Lechji przybałtyckiej i w przyległych częściach Słowiańszczyzny północno-zachodniej, SO IX 403, X 160. — J. Zborowski, Wskazówki do

zbierania nazw geograficznych (tamże szczegółowa literatura dotycząca zbiorów nazw geogr. i opracowań), Biblj. TMJP Nr. 4, Kraków 1923.

W. Taszycki, Najdawniejsze polskie imiona osobowe, Kraków 1925; — Polskie nazwy osobowe, Biblj. TMJP Nr. 5, Kraków 1924. — J. Bystron, Nazwiska polskie, Lwów 1927.

A. Belič, Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplifikativsuffixe, ASPh XXIII 134, XXVI 320. — M. Dłuska, Przyczynek do zbierania polskich form hipokorystycznych, JP XV 83. — A. Gawroński, Wartość uczuciowa deminutywów, PL 241. — A. Obrębska, Technika spieszceń w dzisiejszej polszczyźnie, JP XIV 65. — St. Wędkiewicz, Kilka uwag o technice spieszceń, JP XIV 110.

3) Słowniki etymologiczne: E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, I. A—L, II. M, Heidelberg 1908—1914. — Al. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1927. — J. Karłowicz, Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia, Kraków 1894—1905. — A. Meillet, Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave, Paris 1902. — F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien 1886.

I. Budowa słotwórcza wyrazów.

§ 380. Rodzaje wykładników. Ze względu na rodzaj wątków rozróżniamy przedewszystkiem wykładniki przyrostkowe i przedrostkowe. Wykładniki przyrostkowe mogą się składać z jednego przyrostka, np. *zasłon-a*, *Stanisław-a*, *mil-e*, *t-u* i t. p. Są to wykładniki nierozwinięte. Liczne wykładniki zawierają więcej niż jeden przyrostek, np. *dom-ow/y*, *wod-n/y*, *wod/n-ist/y* i t. p. Są to wykładniki rozwinięte.

Przy rozpatrywaniu wyrazów o wykładnikach rozwiniętych zachodzi niekiedy pozorna trudność w rozgraniczeniu wykładnika i pnia. Tak np. przy podziale wyrazu *domownik* może się nasuwać wątpliwość, czy należy wyraz ten podzielić: na pień *dom-* i wykładnik *-ownik*, czy na pień *domow-* i wykładnik *-nik*. Otóż wątpliwości te usunie rozważenie wyrazu w porównaniu z wyrazem podstawowym; w tym wypadku jest nim wyraz *domowy*, a nie bezpośrednio *dom*, a zatem za pień trzeba uznać człon *domow-*, za wykładnik zaś — człon *-nik*. Natomiast w wyrazie *latawiec* za wykładnik musimy uznać grupę przyrostków *-awiec*, gdyż niema przymiotnika *latawy*, któryby pozwolił za pień uznać człon *lataw-*, a samo *-ec* za wykładnik.

Wykładniki przedrostkowe występują najczęściej w czasownikach, np. *s-kończyć* od *kończyć*, *po-chwalić* od *chwalić*, *u-puścić* od *puścić* i t. p., rzadziej i to dopiero w nowszych cza-

sach także w rzeczownikach, np. *nad-człowiek* od *człowiek*, *bez-ruch* od *ruch* i t. p. Wykładniki przedrostkowe są najczęściej nierozwinięte.

§ 381. Rodzaje pni. Pnie posiadają różną budowę ze względu na składowe wątki. Tak więc rozróżniamy pnie nierozwinięte, składające się tylko z rdzenia, np. *dom-owy*, *stoł-ek*, *nieś-ć* i t. p., oraz pnie rozwinięte, a więc takie, w których skład oprócz rdzenia wchodzi przynajmniej jeden narostek, np. *za/płat-a*, *dom/ow-nik*, *rog-at/ka* i t. p.

Wśród wyrazów pochodnych są takie, które pochodzą od dwu, a nawet więcej wyrazów podstawowych; tak np. *zimorodek* pochodzi od *zima* i *rodzić*. W wyrazach takich mamy więc dwa człony wspólne z wyrazami podstawowymi: *zim-* i *rod-* oraz dwa wykładniki: *-o-* i *-ek*. Wykładnik końcowy, czyli zewnętrzny, wprowadza sygnał do kategorii najogólniejszej i jest wykładnikiem całości wyrazu, reszta zaś wyrazu stanowi złożony jego pień. W pniu tym znajduje się człon pierwszy; w członie tym ze względu na jego wyraz podstawowy *zima* wyróżnić można znowu pień *zim-* i wykładnik *-o-*, który z uwagi na jego pozycję w wyrazie nazwiemy wewnętrznym. Wykładnik ten wprowadza sygnał swego członu w ścisłą zależność od sygnału członu drugiego, inaczej mówiąc — włącza go do klasy sygnałów stanowiących cechy lub części innych sygnałów, natomiast cechy tego sygnału wyznacza reszta tego członu, czyli jego pień. Cały ten człon jest określnikiem członu następującego, a więc pomocą członu *zimo-* stwierdzamy, że chodzi w tym wyrazie o ptaka urodzonego nie w lecie, lecz wczesną wiosną, niemal w zimie. Jak widać z tego, stosunki w zakresie tego rodzaju wyrazów są znacznie skomplikowane. Z jednej strony zachodzi stosunek między oboma członami wyrazu, z drugiej zaś — stosunek między wykładnikiem zewnętrznym a resztą wyrazu, czyli jego pełnym pniem, który ze względu na składniki będziemy nazywać pniem złożonym. Składa się on, jak stwierdziliśmy, z pnia i wykładnika członu określającego oraz z pnia członu określonego.

§ 382. Rodzaje wyrazów ze względu na pień i wykładnik. Uwzględniając rodzaje wykładników i pni, rozróżnia się rozmaite rodzaje wyrazów.

I. Ze względu na rodzaj i ilość wykładników rozróżniamy:

a) Wyrazy o jednym wykładniku:

1) przyrostkowym: nierozwiniętym, np. *prac-a*, lub rozwiniętym, np. *pracow-n/i/c/a*, *brod-at/y*;

2) przedrostkowym, np. *pod-chodzić*.

b) Wyrazy o dwu wykładnikach, np. *roz-aniel-ić* (od *anioł*).

II. Ze względu na budowę pnia rozróżniamy:

a) Wyrazy proste z pniem prostym:

1) nierozwinięte, t. j. takie, które posiadają oba człony (t. zn. pień i wykładnik) nierozwinięte, np. *wod-a*, *biał-y*;

2) rozwinięte, t. j. takie, które posiadają jeden lub oba człony rozwinięte, np. *u/trał-a*; *dom-ow/y*; *przed/po/koj-ow/y*.

b) Wyrazy złożone z pniem złożonym, np. *wodociąg*, *wszechmocny*:

1) Zrosty, których cechą jest to, że posiadają (o ile są deklinowane, to tylko w mianowniku) „oba człony o takiej budowie słowotwórczej i takich końcówkach, jakich wymaga wzajemna funkcja tych członów... tak, aby mogły stać w tych samych formach także oddzielnie obok siebie, w tym samym lub przestawionym szyku“ (Jodłowski), np. *karygodny*, *czcigodny*, *Wniebowstąpienie*.

2) Złożenia, do których należą inne typy wyrazów złożonych. Najczęściej spotykane są następujące rodzaje złożeń:

a) wyrazy z pierwszym członem odimiennym lub odzaimkowym na *-o*, *-e*, o ile nim nie jest przysłówek połączony z formą imiesłowu, np. *listopad*, *wojewoda*, ale nie *jasnowidzący*;

β) wyrazy z pierwszym członem odczasownikowym, najczęściej na *-i(y)*, *-aj*, np. *wiercipięta*, *hulajnoga*, z wyjątkiem *widzimisię*;

γ) wyrazy z pierwszym członem odprzymiotnikowym na *-i(y)*, niezgodnym co do rodzaju z wyrazem podstawowym drugiego członu, np. *babikrówka*, *ptaszycgłów*;

δ) pewien zasób wyrazów z pierwszym członem bez przyrostka, np. *niedźwiedź*, *nocleg*, *Wrocław* z dawniejszego *Wrocisław*, *Krzestaw* z *Krzesisław* i t. p.

Za złożenia zwykło się zatem uważać rozmaite z punktu widzenia dzisiejszego typy wyrazów. Ich wspólną właściwością z punktu widzenia historycznego jest to, że wykładnik wewnętrzny, ewentualnie jego brak, był cechą tematu wyrazu podstawowego, a nie jego końcówką.

Oprócz złożeń i zrostów poczęto w ostatnich czasach do wyrazów złożonych zaliczać także t. zw. zestawienia, np. *Bóg*

Człowiek, Nowy Targ, Babia Góra, żabie oczka, czarne jagody. Są to jednak z punktu widzenia morfologicznego wyrażenia, wyodrębniające się tylko wskutek tego, że oba wyrazy tworzą spoiłą całość, utrwaloną zwyczajem językowym, przyczem zwykle przynajmniej jeden z nich nie jest użyty w zwykłym znaczeniu; tak np. w zestawieniu *Nowy Targ* oba wyrazy stanowią łączną nazwę miasta, które nie jest ani „targiem“, ani „nowym“; podobnie w zestawieniu *pan młody* oba wyrazy znaczą tyle, co *nowożeńiec*, który ze względu na wiek może być stary.¹

Literatura. K. Brugmann, Über das Wesen der sogenannten Wortzusammensetzung, SSA 1900. — V. Jagić, Die slavischen Komposita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten, ASIPh XX 519, XXI 2. — St. Jodłowski, Z zagadnień związanych z nauczaniem gramatyki polskiej: 1. Wyrazy z przedrostkami oraz t. zw. zrosty i złożenia, JP XVI 103. — T. Lehr-Spławiński, Czy twory z przedrostkami są wyrazami złożonymi, czy prostymi rozwiniętymi, Szkoła i Wiedza II 106. — A. Leskien, Zur Entstehung der exocentrischen Nominalkomposita, IF XXIV 204. — J. Łoś, Kuninoga, bożystopka i t. p., PL 209. — H. Paul, Das Wesen der Wortzusammensetzung, IF XIV 252. — H. W. Pollak, Zur Frage der Definition und Entstehung von Kompositis, Zschrft f. d. österr. Gymnasien, LIX 1059; — Zur Einteilung der Komposita, IF XXX 58; — Por. także opracowanie ogólne i literaturę do § 376.

§ 383. Wyrazy integralnie i dezintegralnie pochodne.

W większości wyrazów pochodnych pniem jest część wyrazu podstawowego, ale z zachowaniem jego podziału na wątki, np. *drewniak* od *drewno*, *poselstwo* od *poseł*, *bieg* od *biegać* i t. p. Tego rodzaju wyrazy w stosunku do podstawowych nazywają się integralnie pochodnymi (Ułaszyn). Zwyczajnie wyraz integralnie pochodny zawiera o jeden przyrostek więcej, niż podstawowy, a więc np. *ław-k-a* od *ław-a*, *ryb-k-a* od *ryb-a* i t. p. Tego rodzaju wyrazy pochodne można nazywać dodatnimi (Ułaszyn: pochodniki postępowe). Niekiedy wyraz integralnie pochodny jest w stosunku do podstawowego pomniejszony o jeden narostek, np. *parob* od *parob-ek*, *łapów-a* od *łapów-k-a* i t. p. Tego rodzaju twory możnaby nazywać ujemnie pochodnymi (Ułaszyn: pochodniki wsteczne).

Inne wyrazy pochodne zawierają jako pień część wyrazu podstawowego, przyczem granica tej części nie jest zgodna z po-

¹ Niekiedy granica między zestawieniami a zrostami jest trudna do określenia, zwłaszcza w nazwach miejscowości. Tak np. *Nowy Targ, Nowy Sącz* uznaje się za zestawienia, *Białystok* raczej za zrost, a więc rozróżnienie to pozostaje w pewnym związku z pisownią łączną lub rozłączną poszczególnych wyrazów.

działem wyrazu podstawowego na wątki, np. *Stach* od *Stan/i-sław*, *la-ga* od *las-ka*, *fla-cha* od *flasz-ka* i t. p. Tego rodzaju wyrazy pochodne nazywają dezintegralnie pochodniami. Ułaszyn wprowadza tu jeszcze dwa rozróżnienia: 1) twory uczuciowe, a więc takie, jak *Stach*, *flacha* i t. p.; 2) twory konwencjonalne, np. *pepees* i t. p.

Wśród tworów konwencjonalnych rozróżnia Ułaszyn cztery kategorie wyrazów:

a) twory grupowe, zawierające grupę głosek wyrazu podstawowego lub wyrazów podstawowych, np. *żelbeton*;

b) twory literowe, składające się z *n a z w* początkowych liter wyrazów tworzących pełną nazwę, np. *pepees* (PPS — Polska Partja Socjalistyczna);

c) typ głoskowy, będący połączeniem głosek, od których zaczynają się wyrazy podstawowe, np. *pat* — Polska Agencja Telegraficzna i t. p.;

d) typ mieszany, zawierający inne sposoby połączenia elementów wyrazów podstawowych, np. *pepesowiec*, a więc połączenie tworów literowego i wykładnika *-owiec*.

Literatura. J. Birkenmajer, Oddrabnianie, JP IX 143. — M. Chmielowiec, W obronie skrótów, JP VII 20. — W. Doroszewski, Lakoniczne zwroty i skróty, JP XIV 102. — S. Jaszuński i J. Rozwadowski, O budowie skrótów w dzisiejszej polszczyźnie, JP XVI 42 i 47. — K. Nitsch, Nazwy skrócone, JP II 59; — Uwaga o ladze, JP IX 146; — J. Otrębski, O skrótach, JP XV 33 i 43. — H. Ułaszyn, O wyrazach skrótowych, JP XV 169; — Kilka uwag terminologicznych, PF XII 411.

§ 384. Wyrazy przejrzyste i nieprzejrzyste. Większa część wyrazów rodzimych posiada wyraźną budowę, a więc łatwo w nich wskazać i określić poszczególne składniki morfologiczne. Są jednak wyrazy, które po czujemy nawet jako rodzime, a mimo to ich budowy bez specjalnych badań językoznawczych określić nie można, np. *jaskółka*, *jaszczurka*; w wymienionych wyrazach stwierdza się wprawdzie istnienie wykładnika *-ka*, trudno jest jednak określić pochodzenie i budowę pnia.

Nieprzejrzystymi pod względem budowy są liczne wyrazy uchodzące w dzisiejszym poczuciu językowym za pierwotne, np. wyrazy *chłop*, *staw*, *stan* i t. p. W wyrazach takich można dopiero przy wnikliwszej analizie wyodrębnić pień i wykładnik, a więc w wyrazie *chłop* wyodrębniemy wykładnik *-p* przez porów-

nanie z wyrazem *pa-choł-ek*, uwzględniając fakt, że grupa prsł. *ol* między spółgłoskami przeszła w polskie *ł* (p. § 353), w wyrazie *staw* i *stan* wyodrębnimy pień przez porównanie z czasownikiem *stać*, a tem samem wykładniki *-w* i *-n*. Rozbiór takich wyrazów wymaga głębszej znajomości gramatyki historycznej oraz w wielu wypadkach uwzględnienia materiału słownego innych języków słowiańskich, a nawet indoeuropejskich.

Jeszcze bardziej nieprzejrzystą dla ogółu budowę posiadają wyrazy obce. Tak np. bez znajomości gramatyki francuskiej trudno z polskiego punktu widzenia wyróżnić składniki słowotwórcze w wyrazie *Bordeaux*. O ile jednak w użyciu jest większa ilość wyrazów obcych o tej samej budowie, wówczas i w polskim poczuciu językowym wytwarza się świadomość ich podziału słowotwórczego. Tak np. znaczna ilość takich wyrazów, jak *sofista*, *pianista*, *okulista* i t. p., albo *anachronizm*, *synchronizm*, *egoizm*, *altruizm* i t. p., spowodowała wyodrębnienie się w polskim poczuciu językowym wykładników *-ista*, *-izm*, które wystąpiły w wyrazach nawet o pniach rodzimych, np. *służbista*, *towianizm* i t. p.

§ 385. Człony martwe i żywe. Bez względu na większość wyrazów, których używa się w życiu codziennym, przechodzi tradycyjnie z pokolenia na pokolenie, a tylko niewielka stosunkowo ich liczba, i to zwykle w specjalnych dziedzinach kultury duchowej i materialnej, powstaje dopiero współcześnie. Tak np. za naszych czasów powstało całe polskie słownictwo lotnicze, a jeszcze obecnie rozrasta się rodzime mianownictwo wojskowe, kolejowe i t. p. Przy formowaniu nowych wyrazów zasadniczo łączy się znane już z innych wyrazów człony. Tak np. Staff utworzył wyraz *całowanka* (UG 32) w znaczeniu *pocałunek*, na podstawie znanego z innych wyrazów wykładnika *-ka* oraz pnia *całowan-*, podobnie też stworzył rzeczownik *jaskrzyca* (patrz wśród *jaskrzyca* gwiazd MT 104) na podstawie pnia przymiotnika *jaskrawy* i wykładnika *-yca*. Otóż takie wykładniki i pnie, które spotyka się w powstających współcześnie nowotworach, będziemy nazywać żywymi, w przeciwstawieniu do martwych, a więc takich, które się już w nowotworach współczesnych nie pojawiają. Martwym jest więc wykładnik *-aj*, np. w wyrazach *sprzężaj*, *urodzaj*, *zwyczaj*, lub pień *pew-* w wyrazie *pewny* i t. p.

Martwość wykładnika lub pnia zwykle nie zakłóca wyrazistości budowy słowotwórczej wyrazu, gdyż zazwyczaj drugi

człon jest żywy i pozwala wyodrębnić człon martwy. Tak np. w wyrazie *bitwa* wyodrębniamy łatwo wykładnik *-twa* na podstawie znajomości pnia *bi-* z innych wyrazów, por. np. *bi-ć*.

II. Rzeczowniki.

A. Rzeczowniki z wykładnikiem przyrostkowym.

a) Rzeczowniki z wykładnikiem nierozwiniętym.¹

§ 386. Rzeczowniki męskie na spółgłoskę twardą. Pochodzenie.¹ Są to rzeczowniki, mające w mianowniku wykładnik zerowy (por. § 376). Jest tu znaczna ilość rzeczowników nierozwiniętych, pierwotnych, np. *kot, pies, rak, sok, wół*. Poza tem należą tu liczne twory odczasownikowe. Wśród nich niewielką ilość stanowią rzeczowniki nierozwinięte, np. *bieg, chód, dział, tom, łów*, natomiast mnóstwo rzeczowników rozwiniętych pochodzi od czasowników z wykładnikami przedrostkowemi, np. *dochód, nacisk, napad, natrysk, obchód, obraz, okład, opis, oddział, odjazd, odlew, odlot, odłam, odpis, odpust, pokup, połów, pomiar, przepok, przychód, przycisk, przyjazd, rozchód, wchód, wjazd, wkład, wpis, wydział, wygon, wykwił, wyrób, wzrost, zlew, zachód, zagon, zajazd, zalew*.

Wyjątkowe są natomiast twory od wyrażen przyimkowych, np. *beżład, bezwstył*.

Bardzo liczną grupę tworzą rzeczowniki złożone. Wśród nich wyróżnia się znaczna grupa rzeczowników z wykładnikiem zewnętrznym (p. § 381), równym wykładnikowi wyrazu podstawowego, np. *duşigrosz, jedenastobok, jeżozwierz, kamieniołom, krzywodziób, krzywonos, lekkoduch, oczodół, pędziwiatr, samosąd, sześciobok, wodowstręt*. Są to twory z drugim członem od rzeczowników męskich. Liczne są rzeczowniki z wykładnikiem zewnętrznym innym, niż w wyrazie podstawowym. Są to twory z drugim członem: 1) od rzeczowników żeńskich na *-a* lub nijakich na *-o*, np. *jeżonóg, starodrzew, ttustodrzew, trójnóg, wieloryb, złotogłów*; 2) od czasowników, np. *darmozjad, dobrodziej, drogowskaż, hreczkosiej, nieboskłon, rękopis, rodowód, rybojad*,

¹ Niektóre wyrazy uważane w dzisiejszem poczuciu językowym za pierwotne zostaną omówione ze względu na wykładnik wśród rzeczowników o wykładniku rozwiniętym.

samolub, samouk, samodział, samopał, sianokos, spadochron, staloryt, strachopłoch, szczurołap, świniopas, wodociąg, wodotrysk.

Człon pierwszy może pochodzić od rozmaitych wyrazów: 1) od rzeczowników, np. *wodowstręt*, 2) od przymiotników, np. *krzywodziób*, 3) od liczebników, np. *iloczyn, sześciobok*, 4) od zamków, np. *samosąd*, 5) od czasowników, np. *włóczykij*, 6) od przysłówków, np. *współdźwięk*.

Pień.¹ Zawsze w pniu występuje na końcu spółgłoska twarda, mimo że w wyrazie podstawowym drugiego członu jest spółgłoska miękka lub stwardniała, np. *rozchód* od *rozchodzić się*, *samopał* od *palić*, *strachopłoch* od *płoszyć*.

Ze względu na wykładnik wewnętrzny wyrazy złożone są złożeniami, np. *sianokos, ostrokąt, ośmiobok, wodzirej*, lub rzadziej zrostami, np. *kurzyśląd*.

Znaczenie.² Wśród rzeczowników prostych odczasownikowych mamy rzeczowniki przejawowe,³ np. *bieg, napad, połów*, wytwórcze, np. *wykwit, wyrób*, lub narzędne, np. *przycisk*.

Wśród rzeczowników złożonych można wyróżnić przede wszystkim twory ezocentryczne, t. j. takie, których człon drugi sam przez się może być uważany za nazwę nadrzędną (p. § 175) dla całości, np. *jeżozwierz, nerwoból, półmrok, samorząd, współdźwięk*. Bardzo liczne są rzeczowniki egzocentryczne, t. j. takie, których żaden człon sam przez się nie jest nadrzędnym w stosunku do całości wyrazu. Należą tu rzeczowniki: ustrojowe, np. *czworokąt* 'mający cztery kąty', czynnikowe, np. *dusigrosz, hreczkosiej, kołodziej, świniopas, samouk*, oraz narzędne, np. *śrubociąg, spadochron*.

Produktywność.⁴ Rzeczowniki odczasownikowe na spółgłoskę twardą są ogromnie produktywne w dzisiejszym języku artystycznym. Stosunkowo nieliczne są nowotwory tego typu

¹ Postać głoskowa pnia będzie omawiana tylko wtedy, o ile w danym typie słowotwórczym jest ona inną, niż w tworzywie wyrazu podstawowego, jużto we wszystkich przykładach, jużto w pewnej ich grupie.

² Szczegółowe omówienie pochodzenia pnia i znaczenia zamieszcza się tylko odnośnie do tych typów, które obejmują większy zasób przykładów.

³ Co do poszczególnych grup znaczeniowych rzeczowników i ich nazw, p. § 227.

⁴ Omówienie produktywności zamieszcza się tylko przy opisie tych typów słowotwórczych, które są istotnie żywotne, p. § 385. Przykłady nowotworów pochodzą z własnego materiału oraz z rozpraw seminaryjnych L. Bojczuka i Zb. Troczewskiego (Żeromski), H. Dominówny (Berent), E. Huperówny (Zegadłowicz), K. Lorberówny (Staff), Wł. Pańczaka (Tuwim).

u Żeromskiego, np. *chęt* morza DG II 5, burza gradowa przelatywała z *kołatem* PJ 27, z *przeziarów* między bellami WU 62, *rozcieki* mórz Pop. III 30. Niewiele tych wyrazów wprowadza także Tuwim, np. w rozkołysanym *przeszepcie* kroków ST 33, konwalje całuję, jak *zwiad* majowy Lir. 14 (por. też Staff: łagodny księżyc, ukojenia *zwiad* GK 182). Ogromne mnóstwo tego typu tworów jest natomiast u Berenta, np. gryzie cię mistrzu sumienia *nęk* ŻK 197, marmurów *obłuki* tm. 311, w *omocie* ciszy klasztornej tm. 85, 110, Zar. 318, jakiś ogromny *okłęb*, zachmurzający ów dzień siódmy Żr. 9, w *orząsie* nagłym przysłonił twarz ŻK 89, w skłócone *rozdzwony* cerkiewne brzęczą kajdany O 157, wybuchnie nagle takim *zazloch* ŻK 221, z *zaswistem* jędz... smagała nawałnica nałe okienko celi tm. 369. Znaczny zasób takich nowotworów wprowadza także Staff, np. na *gniot* zmory w półzjawie się *zżyma* ŻSWL 81, uspokaja się *kołys* konarów ŚP 138 (por. też Tuwim: popłynął spokój..., a ja za nim w okrętowym *kołysie* ST 26), świeżość poranka jak *opył* się ściera WCM 82, pośród skowronków *rozśpiewu* w niebiosach tm. 156, rzut mój był potężniejszy, niż *ścigi* najszybsze tm. 134, *zachtysty*, czkawki i pilcze wiwaty tm. 108, granie anielskich w duszy harf oddawna śpi *zamilkiem* TŁK 14. Bardzo liczne są te nowotwory u Zagadłowicza, np. wybluzgały płomienie jak *wychlusty* lwy Dziew. 377, pomrukuje coraz ciszej aż do *wygasu* zupełnego Godz. 276, wiszą w *zadzierzgu* lin dzwony ORM 67, rzeki wnałym *zastygu* wodami się piętrzą Dziew. 375. Znaczny zasób nowych rzeczowników tego typu tworzy Leśmian, np. ktoś rozepchnął furtę w mym ogrodzie, aż z *odwrzaskiem* runęła na błoń Łąk. 21, fala, co światel *rozpyłem* znaczy swój pobył SR 146.

Z nowszych tendencji słowotwórczych należy wspomnieć o dość częstym pojawianiu się tworów ujemnych (p. § 383), np. *parob*, *pachoł*, *bratym* (ja burz *bratym* Staff PN 4), o próbach tworzenia od przymiotników, np. pieszczotliwe *bezmysty* Żer. Pop. II 285, oraz o dość częstych nowotworach od czasowników zaprzeczonych, np. Gadł mężów tęsknice i tuby grał ducha człeczego wieczne *nieukoje* Ber. ŻK 43, niosą okrutne strasznych cierpień *nieukoje* Staff SOP 86, a dłonie niegdyś narzędzie potęgi bezwład na wieczne skaże *niedosięgi* ŻSWL 48, wyrwij nas z *niedościgu* żądź WCM 99, na jeziorze zatańczy

niedobłyśk miesiąca Leś. SR 95. W tworzeniu tych rzeczowników przejawia się dążność do unikania wyrażen z formami osobowymi lub imiesłowami.

Rzeczowniki pochodne na spółgłoskę twardą są również żywotne w zakresie wyrazów złożonych, np. u Żeromskiego: rodzenie się i kształtowanie *cudokrzewów* Pam. 41, grano sztucznydła miejscowych *dramodziejów* NJ 257, piśmiennictwo stało się odruchowym, naśladowczym *słowotokiem* SOS 85, z koron *wielkolasu* Pop. III 304, u Berenta: śmiejący się wicher, co wszelkim *czarnowidom* i ropiejącym pył w oczy dmie Zar. 414, u Staffa: posiadłem dziwnych zakłęć *czaromoc* MT 124, las *ogniotrysków* wyrwany z pieczary strzelił strugami tm. 126, po mieście śpiewał *złoczyzny* tyrana God. 75, u Tuwima: szklą się w głębinach *czarostawy* P 47, może to dzwonią *dziwodzwony* tm. 47, krew z ziemi *słowotryskiem*... głowę zlewa SWK 7, *trędogrodu* więźnie RzCz. 32.

§ 387. Rzeczowniki męskie na spółgłoskę miękką. Wśród rzeczowników pochodnych wyróżnia się tylko grupa nazw miejscowych utworzonych od imion męskich, np. *Poznań* od *Poznana*, *Kazimierz* od *Kazimira*, *Radom* (dawniej *Radoń*) od *Radoma*. Rzeczowniki te, pierwotnie dzierżawcze, oznaczały miejscowości według właściciela.

§ 388. Rzeczowniki męskie z wykładnikiem -o. Należą tu tylko rzeczowniki zdrobniałe, pieszczotliwe, np. *Kazio*, *Stasio*, *Władzio*, *Włodzio*, *dziadzio*, *tato*.

§ 389. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem -o. Wyróżnia się tu wśród rzeczowników pochodnych nieliczna grupa tworów odprzymiotnikowych, np. *ciepło*, *dobro*, *zło*.

Twory te są rzeczownikami jakościowymi.

§ 390. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem -e. Pochodzenie. Ze względu na pochodzenie wyróżniamy tu kilka grup rzeczowników:

1. Nieznaczną ilość stanowią twory odrzeczownikowe, pierwotnie zbiorowe, z formą l. poj., np. *ciernie*, *kamienie*, *pierze*, *węgle*. Rzeczowniki te z wyjątkiem *pierze* stanowią dzisiaj formy mnogie rzeczowników *cierni*, *kamień*, *węgiel*.

2. Nieliczne twory odprzymiotnikowe, np. *zdrowie*, *wesele*.

3. Ogromna ilość rzeczowników od imiesłowów biernych na *-ny*, *-ony*, *-ty*, np. *drukowanie*, *kochanie*, *opracowanie*;

niesienie, bicie, picie; por. twory na *-cie, -ęcie* (§ 432) i na *-anie, -enie* (§ 473).

4. Twory od wyrażań przyimkowych, np. *bezludzie, nadbrzeże, nadrzecze, pobrzeże, pojezierze, pomorze, Polesie, popiersie, przedmurze, rozdroże, śródmieście, śródmorze*. Tu należały w średniowiecznej polszczyźnie tytuły *podczasze, podkomorze, podstole, podskarbie*, mające później wykładnik przymiotnikowy *-i(y)*, a więc *podczaszy, podkomorzy, podstoli* i t. p.

5. Pewien zasób wyrazów złożonych z pierwszym członem odliczebnikowym, drugim — odrzeczownikowym, np. *półkole, półpiętrze, półtrocze, pięciolecie, stulecie*.

Pień. Ostatnia spółgłoska jest zawsze miękka lub stwardniała, chociaż nawet w wyrazie podstawowym jest odpowiednia twarda, np. *półkwarcie, międzyrzecze*.

Znaczenie. W najliczniejszej grupie tworów odimiesłowowych wyróżniamy rzeczowniki przejawowe, np. *bicie, wolańie, odbiornikowe*, np. *kochanie* 'ktoś kochany', wytwórcze, np. *opracowanie* 'coś opracowanego', rzadziej narzędne, np. *określenie* 'to, zapomocą czego się określa'.

Rzeczowniki od wyrażań przyimkowych mają znaczenie przeważnie miejscowe, np. *Powisłe, pojezierze*. Rzeczowniki złożone z pierwszym członem odliczebnikowym są najczęściej nazwami okresów czasu, np. *półtrocze, stulecie*.

Produktywność. Z pośród tych rzeczowników najbardziej produktywne są rzeczowniki odimiesłowowe. Zasadniczo od każdego czasownika za pośrednictwem imiesłowu biernego można utworzyć rzeczownik. Ten typ nowotworów jest częsty u Berenta, np. ratuj głowę chłodnem *upieszczeniem* dłoni O 14. Równie częste są te rzeczowniki u Zegadłowicza, np. nagromadziło się coniemiarą *zauważań*, myśli Godz. 310. Trafiają się te nowotwory także u Żeromskiego, np. porami, wszystkiemi *nadtrzaśnięciami* zieje szalona namiętność DG I 330, w mglistem *zadeszczeniu* widać było ledwie łańcuch wzgórz Zam. 194.

Częste są też u współczesnych pisarzy twory od wyrażań przyimkowych. np. u Żeromskiego: świerkowe *podgaja* Pop. II 85, nadwieczorna mgła *podwiośnia* DG I 58, czekali cierpliwie — żyjąc w kątach na cudzem *przykominu* Przed. 294, u Berenta: niebezpieczne to przejście, niebezpieczne *podroże* Zar. 9, u Zegadłowicza: jechali w wymownem *bezdłowi* Godz. 267, wyciągają żebracy *bezdłonia* i ramiona Dziew. 310.

Literatura (znaczenie tworów odczasownikowych). K. Twardowski, O czynnościach i wytworach (kilka uwag z pogranicza psychologii, gramatyki i logiki), Kraków 1911.

§ 391. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem -ę. Pochodzenie. Są to rzeczowniki w dzisiejszym poczuciu językowym jużto pierwotne, np. *ramię, ciele*, jużto pochodne od rzeczowników, np. *bydlę, chłopię, kocię*.

Pień. Końcowa spółgłoska pnia jest miękka lub stwardniała, chociaż w rzeczowniku podstawowym jest spółgłoska twarda, np. *wnuczę* od *wnuk*.

Znaczenie. Wyraźną grupę znaczeniową tworzą rzeczowniki z wykładnikiem -ę, -ęcia, np. *chłopię, chłopięcia*. Są to rzeczowniki zdrobniałe. Jest wśród nich znaczny zasób rzeczowników mnogich (por. § 153), np. *rączęta, nóżęta*, używanych w języku pieśzotliwym.

Osobną grupę stanowią w mowie ludowej na południowym Śląsku nazwiska małych dziewcząt od 10—12 lat, tworzone od nazwiska ojca lub matki, np. *Lipię* od *Lipa*, *Kalicię* od *Kalita*, często z wykładnikiem rozwiniętym -czę, np. *Raszkulczę* od *Raszkuła* (żona *Raszki*).

Produktywność. W języku artystycznym twory te są mało produktywne, tylko u Żeromskiego spotykamy dwa nowe rzeczowniki: pięćdziesiątki *guldeniąt* DG II 128, myślidła i *wrażenięta* tm. II 184.

Literatura. K. Nitsch, Dialekty polskie Śląska, MPKJ IV 191 (nazwiska dziewcząt).

§ 392. Rzeczowniki z wykładnikiem -a. Pochodzenie. Znaczną ilość stanowią rzeczowniki pierwotne, np. *rzeka, ziemia*. Wśród bardzo licznych rzeczowników pochodnych wyróżniamy następujące grupy:

1. Niezbyt liczne rzeczowniki własne żeńskie od męskich, np. *Stanisława, Władysława*.

2. Dwa rzeczowniki: *bracia, księża*, uważane dzisiaj za formy liczby mnogiej od *brat* i *ksiądz*; pierwotnie w języku staropolskim były to rzeczowniki zbiorowe, istniejące jeszcze dzisiaj w mowie ludowej w większej ilości przykładów, np. *adukacja* 'adwokaci', *biskupia, czarcia, studencia, swacia, synia, wójcia*.

3. Najliczniejszą grupę stanowią rzeczowniki odczasownikowe, np. *rada, dopłata, narada, obsada, ochrona, ostona, przegroda, przedpłata, przyroda*.

4. Stosunkowo nieliczny zasób rzeczowników złożonych, np. *okryjbieda*, *pótkula*, *rękojmia*, *równowaga*, *swawola*, *wiercipięta*, *wojewoda*, *współwina*, a więc tworzy z drugim członem częściej rzeczownikowym, rzadziej — czasownikowym. W tworzach o drugim członie odrzeczownikowym wykładnik jest ten sam, co w wyrazie podstawowym. Człon pierwszy może pochodzić od rzeczownika, np. *wojewoda*, przymiotnika, np. *białogłowa*, liczebnika, np. *stonoga*, zaimka, np. *swawola*, czasownika, np. *świszczypała*, od przysłówka, np. *współpraca*.

Pień. W pniu dawnych rzeczowników zbiorowych występuje na końcu spółgłoska miękka lub stwardniała wobec twardej w wyrazie podstawowym (np. *bracia* od *brat*). W rzeczownikach odczasownikowych odwrotnie pień kończy się na spółgłoskę twardą, chociaż w czasowniku jest spółgłoska miękka lub stwardniała, np. *obsada* od *obsadzać* lub od *obsadzić*.

Wyrazy złożone ze względu na wykładnik wewnętrzny są złożeniami, np. *rękojmia*, *wojewoda*, *męczybuła*, lub zrostami, np. *swawola*.

Znaczenie. Wśród rzeczowników prostych wyróżnia się dzisiaj znaczeniowa grupa rzeczowników odczasownikowych. Są to rzeczowniki przejawowe, np. *obrad*, wytwórcze, np. *dopłata*, lub narzędne, np. *przegroda*.

Wśród rzeczowników złożonych można wyróżnić twory eozocentryczne (por. § 386), np. *współwina*, oraz egzocentryczne, ustrojowe, np. *stonoga*, i czynnikowe, np. *skrobideska*, *wojewoda*.

Produktywność. Twory te są znacznie mniej produktywne w języku artystycznym, niż odpowiednie rzeczowniki męskie. Są one wyjątkowe u Żeromskiego, np. „zły“ dmąc w wielką gwizdę sypał w okienko Pop. I 139, więcej ich jest u Staffa: w pełni otuchy i pewnej *spodziewy* ŚP 40, UG 161 (por. też u Tuwima: synu, synu, *spodziewo...* ojcowca CzNB 146), niech pojedna Twoja *ułagoda* Waw. 74, Poł. 133, płyną jak długie westchnienia bez końca, jak lęk ogromny ziemi w łkań *zadławie* ŚP 110. U Berenta spotykamy *otoczę* i *omglę*: tęczy kołem zawisa w nim *otocza* glorii ŻK 126, na mlecznej *omgle* wokół księżycy tm. 263, chociaż w ostatnim wyrazie można podejrzewać też nowotwór odrzeczownikowy z wykładnikiem przedrostkowym *o-*; ten sam wyraz spotykamy też u Zegadłowicza: pokój cały w czerwonej *omgle* ZPMK 186, nadto *rozemgła*

i *zamgła*: żyjące w *rozemgle* zjawy Dziew. 53, odmyka się w *zamgle* brama DJ 155; u Leśmiana: dokąd skrzydeł skierujesz *zniechęte* SR 142.

Z rzadszych typów wymienić należy twór odrzeczownikowy u Berenta: jedna za szyję *towarzyszę* objęła ŻK 90 i u Leśmiana: czereśnia... skrzy bielście ku słońcu odziobaną *pesta* Łąk. 30, twór odprzymiotnikowy u Żeromskiego: w polskiej *jednostajni* PŚ 80, oraz rzeczownik od czasownika zaprzeczonego u Staffa: rosileś potem ziemię wśród żmudnych *niewydół* ŚP 76.

Wyrazy złożone tego typu są w języku artystycznym nieproduktywne.

Literatura. J. Karłowicz, Imiona zbiorowe typu *bracia*, PF V 148, por. także PF I 121.

§ 393. Rzeczowniki żeńskie na spółgłoskę miękką lub stwardniałą. Pochodzenie. Są to z dzisiejszego punktu widzenia rzeczowniki pierwotne, np. *noc*, nadto odczasownikowe, np. *rozpacz*, *rzecz*. Nieliczne są wyrazy złożone, np. *pótnoc*, *samopomoc*.

Pień. Kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą mimo spółgłoski twardej w wyrazie podstawowym, np. *rzecz* od *rzekę*.

Znaczenie. Rzeczowniki te nie tworzą wyrazistych grup znaczeniowych.

Produktywność. Nowotwory odczasownikowe pojawiają się u Zegadłowicza, np. co się dzieje w *rozświetli* tm. 444, także u Staffa: w pomrocy nocnej i w *rozświetli* rannej MT 104 i u Leśmiana, np. w taką *zamrocz* paproci Łąk. 9. Poza tem trafiają się u niego także twory odrzeczownikowe, np. rozlewasz serca *peń* w zachwyty winie SOP 14, srebrne nici niby *kań* pająka, gdzieś po gwiazdach rozpina marzenie DD 17, nadto odprzymiotnikowe, np. choć las jest uroczystą, podniosłą *świętynią*, co w swej *uroczy* wszystkie błagania, prośby i westchnienia zmieści SOP 43, na *rozbieży* dwóch dróg leży szatra czarnej kuźni tm. 71.

b) Rzeczowniki z wykładnikiem rozwiniętym.

1. Twory o wykładnikach ze spółgłoskami *p*, *b*.

§ 394. Twory na -*p*; -*upa*. Rzeczowniki z wykładnikiem -*p* są bardzo nieliczne i uchodzą w dzisiejszem poczuciu języko-

wem za pierwotne. Należy tu rzeczownik *chtóp* z prsł. *χol-pō*, por. *pa-choł-ek*.

Wykładnik *-upa* mają rzeczowniki *skorupa*, *chałupa*.

§ 395. Twory na *-ba*. Pochodzenie. Wykładnik ten łączy się zasadniczo z tworzywem czasownikóu: a) na *-i(y)ć*, np. *ciźba* (z dawniejszego *ciszczba*), *druźba*, *groźba*, *hańba* (stp. *gańba*), *liczba*, *prośba*, *stłużba*, *strzelba*, *wieszczba*, *wróźba*, lud. *gońba* 'bieganie', *grodźba* 'grodzenie', *kośba* 'koszenie', *kraśba* 'farbowanie', *młóćba* 'młocka', *rocźba* 'swatanie', stp. *woźba*; b) rzadziej z tworzywem innych typóu czasownikowych, np. *rzeźba*, *siejba*, lud. *zdziórba* 'zdierca', stp. *chąźba* i *kradźba* 'kradzież', *kolba* 'turniej'; c) wyjątkowym tworem jest lud. *goręćba* 'pora gorąca'.

Pień. Z wyjątkiem *zdziórba* wszystkie rzeczowniki mają pień na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, która w pewnych wyrazach podstawowych ma obocznił twardy, np. *rzeźba* od *rzezać*.

Znaczenie. Rzeczowniki te zasadniczo oznaczają przejawy niedokonane, np. *kośba*, rzadziej ich wytwory, np. *prośba*, *rzeźba*, lub narzędzia, np. *strzelba*, wyjątkowo zaś mamy tu rzeczownik czynnikowy: *zdziórba* 'ten, kto zdiera'.

Literatura. V. d. Osten-Sacken, Zur Entwicklungsgeschichte der Nomina auf slavisch *-bba*, IF XXVI 307.

§ 396. Twory na *-iba*; *-oba*; *-uba*. Należą tu stosunkowo nieliczne rzeczowniki. Wykładnik *-iba* występuje tylko w rzeczowniku odczasownikowym *siedziba*. Wykładnik *-oba* mamy w połączeniu z tworzywem przymiotnikowym, np. *choroba*, *chudoba*, może też z tworzywem czasownikowym w stp. *żałoba* 'skarga, zwłaszcza sądowa'. Wykładnik *-uba* jest w rzeczownikach *rachuba*, *pieszczuba* zool., *kociuba* 'kij', stp. *skatuba* 'szczelina w drzewie'.

2. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *m*.

§ 397. Twory na *-m*. Należą tu odczuwane dziś raczej jako pierwotne *dym*, *karm*, *srom*, *szum*.

§ 398. Twory na *-mo*. Są to nieliczne rzeczowniki, np. *bielmo*, *jarzmo*, *piźmo* i *pismo* (dawniej *piśmo*).

§ 399. Twory na *-(i)ym*. Należy tu tylko rzeczownik *ojczym*.

§ 400. Twory na *-i(y)zm.* Są to rzeczowniki przeważnie przyswojone, niektóre jednak powstały dopiero na gruncie polskim, np. *towianizm*, z nowotworów *kacapizm* Żer. SJP 44. Rzeczowniki te są nazwami pewnych kierunków ideowych.

Co do oboczności *i|y* w tym i w innych wykładnikach oraz co do postaci pni przed temi wykładnikami p. § 357.

3. Twory o wykładnikach ze spółgłoską w (ó).

§ 401. Twory na *-w.* Wykładnik *-w* posiada zaledwie kilka rzeczowników. Pewny on jest w *staw*, niepewny w *gniew* i *dziw*.

§ 402. Twory na *-(e)w.* Wykładnik ten występuje w nielicznych rzeczownikach, np. *bukiew*, *brukiew*, *cerkiew*, *konew*, *rzodkiew*, *stągiew*.

§ 403. Twory na *-wo.* Wykładnik *-wo* występuje w kilku rzeczownikach, np. *mlewo*, *piwo*, *ścierwo*, *trzewo*.

§ 404. Twory na *-wa.* Pochodzenie. Wykładnik ten w bardzo wielu rzeczownikach trudno jest wyodrębnić na podstawie samego materiału polskiego, np. *dziewa*, *głowa*, *grzywa*, *krowa*, *mowa* (stp. *mołwa*), *niwa*, *śliwa*, *wdowa*, także po spółgłosce *gązwa* 'wiązanie u cepów', *tyżwa*, *mierzwa*, *pluskwa*, *świdwa* i t. p. W pewnej ilości przykładów pochodzenie pnia jest zupełnie oczywiste: 1) z wyraźnem tworzywem przymiotnikowem mamy rzeczownik *gęstwa*; 2) tworzywo rzeczownikowe ma lud. *klęskwa* (też *klęsk*) 'rodzaj ptaka'; 3) może odczasownikowe są: lud. *piskwa* 'mazgaj', stp. *krzykwa* 'krzyk, niepogoda'; 4) tworzywo niewątpliwie czasownikowe ma stp. *ściekwa* 'studnia'.

Znaczenie. Jedyne niektóre twory odczasownikowe tworzą wyraźniejszą grupę znaczeniową rzeczowników narzędných.

Literatura. M. Rudnicki, Słow. *kurðva*, SO VII 85.

§ 405. Twory na *-aw.* Wykładnik ten występuje tylko w rzeczowniku *rękaw*.

§ 406. Twory na *-awa.* Wykładnik ten jest i dzisiaj żywo poczuwany, jakkolwiek w wielu rzeczownikach, zwłaszcza licznych nazwach rzek, nie rozumiemy pochodzenia i znaczenia pnia, np. *Benawa*, *Czopawa* i w. i. (Łoś, GP II 20).

Tylko nieznaczny zasób tworów jest dla nas jasny, np. *dzierżawa*, *kurżawa*, *Olchawa* n. Nadrab. II 149, lud. *biedrawa* 'krowa z plamami na biodrach', *bielawa* 'pastwisko', *burżawa* 'zawierucha', stp. *bloniawa* 'równina', *trzęsawa* 'trzęsawisko'. W stp. wykładnik ten występował też w imionach utworzonych od pierwszego członu imion złożonych, np. *Godawa: godzi-*, *Siostrawa: siostrze-* Tasz. 58.

§ 407. Twory na -i(y)wo. Pochodzenie. Należy tu znaczna ilość rzeczowników od czasowników na -i(y)ć; można je pojmować jako składające się z tworzywa na -i(y)- oraz wykładnika -wo lub raczej w dzisiejszem poczuciu językowym: z tworzywa na spółgłoskę oraz z wykładnika -i(y)wo, np. *czyściwo* 'środek do czyszczenia', *paliwo*, *spoiwo* 'to, czem się spaja', *tworzywo*, *warzywo*, lud. *mierzywo* 'część gromadzkiej zapłaty', *miesiwo* 'roczyn', *okrasiwo* 'okrasa', *zieleniwo* 'zielenina'. Rzadkie i w języku wspólnym wyjątkowe są rzeczowniki z tworzywem innych czasowników, np. *pieczywo*, *krzesiwo*, *żniwo*, stp. *rzeziwo* 'rzeź'.

Dość znaczny zasób rzeczowników zawiera tworzywo rzeczownikowe, np. *grosiwo*, *łuczywo*, *mączywo* 'pokarmy mączne', *mięsiwo*, *mleczywo* 'nabiał', *żelaziwo*, lud. *buczywo* 'las bukowy', *jabłczywo* 'jabłka'.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, która w wyrazach podstawowych ma obocznik twardy, np. *buczywo* od *buk*, lub stwardniały, np. *grosiwo* od *grosz*.

Znaczenie. Mimo stosunkowo niezbyt licznych przykładów, twory te stanowią kilka dość wyraźnie zarysowanych grup znaczeniowych. Należą tu rzeczowniki przejawowe, np. *żniwo*, stp. *kosiwo* 'koszenie', materiałowe, np. *paliwo*, wytwórcze, np. *mieliwo*. Niektóre z rzeczowników posiadają zarazem znaczenie zbiorowe, szczególnie widoczne w tworach odrzeczownikowych, np. *grosiwo*. Jak często z rzeczownikami zbiorowymi, tak i tutaj z pewnymi przykładami łączy się nastrój ujemny, nawet pogardliwy, wynikający z pojęcia czegoś niepotrzebnego, starego, zużytego, np. *żelaziwo*.

Produktywność. Twory te są współcześnie mało produktywne. Z rozpatrywanych pisarzy spotykamy nowotwór tylko u Tuwima: wtem chmury wraz z innym *obłoczywem* zaczęły się kołysać OS 26 i u Leśmiana: brać wszelkie *łśniwo* u błękitu Łak. 170.

§ 408. Twory na *-i(y)wa*. Wykładnik ten występuje w niewielkiej ilości rzeczowników, np. *cięciwa*, *ściawiwa* 'rama przy krosnach', lud. *trusiwa* 'rodzaj ryby'.

§ 409. Twory na *-o(e)w*, *-ó(e)w*; *-o(e)wo*; *-o(e)wa*.
 a) Wykładnik *-o(e)w* występuje dziś tylko w rzeczowniku *krzew* od *kierz*, nadto w stp. *krzynow* 'garnek', *żarnow* 'młyn'. Ponadto w postaci *-ó(e)w* wykładnik ten mamy w mnóstwie nazw miejscowych, będących pierwotnie przymiotnikami dzierżawczemi, np. *Bodzanów*, *Ciechanów*, *Maków*, *Staszów*, *Bakalarzew*, *Brudzew*, *Czyżew*, *Karczew*, *Magnuszew*, *Okuniew*. Ponadto na Śląsku tworzy ten wykładnik nazwiska chłopców, np. *Tkaczyków*, *Pietruszów*, *Motyków* MPKJ IV 192, ale z odmianą przymiotnikową.

Co do samogłoski wykładnika *e*, *o(ó)*, p. § 347, 351.

b) Wykładnik *-o(e)wo* występuje wyłącznie w nazwach miejscowości, np. *Chojnowo*, *Drozdowo*, *Kopciowo*, *Piotrkowo*, *Chruszczewo*, *Grajewo*, *Służewo*.

c) Wykładnik *-o(e)wa*, poza wyrazami *dąbrowa*, *cholewa*, *kostrzewa*, występuje w licznych nazwach miejscowości, np. *Czarkowa*, *Częstochowa*, *Włoszczowa*, ponadto z odmianą przymiotnikową tworzy nazwiska żon od nazwisk mężowskich, najczęściej zakończonych na spółgłoskę, np. *Grabcowa*, *Polakowa*, *Płakowa*, także nazwiska córek w mowie ludowej, np. *Jagłowa*, *Czekałowa* MPKJ IV 180 i 190.

§ 410. Twory na *-owie*. Jest to wykładnik wyosobniony prawdopodobnie w tworach na *-e* od przymiotników na *-owy*, np. *sitowie*, stp. *pąkowie*, a występujący w nielicznych rzeczownikach, np. *listowie*. O pewnej żywotności tego typu świadczy nowotwór Leśmiana: w ostępach dzikiego *błędowia* Łąk. 170.

§ 411. Twory na *-twa*; *-itwa*. Wykładnik *-twa* występuje w niewielkiej ilości rzeczowników, łącząc się z tworzywem czasownikowym, np. *bitwa*, *brzytwa*, *gonitwa*, *kłątwa*, *modlitwa*, według Łosia też *pastwa*, *skłótwa* por. *nakłótek* geol., lud. *łowitwa* 'łow'.

Jedynie stp. *rybitwa*, też *rybitw* 'rybak' zawiera wykładnik *-itwa* z tworzywem rzeczownikowym.

§ 412. Twory na *-stwo*; *-eństwo*; *-o(w)stwo*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-stwo* najczęściej występuje w połączeniu z tworzywem rzeczowników, zwłaszcza męskich, o różnej budowie słowotwórczej. Podstawowe rzeczowniki mają

wykładniki jużto nierozwinięte, jużto rozwinięte zapomocą rozmaitych przyrostków, np. *bóstwo*, *chłopstwo*, *państwo*, *samolubstwo*; *krzykactwo*, *tkactwo*; *dziwactwo*; *mieszkaństwo*, *ziemiaństwo*; *cesarstwo*, *malarstwo*; *donosicielstwo*, *nauczycielstwo*; *karcerstwo*; *gorzelnictwo*, *słownictwo*; *żarłactwo*; *fundatorstwo*, *rektorstwo*.

Twory od rzeczowników na *-ec* zawierają najczęściej przyrostek rzeczownika podstawowego, np. *kupieństwo*, *krawieństwo*, w pewnej jednak ilości rzeczowników wykładnik *-stwo* łączy się bezpośrednio z pniami rzeczowników na *-ec*, np. *nowożeństwo*, *pobratymstwo*. Odwrotnie twory od rzeczowników na *-ca* mają z reguły pień ten sam, co rzeczowniki podstawowe (a więc bez przyrostka *-c-*), np. *barbarzyństwo*, *dowództwo*, *morderstwo*, *następstwo*, *oszczerstwo*, *pochlebstwo*, *świętokradztwo*, *wiarołomstwo*, *wychodztwo*, *zabójstwo*, *zawiadowstwo*, *żydożerstwo*. Wyjątkowo natomiast pojawiają się twory z pniem na *-ec-* od rzeczowników na *-ca*, np. *radzieństwo*. Przewaga typu pierwszego z pniami bez przyrostka oraz znaczenie tych tworców sprawiają, że w dzisiejszem poczuciu językowym kojarzą się one raczej bezpośrednio z odpowiedniami czasownikami, jakoby ich wyrazami podstawowymi. Kojarzenie to wywołało powstanie nieznacznej ilości tworców odczasownikowych, a więc takich, które nie mają odpowiednich rzeczowników podstawowych na *-ca* lub na *-ec*, np. *sledztwo*, *ustępstwo*, lud. *chartęstwo* (od *chartęzić*).

Stosunkowo mniej liczny zasób tworzą rzeczowniki odprzymiotnikowe. Pochodzą one od przymiotników nierozwiniętych, np. *głupstwo*, *skąpstwo*, albo rozwiniętych, ale tylko temi przyrostkami, które nie kończą się grupą spółgłosek, np. *powinowactwo*, *plugastwo*, *lenistwo*, *macierzyństwo*, *dzieciństwo*. Z przyczyn fonetycznych brak więc tworców, któreby pochodziły od przymiotników na *-ski*, *-owski*, *-owny*, *-asty*, *-isty*, *-alny*. Brak również tworców pochodzących od przymiotników na *-any*, *-ity*, *-liwy*. Stosunkowo najliczniejsze są rzeczowniki od przymiotników na *-ny*, *-owy*, np. *dostojeństwo*, *okrucieństwo*, *społeczeństwo*, rzadziej bez przyrostka *-n-*, np. *potomstwo*, *pospólstwo*; *domostwo*, *ojcostwo*, *stróżostwo*.

Tworców odczasownikowych jest tu niewiele, a więc oprócz wymienionych przykładów i sztucznego wyrazu *jesteswo*, pewna ilość rzeczowników odimiesłowowych. Według pochodzenia rozróżniamy tu następujące typy rzeczowników:

1) od dawnego imiesłowu teraźniejszego biernego, np. *łakomstwo*;

2) od dawnego imiesłowu przeszłego czynnego na *-ł*, a raczej z dzisiejszego punktu widzenia od przymiotników na *-ły*, np. *niedbalstwo*, *opilstwo*, *szwałstwo*, *zuchwałstwo*;

3) od imiesłowu biernego na *-ny*, *-ony*, np. *oszukaństwo*, *pijaństwo*, *zaprzaństwo*, *rodzeństwo*, *błogostawieństwo*, *męczeństwo*, *odszczępieństwo*, *szaleństwo*. Natomiast brak jest przykładów od imiesłowów na *-ty*, z wyjątkiem przekształconego fonetycznie *przekleństwo* z stp. *przekłęstwo*.

b) Twory na *-eństwo*; *-o(w)stwo*. Znaczna ilość tworów, pochodzących od przymiotników na *-ny* i *-owy* wywołała wskutek absorpcji morfologicznej powstanie wykładników rozszerzonych *-eństwo*, *-o(w)stwo*. Wykładniki te łączą się najczęściej z tworzywem zakończonym na zbieg spółgłosek albo na spółgłoskę, której połączenie z samym *-stwo* wywołałoby zbyt silne zatarcie granicy słowotwórczej wyrazu, np. *szwagrostwo*, *smakoszostwo*, *katostwo*, *łotrostwo*, *członkostwo*, *szelmostwo*, *radcostwo*; *wdowieństwo*, *człowieczeństwo*, *starszeństwo*, *maleństwo*, *pierwszeństwo*.

Pień. Wskutek zmian fonetycznych pień rzeczowników na *-stwo* często kończy się na inną spółgłoskę, niż w wyrazie podstawowym. Różnica ta nie występuje tylko wówczas, gdy w tworzywie jest: *p*, *m*, *r*, *j*, *ł*, *ń*, a więc np. *chłop-stwo* — *chłop*, *cham-stwo* — *cham*, *car-stwo* — *car*, *zabój-stwo* — *zabój-ca*, *nauczyciel-stwo* — *nauczyciel*, *lizoń-stwo* — *lizoń*. Zasadniczo przed wykładnikiem *-stwo* ukazuje się z wyjątkiem dźwięcznych półotwartych zawsze spółgłoska bezdźwięczna, oznaczana literą spółgłoski dźwięcznej, o ile taka jest w wyrazie podstawowym, np. *hrab-stwo* — *hrabi-a*. Spółgłoski *f* (pis. *w*) w wykładniku *-o(w)stwo* nie wymawiamy i nie piszemy, np. *domostwo*, *włóczęgostwo*, ale *zawiadowstwo*, gdzie *-ow-* należy do pnia podstawowego czasownika. Przed wykładnikiem *-stwo* spółgłoska *f(w)* pozostaje tam, gdzie widoczny jest związek z podstawowym czasownikiem, zawierającym w tworzywie tę spółgłoskę, a więc *ludoznawstwo*, *marnotrawstwo*, *rybołówstwo*, natomiast *lenistwo*, *myślistwo*, *plugastwo*. Spółgłoski tworzywa *rz*, *ł*, *n* wymieniają się w pniu przed wykładnikiem *-stwo* na *r*, *l*, *ń*, np. *malar-stwo* — *malarz*, *poseł-stwo* — *poseł*, *pań-stwo* — *pan*.

W licznych rzeczownikach wskutek zmian fonetycznych za-

tarła się granica wątków. Tak np. jeśli w tworzywie występują spółgłoski *s*, *z*, *ż* (*sz*), *g*, *ch*, wówczas w pniu wyrazu pochodnego ich nie ma, a spółgłoska *s* stanowi węzeł morfologiczny (por. § 375), np. *obieżysastwo*, *żelastwo*, *bóstwo*, *stelmastwo*, *męstwo*, lud. *ciarastwo*. W rzeczownikach z tworzywem, zakończonem na *t*, *d*, *c*, *dz*, *dź*, *k*, *cz*, jako węzeł morfologiczny występuje *c* (pisane *dz*, o ile w pokrewnych wyrazach wymawia się *d*), np. *sąsiedztwo*, *natręctwo*, *ptactwo*, *dziedzictwo*, *wychodztwo*, *dowództwo*, *pieniactwo*.

Znaczenie.¹ Rzeczowniki na *-stwo*, *-eństwo*, *-o(w)stwo* są zasadniczo rzeczownikami jakościowymi, np. *męstwo*, *chamstwo*, *próżniactwo*, *ubóstwo*. Ponieważ ze względu na te jakości często ujmujemy osobników jako grupy, przeto liczne rzeczowniki tego typu odnoszą się do zbiorów, a zwłaszcza par, np. *wujostwo*, *stryjostwo*, *radcostwo*, *Stefanostwo*, *poselstwo*, *robactwo*, *mieszczañstwo*, *nauczycielstwo*, *rycerstwo*. W związku z tem liczne rzeczowniki na *-stwo* są nazwami także zawodów, t. j. zespołów pewnych typowych działań, i skłonności, np. *kapłaństwo*, *tkactwo*, *pieniactwo*, *rymarstwo*, *bajczarstwo*, *marzycielstwo*, *snycerstwo*, *ogrodnictwo*, *faktorstwo*, *krawiectwo*, *rybółówstwo*, *kaznodziejstwo*, *myślistwo*, *okrucieństwo*, *zawiadowstwo*, *stróżostwo*, *opilstwo*.

Ponieważ zbiorowe ujmowanie odbiera zwykle osobnikom ich indywidualność, przeto wynika stąd często ujemny nastrój rzeczowników zbiorowych, np. *chłopstwo*, *prusactwo*, *kozactwo*, *żołnierstwo*.

Poza tem niektóre rzeczowniki oznaczają przedmioty posiadające pewną jakość, np. *lekarstwo*, *paskudztwo*. Rzeczowniki te, o ile odnoszą się do przejawów, wpływają na ujmowanie ich jako jednokrotnych, dokonanych zespołów działań, np. *zabójstwo*.

Produktywność. Twory na *-stwo*, *-eństwo*, *-o(w)stwo* mają jeszcze dzisiaj silną produktywność w zakresie rzeczowników parzystych. W tej dziedzinie jednak stają się powoli coraz rzadsze tak, że przez młodsze pokolenie są poczuwane już jako archaizmy, związane z nastrojem uroczystym. Stąd pojawiają się jeszcze na biletach wizytowych, w adresach, w listach gospo-

¹ Znaczenie i produktywność tworów z wykładnikami zasadniczymi i powstałymi wskutek absorpcji morfologicznej zasadniczo będzie się rozpatrywać łącznie.

darzy balów i przy podobnie niecodziennych okolicznościach. Coraz powszechniej twory te zastępuje się odpowiednią formą liczby mnogiej rzeczownika podstawowego, a więc np. *Stefanowie*, *Janowie*, zam. *Stefanostwo*, *Janostwo*. Tendencję tę wstrzymuje jedynie podświadoma dążność do unikania zespołów form równokościowych (składniowy horror aequi), o ile z imieniem łączy się nazwisko, np. *Stefanostwo Haberowie* (nie *Haberostwo*).

W zakresie innych typów znaczeniowych rzeczowniki na *-stwo* są również mało produktywne. Tak np. u Żeromskiego spotykamy: dbałość o siebie, *czyściuchostwo* LB I 119, *zdechłactwo* tm. II 7, *robociarstwo* bezimienne NJ 295, śmieszne *głupactwo* kodeksów towarzyskich tm. 312. Berent wprowadza trzy nowotwory: innego to zachowania wygi, innego *cwaniarstwa* rufjany O 293, ile tu faktorstwa głodnego, ile rozwałęsanego beczynninie *łachmaniarstwa* i chałatów tm. 291; wszelka agitacja oto wśród tłumów... zamienia się u nas zawsze w *mątarstwo* sekciarskie tm. 308. Ostatni twór wskazuje na wyodrębnianie się w dzisiejszym poczuciu językowym nowego wykładnika *-arstwo*, gdyż niema odpowiedniego wyrazu podstawowego *mątarz*. Dość znaczną ilość nowotworów spotykamy u Żegadłowicza, np. pozostaje czar *inaczeństwa* (odmiany) WOG 10, nie posiadał patrijotyzmu wiedeńskiego, *lizoństwa* i bufonady zalet ZPMK 197.

Literatura. A. A. Kryński, Przyrostki pochodne *-eństwo*, *-arnia*, PF II 763.

4. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *t*.

§ 413. **Twory na *-t*.** Należy tu kilka rzeczowników w dzisiejszym poczuciu pierwotnych, np. *list*, *lot*, *młot*, *most*, stp. *łyst* 'łydka'.

§ 414. **Twory na *-to*.** Należy tu *pęto* por. *zapnę*, *młoto*, *żyto*, nadto zaliczają do tych tworów rzeczowniki *bloto*, *ciasto*, *lato*, *miasto*, *sito*, *usta*, *złoto*.

§ 415. **Twory na *-ta*.** Wykładnik *-ta* występuje w nielicznych rzeczownikach, z których wyraźną budowę ze względu na pochodzenie mają tylko *buta* por. *bujać*, *pluta* por. *plunąć*. Zaliczają tu nadto: *kuchta*, stp. *plta* 'tratwa'.

§ 416. **Twory na *-at*.** Poza przyswojonemi z łaciny wyrazami typu *potentat*, z rodzimych należą tu *swat*, lud. *czołgat*, stp. *wąsat*, *wolat*.

§ 417. **Twory na -ata.** Wykładnik *-ata* występuje poza rzeczownikiem *łopata* tylko w lud. *cebrata* 'ceber'.

§ 418. **Twory na -ęta.** Wykładnik *-ęta* tworzył w stp. liczne imiona od pierwszego członu imion złożonych, np. *Bo-rzęta, Chwałęta, Gościęta* Tasz. 56.

Rzeczowniki mnogie na *-ęta* typu *oczęta* p. § 391.

§ 419. **Twory na -ita; -ista.** Pochodzenie. Wykładniki te zostały wyosobnione z wyrazów przyswojonych typu: *neofita, lutnista*, a występują w nielicznych przykładach w łączności także z tworzywem polskim, np. *najmita, wróżbita; bębenista, służbista*.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką, która w pewnych przykładach ma w wyrazach podstawowych odpowiednik twardy, np. *służbista* od *służba*.

§ 420. **Twory na -ot.** Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w rzeczownikach *błyskot, dygot, kłopot, żywot*, stp. *pierzchot* 'pierzchnięcie', *wilgot* 'wilgoć', poza tem w licznych rzeczownikach odnoszących się do rodzajów głosu, np. *bełkot, brzękot, charkot, chichot, chrobot, chrupot, furkot, gruchot, grznot, hurkot, klekot, łomot, łopot, łoskot, pluskot, rechot, terkot, trajkot, trzepot, tupot, turkot, skrzekot, szurgot, świegot, świergot, war-kot*, nadto lud. *gulgot* 'głos indyka', *skrzybot*.

Pień kończy się zawsze na spółgłoskę twardą.

Znaczenie. Wyodrębnia się tu grupa rzeczowników oznaczających rodzaje wrażeń słuchowych, rzadziej ich osobowe czynniki, np. *mamrot* 'jąkała', *mlaskot* 'mlaskacz', stp. *momot* 'jąkała'; poza tem jest kilka rzeczowników, oznaczających zjawiska świetlne, np. *błyskot*, ruchy, np. *dygot*, nadto stany wewnętrzne, np. *kłopot*.

§ 421. **Twory na -ota; -nota.** Pochodzenie. a) Wykładnik *-ota*. Największy zasób przykładów tworzą rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowym, np. *ciasnota, głuchota, głupota, hołota, jasnota* 'jasność, też bot.', *lichota, marnota, martwota, miernota, niecnota, pocziwota, podłota, samotota* Słowacki, *sierota, ślepotota, ślicznota, tępotota, tęsknotota, wspólnotota*, lud. *nagiłota, parnotota, słabota, starotota, szpetotota; Białota* n. Nadrab. II 123, stp. *czystotota, dobrota, nagotota, próżnotota, wilgotota*, stp. imiona *Czarrotota, Młodotota, Prawotota* Tasz. 57. Niektóre rzeczowniki zawierają pień równy pniowi przymiotnika (bez przyrostka), np. *brzyd-ota* od *brzyd-ki*.

Mniej liczne są przykłady z tworzywem rzeczownikowym, np. *blaznota* 'błazenek' Orzesz., *skwarota* bot., lud. *duchota* 'dusznosc', *kwasota* 'kwas', *ziębota* 'ziąb'; *Janota* n. Krak. IV 336; stp. *blyskota* 'blyskawica', *szpiegota* 'szpiegostwo', *żałota* 'żałość'.

Najmniej jest rzeczowników z tworzywem czasownikowym, np. *ciągota*, *pieszczota*, *zgryzota*, lud. *chrzypota* 'kaszel', *drapota* 'kłótnia z bójką', *łomota* 'ból', *sapota* 'sapanie', *żebrota* 'zebranina', stp. *drzemota*, *łakota* 'łakotki', *pierzchota* 'ucieczka'.

W stp. wykładnik ten tworzył imiona w połączeniu z pierwszym członem imion dwuczłonowych, np. *Blizota*, *Dobrota*, *Mirota* Tasz. 57.

b) Wykładnik *-nota* został wyosobniony z licznych rzeczowników z tworzywem przymiotników na *-ny*. Należy tu tylko kilka nazw botanicznych, np. *lepnota*, *mięknota*.

Pień. Jak widać z przykładów, końcowa spółgłoska pnia jest zasadniczo ta sama, co w tworzywie, a więc najczęściej jest twarda, ale może być też stwardniała, niema jednak przykładów z pniem na spółgłoskę miękką.

Znaczenie. Większość rzeczowników na *-ota* odnosi się do przedmiotów oderwanych, w szczególności do jakości i przejawów, np. *gluchota*, *pieszczota*. Pewien zasób przykładów oznacza, niekiedy w obocznym znaczeniu, przedmioty konkretne, wyznaczając ich jakość, np. *miernota*. Ta druga kategoria jest wyjątkową wśród rzeczowników odczasownikowych, np. *istota*.

Produktywność. Rzeczowniki te są jeszcze i dzisiaj produktywne. U Żeromskiego spotykamy dwa nowotwory: *ciekoty* leśnych strumieni WU 22, wszystko było obłudne, czołobitne aż do *nizoty* UŻ 31. Berent tworzy rzeczownik odprzymiotnikowy: na spędzenie tej *niemrawoty* z ramion ocieężałych O 318, u Zegadłowicza mamy nowotwór odprzymiotnikowy: wieś wyspana w mgły opadłej *modrocie* śpiewa Pow. 41.

§ 422. **Twory na -ost; -osta.** Występują one tylko w stp. imionach utworzonych od pierwszego członu imion złożonych, np. *Ciechost*, *Radost*, *Dobrosta* Tasz. 57.

§ 423. **Twory na -ut.** Wykładnik *-ut* występuje w nielicznych wyrazach, np. *kikut*, *kogut*, lud. *pikut* 'kszyk' zool., *piekut* 'kogut', stp. *łokut* 'połykanie', *miekut* 'miecz'.

§ 424. **Twory na -uta.** Przykłady równie nieliczne, np. *pokuta*, lud. *maluta* 'maleństwo'; nazwiska *Boguta* Nadrab. II 122, *Makuta* Krak. IV 338, stp. imiona *Blizuta*, *Boguta* Tasz. 58.

§ 425. **Twory na -yto; -(i)yta.** Należą tu tylko rzeczowniki *kopyto*, *koryto*; *rokita*, stp. *włókita*.

5. Twory o wykładnikach ze spółgłoskami *c*, *cz*.

§ 426. **Twory na -c.** Należą tu rzeczowniki: *moc*, *noc*, *piec*, przyczem końcowe *-c* powstało z prsł. *-gtb*, *-ktb*, por. § 393.

§ 427. **Twory na -i(y)c; -o(e)wic.** Pochodzenie. a) Wykładnik *-i(y)c* występuje zasadniczo z tworzywem rzeczownikowym, dziś już w nielicznych przykładach, np. *księżyc*, *rodzic*, *szlachcic*, nadto dość obficie w najdawniejszym okresie stp. (do XIV w.) w nazwach odojcowskich, np. *Jarocic* (Jarota), *Sowic* (Sowa), stąd w nazwach miejscowości *Jarocice*, *Sowice*; wówczas i do XIX w. także z tworzywem rzeczowników odnoszących się do godności, np. *chorążyc*, *kasztelanic*, *podczaszyc*, *wojewodzie*.

b) Wykładnik *-owic* występuje w dość licznych nazwach z tworzywem imion własnych, np. *Borkowic*, *Klonowic*, *Szymonowic*, *Włodkowic* do końca XV wieku, także pospolitych, np. *ojcowic* 'prawy syn', *chłopowic* 'syn chłop'a. Tu także należy *królewic* z inną wokalizacją przyrostka.

Wykładnik ten występował też w postaci *-ewic* po miękkich i stwardniałych spółgłoskach pnia (p. § 348), np. *cesarzewic*, *królewic*.

Znaczenie. Rzeczowniki te oznaczały w stp. synów osób, oznaczonych podstawowym rzeczownikiem.

§ 428. **Twory na -icz; -o(e)wicz.** Pochodzenie. Odpowiednikiem końcowego *-c* w wykładnikach polskich *-ic*, *-owic* było w ruskiem *-cz*, które się rozpowszechniło także w polskich nazwach odojcowskich w drugiej połowie XVI wieku, gdy szlachta ruska zyskała równouprawnienie po unji lubelskiej. Stąd dawniejsze: *panic*, *hrabic*, *Borkowic*, *Włodkowic* zostały zastąpione przez *panicz*, *hrabicz*, *Borkowicz*, *Włodkowicz* i t. p.

Wykładnik *-owicz* nadto od XVIII wieku nabrał nowej żywotności w połączeniu z tworzywem rzeczowników pospolitych, np. *aferowicz*, *balowicz*, *karjerowicz*, *odpustowicz*, *po-*

jedynkowicz, spacerowicz, wyjątkowo od przymiotników, np. *letkiewicz*.

Pień i wykładnik. Po spółgłosce tylnojęzykowej zwartej bezdźwięcznej w wielu przykładach występuje w przyrostku *-ezam*. *-o-*, np. *dobrokwicz, grosikwicz*, rzadziej po innych spółgłoskach, np. *Raptusiewicz*. Przed tem *e* ostatnia głoska pnia jest miękka, p. § 348.

Znaczenie. Ostatni typ rzeczowników, np. *spacerowicz*, oznacza osoby według jakiegoś przesadnego zamiłowania. Są to nazwy czynnikowe karykaturalne, z nastrojem żartobliwym.

Produktywność. Rzeczowniki te są dość produktywne, a nowotwory spotykamy np. u Żeromskiego: niektórzy z *odczytowiczów* SP 227, ja ci tu dam raut, *romansowiczu* nawłocki P 342.

Literatura. L. Malinowski, Przyrostki *-ic, -owic, -ewic, -ski*, PF V 114.

6. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ć*.

§ 429. **Twory na *-ć***. Należą tu nieliczne rzeczowniki, przeważnie o niejasnej z dzisiejszego punktu widzenia budowie i poczuwane jako pierwotne, np. *część, część, garść, kleć, maść, nienawiść, paproć, pięść, przepaść, sieć, śmierć, sierść, teść* (stp. *cieść*), *włość, zięć*.

§ 430. **Twory na *-cio; -cia***. Należą tu nieliczne zdrobniałe rzeczowniki, np. *papcio, mamcia*, z nowotworów: *eskulapciu*, biorę wieżę Tuw. ST 43.

§ 431. **Twory na *-(e)ć***. Wykładnik ten występuje w kilku wyrazach, np. *łokieć, paznokieć, pypeć, wiecheć, kłykieć* 'guzik palca'.

§ 432. **Twory na *-cie; -ęcie***. Wykładniki te zostały wyosobnione z rzeczowników na *-e* z utworzonych od imiesłówów biernych, a więc z takich, jak *bicie, kopnięcie*. Występują one w mnóstwie rzeczowników odczasownikowych, np. *błyśnięcie, chrapnięcie, chudnięcie, kichnięcie, mrugnięcie, żółknięcie*, a więc takich, które nie posiadają odpowiednich imiesłówów biernych.

Grupy znaczeniowe, jak przy tworach odimiesłówowych na *-e*, por. § 390.

§ 433. **Twory na *-oć***. Należą tu nieliczne rzeczowniki: *dobroć, łąkoć, wilgoć*, stp. *miegoć* 'wilgoć', *pierwoć* 'początek'.

§ 434. Twory na -ość. Pochodzenie. Wykładnik *-ość* wyjątkowo spotykamy w połączeniu z tworzywem czasownikowym w rzeczownikach *zazdrość* (stp. *zazrość* od *zażrzeć*), *żałość* od *żałować*, też lud. *żadość* 'żądza' od *żadzić się*.

Natomiast brak w języku wspólnym tworów odrzeczownikowych, jakkolwiek pewien ich zasób jest notowany w mowie ludowej, np. *rabunkość* 'rabowanie', *smutkość* 'smutek', *strachność*. Są ślady dążności do wprowadzenia tego rodzaju rzeczowników do języka literackiego, tak np. u Hubego: „że ciało poruszone być może, nazywamy *ruchością*“ SW, tendencja ta jednak nie wywołała większej ilości nowotworów.

Poza tem wyłącznym terenem stosowalności wykładnika *-ość* są tworzywa przymiotnikowe, imiesłowowe, liczebnikowe i zamkowe.

Najliczniejszy zasób tworów na *-ość* stanowią rzeczowniki od przymiotników z wykładnikiem nierozwiniętym lub rozwiniętym, np. *białość*, *miłość*, *dopuszczalność*, *różaność*, *światłość*, *gąbkowatość*, *krwawość*, *dziecięcość*, *dziewiczość*, *twórczość*, *górzystość*, *należytość*, *całkowitość*, *chciwość*, *dolegliwość*, *brzydkość*, *bujność*, *przedniość*, *głębokość*, *pokojowość*, *chytrość*, *boskość*, *teraźniejszość*, *bliższość*.

Wskutek bezwzględnej przewagi tworów od przymiotników na *-ny* ustaliło się poczucie związku wątków *-n-ość*. Wywołało to w stp. wyjątkowe zresztą pojawianie się tworów od rzeczowników lub czasowników zawierających *-n-*, np. *odmianość* Łoś GP II 100, *ojcowizność*, *potrzebizność* Łoś II 100, SW, *włokność* 'włóknistość' SW. Rzeczowniki te nie ustaliły się w języku wspólnym.

Również liczny zasób tworów na *-ość* stanowią rzeczowniki od imiesłowowe. Pochodzą one jednak od imiesłowów, które zatraciły już swój charakter czasownikowy, a obecnie są używane jako przymiotniki. Według typów form rzeczowniki te można podzielić na następujące kategorie:

1. Rzeczowniki od dawnych imiesłowów teraźniejszych biernych, np. *rodzimość*, *ruchomość*, *świadomość*, *znajomość*.

2. Rzeczowniki od dawnych imiesłowów przeszłych czynnych na *-ł-* czasowników najczęściej nieprzechodnich, np. *dojrzałość*, *rozumiałość*, *nikłość*, *ściśłość*.

3. Rzeczowniki od imiesłowów przeszłych biernych na *-ty*, *-ony*, np. *objętość*, *skrytość*, *nieskończoność*, *złożoność*. Stosun-

kowo rzadkie są twory od imiesłowów na *-ny*, np. *niepokalaność*, *oklepaność*.

4. Natomiast niemal zupełnie brak tworów od imiesłowów teraźniejszych czynnych. Rzeczowniki takie pojawiają się wprawdzie sporadycznie w stp., np. *rozweselającość* SW, także wspólnie, np. u Orzeszkowej: *milczącość* tu panowała taka, że tylko duchy zmarłych z sobą szeptały SW, twory te jednak pozostają tylko swoistą własnością autorów. W rozpowszechnianiu się ich przeszkadza żywe znaczenie czasownikowe imiesłowów na *-ący*, po części zaś „konkurencja“ rzeczowników na *-nie*, *-cie*.

Ograniczony ilościowo jest zasób rzeczowników odliczebnikowych i odzaimkowych, np. *jedność*, *dwojakość*, *trojakość*, *ilość*, *jakość*, *wielość*, *tożsamość*, *nicość*.

Znaczenie. Rzeczowniki na *-ość* są w przeważnej liczbie jakościowymi, np. *białość*, *zieloność*, *dźwięczność*, *gładkość*, *ciężkość*. Należą tu też rzeczowniki charakterystyczne, t. zn. takie, które oznaczają to, co posiada pewną jakość, np. *ostateczność* ‘coś ostatecznego’, *piękność* (np. małomiasteczkowa), *własność*. Są tu wreszcie rzeczowniki zbiorowe, np. *ludność*, *publiczność*, *społeczność*, *zwierzchność*; *majątność*, *żywność*; *kosztowności*, *wnętrznosci*.

Produktywność. Twory na *-ość* są naogół dość produktywne. Z współczesnych autorów najmniej się ich spotyka u Żeromskiego: karmin warg, *sobolowość* brwi NJ 179. Chętnie tego typu nowotworów używa natomiast Berent, np. dla podjudzenia w nim tych *pomstliwości* ŻK 301, ach tyle jest *pochutliwości* ku wyżynom Zar. 82, *rozchwiejność* ciała ŻK 314, elastyczną *przymilnością* wdzięku O 26, twórca *samość* (das Selbst) U 274. Mniej liczne są te nowotwory u Staffa, np. *koronkowość* przejrzystych firanek SOP 13, smukłych członków *przegibność* UG 134, *żywiczność* sosen ŁL 43; nieliczne przykłady spotyka się także u Tuwima, np. cicha *światłość* płynie z gwiazd Lir. 13, drżąca, żywa *rtęciistość* CzNB 95. Największy zasób nowotworów na *-ość* mamy w twórczości Zegadłowicza, np. *adwentowość* — owo wyczekiwanie tęskne i radosne WOG 132, poznanie ich po *bezznamienowości* tm. 88, i w. i.

7. Twory o wykładnikach ze spółgłoską d.

§ 435. **Twory na -da.** Wykładnik ten występuje zaledwie w kilku rzeczownikach, np. *bajda*, *bujda*, *krzywda*, *prawda*, lud. *szepliołda* 'szepleniuch', stp. *wrózda* 'walka'.

§ 436. **Twory na -ajda.** Występują tylko w mowie ludowej w kilku przezwiskach, np. *kusajda* 'człowiek niski', *srajda*.

§ 437. **Twory na -oda.** Mamy tu kilka tylko rzeczowników, np. *jagoda*, *swoboda*, stp. *łagoda*.

8. Twory o wykładnikach ze spółgłoską s.

§ 438. **Twory na -s; -sa.** Należą tu nieliczne rzeczowniki, np. *głos*, *kęs*, *kłos*; *beksa*, *plaksa*.

§ 439. **Twory na -as.** Pochodzenie. Rzeczowniki z wykładnikiem -as zawierają tworzywo: 1) przymiotników, np. *golas*, *grubas*, *brudas*, *kulas* od *kulawy*, *rudas*, lud. *lubas* 'cherlak' por. *lubawy*, *siwas* 'siwosz', *wielgas* 'dragal', *krzywas*; *Białas* n. Wkp. XIII 201; 2) rzeczowników, np. *bobas*, *kijas*, *majtasy*, *portasy*, lud. *nieboras*, nazwiska: *Jędras* Wkp. VIII 138, *Łojas* Podhale IX 160, *Pawłas* Galic. VI 122; stp. *kuklas* 'długi dziób, nos, nochal'; 3) czasowników, np. *biegas* 'biegacz', lud. *pijas* 'pijak', *świsłas*, *wyrwas* 'taniec', nazwiska: *Bijas* Śl. V 204, *Grabias* Lub. II 227, *Wojas* Nadrab. II 125; stp. *goniasy* 'gonitwa', *winopijas*.

Pień ma postać najczęściej tę samą, co w wyrazie podstawowym, niektóre jednak przykłady mają pień na spółgłoskę twardą, której w tworzywie odpowiada spółgłoska miękka lub stwardniała, np. *głupas*.

Znaczenie. Rzeczowniki odrzymiotnikowe są rzeczownikami jakościowymi, twory odrzeczownikowe mają silny nastrój ujemny, twory odczasownikowe są rzeczownikami czynnikowymi o zabarwieniu karykaturalnem, lub rzeczownikami przejawowymi.

§ 440. **Twory na -asa.** Należy tu rzeczownik *kietbasa*.

§ 441. **Twory na -bas; -tas.** Wykładniki te występują w kilku rzeczownikach: lud. *srajbas* 'smarkacz'; *chłoptas*, *głuptas*.

§ 442. **Twory na -is.** Wykładnik ten mamy w rzeczowniku lud. *bielis* 'białas'.

§ 443. Twory na -os. Wykładnik ten występuje w nielicznych zresztą przykładach w połączeniu z tworzywem zasadniczo rzeczownikowem, np. *lakieros* 'r. kielbasy' Prus, lud. *gajdos* 'gajda', *kijos* 'kij', *kumos* 'kum', *kudłos* 'kudłacz', *soplos* 'cielę, człowiek niewyrosły'. Wyjątkowo pojawia się też z tworzywem czasownikowem, np. *szeptos* 'ksiądz', i przymiotnikowem, np. *granos* 'wół graniasty', *wielkos* 'wielkolud', *Dobros* n. Wkp. XIII 202.

§ 444. Twory na -us. Pochodzenie. Wykładnik ten pochodzi z rzeczowników przyswojonych z łaciny na -us, a występuje w połączeniu z rozmaitem tworzywem: 1) najczęściej czasownikowem, np. *całus*, *lizus*, *pijus*, *wisus*, lud. *biegus*, *głytyus* 'pijak' por. *głytnąć*, *gnijus*, *legus* 'legart', *łgus*, *tykus* 'pijak', *nierobus* 'próżniak', *oberwus* 'obdartus', *obiegus* 'włóczęga', *obtargus*, *okarmus* 'pieczeniarcz', *umizgus*, *wycirus*, *wytrębus* 'pijak', *zdzierus* 'zdzierca'. Niektóre rzeczowniki zawierają tworzywo imiesłowów biernych na -ty, np. *obdartus*, lud. *obżartus*, *wydartus*, wskutek czego wyosobniono wykładnik -tus, występujący w rzeczowniku *tyktus* 'tykacz'; rzadsze są przykłady z tworzywem rzeczownikowem, np. *garbus*, *krakus*, *łajdus*, *sługus*, *wiarus*; najmniej liczne mają tworzywo przymiotnikowe, np. *nagus*, lud. *miękus*, *niewartus*, *wielgus*.

Znaczenie. Mimo stosunkowo niewielkiej ilości przykładów zarysowują się wyraźnie grupy znaczeniowe. Twory odrzeczownikowe mają silne zabarwienie nastrojowe, częścią dodatnie, częścią ujemne. Zabarwienie ujemne stałe towarzyszy też rzeczownikom odczasownikowym, będącym nazwami czynnikowemi, oraz odprzymiotnikowym rzeczownikom jakościowym.

Produktywność. Nowotwory spotykamy tylko u Żeromskiego: rozmaite urzędujące *politykusy* Eleg. 159, z tych starych *emigrusów* NJ 83.

9. Twory o wykładnikach ze spółgłoską ś.

§ 445. Twory na -ś; -sia. Należą tu stosunkowo nieliczne twory dezintegralne, np. *ptaś*, *bryś*, *koś*, *miś*, zwłaszcza imiona zdrobniałe, np. *Jaś*, *Michaś*, *Staś*, *Boleś*, *Cześ*, *Zdziś*; *Basia*, *Kasia*, *Marysia*.

§ 446. Twory na -aś; -taś. Wykładnik -aś łączy się tylko z tworzywem rzeczownikowem, np. *Bernaś* 'zdrob. od Ber-

nardyn², lud. *kuraś*, *łataś* 'obszarpaniec', *poganiaś* por. *poganiś* od *pogan*, stp. *łotras*, wyjątkowo żartobliwe lud. *jadaś* 'zołądek' ma tworzywo czasownikowe, skojarzone ze zdrobnieniem *Adaś*, nadto nazwiska: *Piętaś* Lub. II 220, *Pytaś* Wkp. XII 208. Rzadkie są twory odprzymiotnikowe, np. nazwiska *Chudaś* Wkp. XIII 202, *Golaś* Śl. V 146.

Pień większości przykładów ma tę samą postać, co w wyrazie podstawowym, ale *Golaś* od *goły*.

Wykładnik *-taś* mamy w wyrazach *chłoptaś*, *głuptaś*.

Znaczenie. Są to twory o silnym nastroju, przeważnie żartobliwym, rzadziej pogardliwym.

§ 447. Twory na *-iś*; *-niś*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-iś* występuje w dość licznych przykładach w połączeniu z tworzywem: 1) przymiotników na *-ny* (w największej ilości przykładów), np. *dowcipniś*, *modniś*, *nabożniś*, *psotniś*, *wygodniś*, *wytworniś*, lud. *usłużniś*, stp. *fraszkowniś*, *grzeczniś*, *odważniś*, *nadobniś*, *piękniś*, *potrzebniś* 'ten co potrzebuje', *pyszniś*, *spokojniś*, *utratniś*, *wierniś*, *wybredniś*, *zabawniś*, *zapowiedniś* 'zapowiadacz'; 2) rzeczowników, w nielicznych przykładach, np. *pułkowniś*, lud. *drużbiś*, *głowiś* 'głowa', *gołębiś*, *poganiś* od *pogani*; 3) wyjątkowo czasowników, np. lud. *porwiś* 'porwisz'.

b) Wykładnik *-niś* został wyosobniony z dość licznych rzeczowników na *-iś*, z tworzywem przymiotników na *-ny*, np. *wytworniś*, a występuje w niewielkiej ilości przykładów, np. *czapkowniś* 'pochlebca', lud. *zachciwniś*, stp. *rozprawniś*, *wstydniś*.

Pień. Przed wykładnikiem *-iś* pień kończy się na spółgłoskę miękką, która w większości przykładów ma w wyrazie podstawowym oboczniak twardy.

Znaczenie. W bezwzględnej większości są to rzeczowniki jakościowe z zabarwieniem żartobliwym.

§ 448. Twory na *-isia*; *-nisia*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-isia* łączy się: 1) w największej ilości przykładów z tworzywem przymiotników na *-ny*, np. *modnisia*, *nabożnisia*, *pobożnisia*, *pochlebnisia*, *porządnisia*, *rozkosznisia*, *skromnisia*, *strojnisia*, *wykwintnisia*, *wygodnisia*, *wytwornisia*, *zabawnisia*, *żartownisia*, stp. *nadobnisia*, *odważnisia*, *pięknisia*, *wiernisia*, *wytwornisia*; 2) w mniejszej ilości przykładów z tworzywem rzeczowników, np. w zdrobnieniach *Jadwisia*, lud. *głowisia*, *Helisia*, *panisia*, *sarnisia*, *wdowisia*.

b) Wykładnik *-nisia* wyosobniony z licznych rzeczowników z tworzywem przymiotników na *-ny* i wykładnikiem *-isia*, występuje w paru tylko wyrazach, np. stp. *rozprawnisia* 'gadatliwa', *wesołnisia*.

Pień przed wykładnikiem *-isia* kończy się zawsze na spółgłoskę miękką, która w wyrazie podstawowym ma w bezwzględnej większości przykładów obocznik twardy.

Znaczenie. Twory te są przeważnie rzeczownikami jakościowymi o silnym nastroju żartobliwym.

§ 449. Twory na *-oś, -a*. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje niemal wyłącznie w związku z tworzywem rzeczownikowym, np. *łebkoś* 'wietrznik', *żonkoś*, lud. *gajdoś* 'gajda', *głodoś* 'głodomór', *paradoś* 'pyszałek', *wołoś* 'wół', *Latoś* n. Krak. IV 338, stp. *gęgoś*, *gorzałkoś* 'pijak', *łotroś*, *piórkoś* 'gołowąs', *wichroś* 'wichrzyciel'; wyjątkowe są przykłady z tworzywem przymiotnikowym, np. *Radoś* n. Nadrab. II 140, lud. *staroś* 'starosta weselny', i czasownikowym, np. *klapkoś* 'klapkacz'.

Znaczenie. W większości są to rzeczowniki charakterystyczne o nastroju żartobliwym.

§ 450. Twory na *-oś, -i; -osia*. Wykładnik ten występuje w nielicznych przykładach, np. lud. *jałosia* 'jałocha', *kumosia* od *kumoś*, *kurosia* 'kura', *starosia* 'starościna weselna'.

§ 451. Twory na *-uś, -a*. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z tworzywem: 1) najczęściej rzeczownikowym, np. *Kubuś*, *mężuś*, *pączuś*, *skarbuś*, lud. *garbuś* 'garbus', *łajduś*, *Mikuś* (od *Mikołaj*), *panuś*, *piesuś*, *synuś*, *wdowuś*, stp. *gębuś* 'pieszczoszek'; 2) rzadko z tworzywem przymiotnikowym, np. *wiernuś*, lud. *siwuś* 'siwosz'; 3) wyjątkowo z czasownikowym, np. *rabuś*, *śpiewuś* 'pieszczotliwe nazwanie ptaka' Orzeszkowa; twory te raczej są przetworzeniem rzeczowników o innych przyrostkach, np. lud. *lizuś* 'lizus' (też nazwisko *Lizuś* Podhale IX 160), *łasuś* 'co się łąsi', *pijuś* 'pijak', *przybuś* 'przybysz', por. *przybyś*.

Znaczenie. Są to prawie wyłącznie rzeczowniki zdrobniałe.

§ 452. Twory na *-usia*. Pochodzenie. Wykładnik *-usia* występuje w połączeniu z tworzywem rzeczownikowym, np. *Franusia*, *kaczusia*, *mamusia*, *matusia*, *paniusia*, *rączusia*, *żonusia*, lud. *flaszusia*, *gębusia*, *głowusia*, *kiecusia* por. *kiecka*, *kumusia*, *siostrusia*, *trawusia*. Wyjątkowe są twory odprzymiotni-

kowe, np. lud. *bladusia* 'bladocha', stp. *wdzięczniusia* 'śliczna kobieta'.

Pień kończy się najczęściej na tę samą spółgłoskę, co w tworzywie.

Znaczenie. Większość rzeczowników ma znaczenie zdrobniałe.

Produktywność. Rzeczowniki te są produktywne w języku pieaszczotliwym; często mają odcień drwiący. Nowotwory znajdujemy jednak tylko u Żeromskiego, np. *pepeesy*, ani... *endusie* (endecy) DG I 264, nadto niespotykany dzisiaj typ odprzymiotnikowy: udawać świętoszka, *gręczniusia* Przed. 23.

§ 453. **Twory na -yś; -ysio; -ysia.** Należą tu nieliczne rzeczowniki, np. stp. *bzdys*, *chłopyś*, *stodyś* 'lizus', lud. *Gabrys* od *Gabrjel*; *chłopysio*, *garnysio*; zdrobnienia typu *Marysia*.

10. Twory o wykładnikach ze spółgłoską n.

§ 454. **Twory na -n.** Są to nieliczne rzeczowniki o nieprzejrzystej budowie. Zaliczają do nich: *człon*, *klin*, *klon*, *lin*, *plon*, *sen*, *stan*, *szron*, *syn*.

§ 455. **Twory na -(e)n.** Należą tu tylko stp. *ościen*, *owien* 'baran' i *wojen*.

§ 456. **Twory na -no.** Należą tu: 1) rzeczowniki z pniami na samogłoskę, np. *siano*; 2) z pniami na spółgłoskę, np. *okno*, *próchno*, *ścięgno*, *włókno*; *drewno*, *gumno*, *kupno*, *plótno*.

Osobną grupę stanowią nazwy miejscowości, np. *Cepno*, *Lipno*, *Opoczno*, *Pajęczno*, *Piaseczno*, *Sławno*.

§ 457. **Twory na -na.** Podobnie jak w poprzednich, tak i tutaj mamy dwa typy tworów: 1) rzeczowniki z *e* ruchomem z prsł. *ɔ*, np. *druchna*, *ciosna*, *śmigna*, bot. *ścięgna*, oraz liczne twory z wykładnikiem rozszerzonym *-uchna*, np. *babuchna*, *dziewuchna*, *matuchna*, nadto w rzeczowniku dezintegralnie pochodnym *wiochna*; 2) rzeczowniki z *e* ruchomem z prsł. *ɔ*, np. *grzywna*, *księżna*, *panna*, *wojna*, stp. *nożny*, lud. *stryjna*, *wujna*, nadto liczne nazwy córek od ojców z wykładnikiem rozszerzonym — *-ówna*, np. *carówna*, *chłopówna*, *krawcówna*, *Popielówna*.

Osobną grupę stanowią nazwy miejscowości, np. *Łęczna*, *Miedzna*.

§ 458. **Twory na -an.** Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z różnymi rodzajami tworzywa.

Znaczny zasób przykładów zawiera tworzywo rzeczownikowe, np. *gryczan* zool., (też lud. 'ciasto z mąki gryczanej'), *jabłczan* chem., *krzemian* chem., *moczan* chem., *siarczan* chem., *słomian* bot., *świeflan* bot., *łuszczan* chem., *wapnian* min., *winian* chem., *wodzian* też *wodan* chem., *żelazian* chem., lud. *mieszczan*, *podhalan*; *Sieradzan* n. Wkp. XIII 208.

Równie liczne są przykłady odczasownikowe, nietylko od czasowników na -ać, np. *Bogdan*, *przywdzian* bot., *rościan* bot., *rozgałęzian* 'grzęścicha', *sprawdzian*, *stajan* 'sucha sosna', *przegorzan* bot., *przewian* bot., *uśpian* bot., *ulżan* bot., lud. *biegan* 'drażek, którego dzieci się trzymają zaczynając chodzić', *kryjan* 'mały chłopak', *polewan* 'garnek na mleko', *targan* 'stare powrozy', stp. *niebojan* (*niebojana* psy gryzą) 'śmiałek'. W stp. należał tu znaczny zasób imiesłowowych imion, np. *Bojan*, *Kochan*, *Zdan* Tasz. 45.

Najmniej liczne są rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *młodzian*, *świerzan* bot., lud. *gburszczan* 'gbur', *grubian* (też *grubijan*), *płatkan* (też *płatkoń*) 'konopie'; *Mokrzan* n. Wkp. XIII 207. Osobną grupę tworzyły w stp. imiona utworzone od pierwszego człona imion złożonych, np. *Bożan*, *Ciechan*, *Doman* Tasz. 54.

Pień najczęściej kończy się na spółgłoskę miękką, której obocznikiem w wyrazie podstawowym jest twarda, np. *młodzian* od *młody*, w wielu wyrazach końcowa spółgłoska jest ta sama, co w tworzywie, np. lud. *polewan* od *polewa*, *podhalan* od *Podhale*.

Znaczenie. W mowie ludowej wyodrębniają się tu liczne nazwy mieszkańców miast i wsi, np. *Bukowian* od *Bukowiec*, *Pruchnian* od *Pruchna*, *Tyszan* od *Tychy* Śląsk MPKJ IV 192.

§ 459. **Twory na -ana.** Należy tu tylko kilka rzeczowników, np. *polana*, *śmietana*.

§ 460. **Twory na -i(y)n.** Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z tworzywem rzeczowników: a) najczęściej męskich, np. *bojarzyn*, *borsuczyn* bot., *jaskrzyn* bot., *strączyn* bot., *turczyn*, *uroczyn* bot., *wachlarzyn* bot., *węgrzyn*, *wilczyn* bot., *Wołoszyn*, stp. *czeladzin*, *gospodzin*, *ślusarzyn* 'ślusarz', *słowin* 'słowik'; b) rzadziej żeńskich, np. *Rusin*, *teśknocin* bot., *żydowin*; *wicin* bot., *Żmudzin*; lud. *barwin* 'barwinek', *drużbin* 'drużba', *smolin* 'nazwa wołu'; c) wyjątkowo nijakich, np. *skrzydlin* bot., *mrowin* bot., *zgliszczyn* bot.

Osobną grupę przykładów stanowią rzeczowniki z tworzywem przyswojonem z łaciny, np. *chrześcijanin*, *dominikanin*, *franciszkanin*, *parafjanin*, *poganin*, *republikanin*.

Rzadsze są rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *morszczyzn bot.*, *piękrzyn bot.*, *rogacin* 'rogatek', *smucin bot.*, *ślepin bot.*, *ubożyn bot.*

Wyjątkowe są twory odczasownikowe, np. *przepatryzn bot.*, *tłoczyn druk.* 'część tłoczni'.

Niejasnego pochodzenia jest wykładnik *-lin*, występujący w mnóstwie nazw botanicznych, np. *blawatlin*, *drzemlin*, *kaczklin*, *odrażlin*, *pamiętlin*, *przepachlin*, *przepyszlin*, *rozwadlin*, *śłodlin*, *ustydlin*.

Osobną grupę stanowią nazwy miejscowości będące z pochodzenia przymiotnikami dzierżawczymi, np. *Babin*, *Bołęcin*, *Czerwin*, *Dobrzyń*, *Dzierzbín*, *Nadarzyn*, *Lasocin*.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, przyczem w niektórych przykładach ma ona oboczniak twarde w wyrazie podstawowym, np. *węgrzyn* od *Węgier*.

Znaczenie. Wyodrębniają się tu grupy rzeczowników ośrodkowych, a więc oznaczających ludzi wedle przynależności narodowej, wyznaniowej, zakonnej i t. p., np. *Żmudzin*, *poganin*, *dominikanin*.

§ 461. Twory na *-anin*. Pochodzenie. Wykładnik ten łączy się zasadniczo z tworzywem rzeczowników, np. *dwo-rzanin*, *mieszczanin*, *niebianin*, *podgórczanin*, *Podhalanin*, *Podolanin*, *Pomorzanin*, *targowiczanie*, *włościanin*, *ziemianin*, lud. *gorzanin*, *gryczanin* 'kto sieje grykę', *puszczanin*, stp. *grodzianin*, wyjątkowo z tworzywem czasownikowym, np. lud. *służanin*.

Pień kończy się zawsze na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, nawet gdy w wyrazie podstawowym występuje spółgłoska twarda.

Znaczenie. Rzeczowniki na *-anin* w większości oznaczają osoby według miejsca stałego pobytu (rzeczowniki ośrodkowe). Wyjątkowe są rzeczowniki czynnikowe, np. *gryczanin*.

Produktywność. Z nowotworów spotykamy tylko u Tuwima rzeczownik *gwiaździanin* (mleczna droga, którą na ziemi widzą z góry *gwiaździanie*) RzCz. 124.

§ 462. Twory na *-i(y)no*. Wykładnik ten występuje w dość licznych nazwach miejscowości od przymiotników dzierżawczych, np. *Basino*, *Lusino*.

§ 463. Twory na -i(y)na. Pochodzenie. Najlicniejszą grupę stanowią twory odrzeczownikowe, np. *baranina*, *buczyzna*, *chłopina*, *dolina*, *grabina*, *krzewina*, *pajęczyna*, *psina*, *wieprzowina*; *podczaszyna*; *brzezina*, *drożyna*, *jedlina*, *księżczyzna*, *lipina*, *sośnina*, *szkapina*; *szczecina*, *wyżyna*; *drzewina*, *pierzyna*, *ciełęcina*; *danina*, *drapanina*, *siekanina*, *zbieranina*.

Dość liczne są także twory odprzymiotnikowe, np. *chudzina*, *cieśnina*, *jarzyna*, *łysina*, *nowina*, *ozimina*, *skopowina*, *stonina*, także od przymiotników odczasownikowych na -ły, np. *puchlina*, *rozpadlina*.

Mniej liczną grupę stanowią twory odczasownikowe, np. *sprężyna*, *strużyna*, przyczem niektóre można wywodzić także od rzeczowników, np. *gościna*, *łupina*, *łuszczyna*. Spory zasób tworów odczasownikowych stanowią rzeczowniki mnogie, np. *urodziny*, *zrękowiny*.

Osobną grupę stanowiły w stp. imiona utworzone z pierwszego członu imion złożonych, np. *Męcina*, *Prosina* Tasz. 53. W dzisiejszej polszczyźnie wykładnik ten występuje w nazwach żon od nazwisk mężów, zwłaszcza na samogłoskę, np. *wojewodzina*, *Sapieżyna*, lud. *Kubalina*, *Kulina* MPKJ IV 188, nadto w nazwach miejscowości, np. *Golina*, *Kruszyna*.

Pień kończy się spółgłoską miękką lub stwardniałą, która w licznych przykładach ma obocznic twardej w wyrazie podstawowym, np. *baranina* od *baran*.

Znaczenie. Rzeczowniki te tworzą ze względu na podstawę znaczeniową kilka grup. Twory odrzeczownikowe są to: 1) rzeczowniki zbiorowe, np. *olszyna* 'las olchowy', *zwierzyna*; 2) materiałowe: nazwy gatunków drewna, np. *dębina*, *jedlina*, *sośnina*, nazwy gatunków mięsa, np. *baranina*, *ciełęcina*, *jelenina*; 3) nazwiska kobiet od mężów, np. *podczaszyna*, *wojewodzina*, *Sapieżyna*, lud. *Kulina*; 4) rzeczowniki pieszczotliwe, np. *chłopczyzna*, *dziecina*, *krowina*, *psina*; 5) rzeczowniki przejawowe, odnoszące się do czynności bezładnych, bezcelowych, długotrwałych; są to twory od rzeczowników na -nie, np. *dtubanina*, *drapanina*, *łapanina*, *szarpanina*; 6) rzeczowniki wytwórcze, pochodzące również od rzeczowników na -nie, a oznaczające wytwory zwykle dłuższych działań, np. *danina*, *mieszanina*, *siekanina* 'mięso siekane', *tkanina*, *zbieranina* 'beżładne zbiorowisko'.

Wśród tworów odprzymiotnikowych można wyróżnić dwie grupy: 1) rzeczowniki charakterystyczne, np. *chudzina*,

cieśnina, nowina, równina, oraz 2) rzeczowniki materiałowe, np. *skopowina, wołowina*.

Wśród tworów odczasownikowych są: 1) rzeczowniki wytwórcze, np. *drobina, kruszyna*, oraz 2) nazwy obrzędów rodzinnych, np. *urodziny, zaręczyny*, lub innych uroczystych czynności, np. *przeprosiny*.

Produktywność. Nowotwory na *-i(y)na* są dość częste, np. u Żeromskiego: wyśmiewała się ze starego *kasjerzyny* LB II 20, po strugach *mokrawiny* WU 28, powracam z *dalczynny* Pop. II 209, u Berenta: ogromna *wpuklina* na piersiach katedry ŻK 128, u Zegadłowicza: lśniące cierniska i *zaorzyny* odmłodzone radośnie Godz. 254, u Tuwima: a gdzie pod lasem *podlasina*, tam gęsta wiklina PT IV 54. Na wyosabnianie się wykładnika *-elina* wskazuje nowotwór Zegadłowicza: środkiem tej *wzburzeliny* płynie kołyska Godz. 145.

§ 464. Twory na *-i(y)zna*. Pochodzenie. Twory odrzeczownikowe są nieliczne. Należą tu *ojczyzna*, stp. *macierzyna* 'res materna', *potrzebizna* 'potrzeba', także *trucizna* od *trucie*.

Z tworów odczasownikowych należy tu tylko *darowizna*.

Najliczniejsze są rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *bielizna, drożyzna, dziczyzna, golizna, gotowizna, siwizna, słabizna, surowizna*, stp. *dziadowizna* 'avita bona', *mężczyzna*, stp. *żeńszczyzna* 'kobieta'.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, która w licznych przykładach ma obocznik twardego wyrazu podstawowego.

Znaczenie. W dzisiejszym poczuciu językowym wyodrębnia się tylko grupa tworów odprzymiotnikowych o znaczeniu rzeczowników charakterystycznych, np. *surowizna* 'to, co surowe', oraz jakościowych, np. *drożyzna*.

Produktywność. Twory te są w dzisiejszym języku artystycznym dość produktywne, np. u Żeromskiego: takich *tkliwizn* nie znosił Przed. 40, opanowany był żądzą erupcji całej *iścizny* Ch. 69, paść duszę i oddychać *bohaterszczyzną* NJ 299, u Berenta: wiele z więzienia i *zatechlizny* pozostało w nim jeszcze Zar. 52, ten klucz dziwnie pasuje do serc kobiecych oraz do *wątlizny* dusz męskich O 240, u Staffa: miasto zacina się w swej duszy, rośnie w niem i *hardzizna* TŁK 141, u Zegadłowicza: pies leżał przy Szymonowych sieniej nóg

bosiźnie Dziew. 343, krople łez lśniły na *płowiźnie* dziecięcej ZPMK 92.

§ 465. Twory na -un. Pochodzenie. Wykładnik ten zasadniczo łączy się z tworzywem czasowników, np. *biegun*, *opiekun*, *piorun*, *tokun* myśl. 'cietrzew w porze tokowania', *zwiadun*, lud. *krzykun*, *lizun*, *piewun* 'kogut', *siedun* 'dziecko długo nie umiejące chodzić', *znajdun* 'znajda', stp. *śpiegun*, *zdun*, *opatrun* w związku z *patron*.

Wyjątkowe są rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowym, np. *białun* bot., lud. *łysun* 'r. dzikiej kaczki', lub rzeczownikowym, np. *ślepcaun*.

Znaczenie. W bezwzględnej większości są to rzeczowniki czynnikowe, z wyjątkiem kilku charakterystycznych z tworzywem przymiotnikowym.

§ 466. Twory na -yn. Należy tu tylko jeden rzeczownik o silnie poczuwanym pniu: *mtyn*.

11. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ń*.

§ 467. Twory na -ń, -i. Należy tu kilka zaledwie rzeczowników: *broń*, *dań* i *kaźń*; tu należy też *toń*, *woń*, stp. *tonia*, *wonia*.

§ 468. Twory na -nia; -arnia; -alnia; -elnia; -ownia. Pochodzenie. a) Największy zasób przykładów z wykładnikiem *-nia* stanowią twory od rzeczowników męskich, np. *drwalnia*, *grzybnia*, *kręgielnia*, *pochodnia*, *sokolnia*, *szulernia*, *wyrocznia*, *zecernia*, lud. *jedlnia* 'jodła'. Najczęstszymi w języku potocznym są bardzo liczne twory od rzeczowników na *-arz*, np. *drukarnia*, *golarnia*, *księgarnia*, *kwieciarnia*, *mleczarnia*, *nafciarnia*, *owczarnia*, *piekarnia*, *tokarnia*, lud. *wozarnia* 'miejsce dla wozów'.

Mniej liczny jest zasób tworów od innych typów rzeczowników, np. *głownia*, *skórnia*, lud. *tabelnia* 'tabela'; lud. *przygarstnia* 'przygarść', *warzywnia* 'piwnica na warzywo'.

Nieliczną grupę stanowią rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *pochylnia*, lud. *starnia* 'stara flądra', *złotnia* bot.

Natomiast znaczny zasób rzeczowników na *-nia* ma tworzywo czasowników. Wiele ich pochodzi od czasowników na *-ać*, np. *rozlewnia*, *rzeźnia*, *składnia*; najobfitsza grupa przykładów ma tworzywo czasowników na *-ować*, np. *czatownia*, *katownia*,

pisownia, słodownia, sortownia, warownia, wartownia, walcownia. Mniej liczne są twory od czasowników na *-i(y)ć*, np. *głośnia, przenośnia, przychodnia, rodnia, skocznia, tajnia, tłocznia*, lud. *żłobnia* 'ciesiołka'. Rzadkie i wyjątkowe są twory od innych typów czasownikowych, np. *pletnia, tłucznia, jądłodajnia, stajnia.*

b) Wykładnik *-arnia* został wyosobniony z licznych tworów typu *drukarnia, księgarnia.* Najczęściej łączy się on z tworzonym rzeczowników, np. *bażantarnia, szparagarnia; czcionkarnia, płóczkarnia, sieczkarnia, śpiżarnia, wędliniarnia; gęsiarnia, maślarnia, mydlarnia, piwiarnia, winiarnia; żrebiarnia i żrebięciarnia.*

Znacznie mniej liczne są rzeczowniki od czasowników, np. *deptarnia* 'miejsce do deptania gliny w cegielni', *destylarnia; męczarnia, palarnia, suszarnia*, lud. *rzezarnia* 'rzeźnia'.

c) Wykładnik *-alnia* został wyosobniony z tworów od przymiotników na *-alny*, a więc typu *bawialnia.* Z wyjątkiem *szwalnia* i lud. *rybalnia*, wszystkie twory pochodzą od czasowników, np. *gotowalnia, poczekalnia, pływalnia, tkalnia, ujeżdżalnia.* Odmianką fonetyczną tego wykładnika jest *-elnia* w rzeczownikach *gorzelnia, warzelnia*, wtórnie także w *czytelnia* i *pustelnia.*

d) Wykładnik *-ownia*, wyosobniony z tworów pochodzących od przymiotników na *-owy* i czasowników na *-ować*, występuje tylko w tworach odrzeczownikowych, np. *gnojownia, octownia, wozownia, zbrojownia*, oraz w wyrażeniu sztucznym *widownia.*

Pień przed wykładnikiem *-nia* zasadniczo kończy się na tę samą spółgłoskę, która występuje w tworzywie, ale z następującymi uchyleniami: 1) jeśli w tworzywie występuje *ć, dź, rz*, wówczas pień kończy się stale na *t, d* oraz w bezwzględnej przewodzie na *r*, np. *ćwiertnia, kłótnia, wyrzutnia, przychodnia, rodnia, piekarnia, stolarnia*, ale *jutrznia, skórznia*; 2) jeśli w tworzywie znajduje się *s, z, k, ł*, to pień kończy się stale na *ś, ź* oraz w bezwzględnej przewodzie na *cz, l*, np. *sośnia, rzeźnia, wyrocznia*, ale *suknia, sokolnia*, ale *pełnia.*

Znaczenie. Największa ilość przykładów oznacza miejsca zawodowej pracy lub pewnych częstych działań, przy czym czynności te są albo bezpośrednio wymienione zapomocą pnia, np. *skocznia, rozlewnia, destylarnia*, albo tylko wskazane, przy czym pień dotyczy czynnika, np. *piekarnia.*

Produktywność. Mimo znacznej ilości wyrazów tradycyjnych twory te są mało produktywne: u Berenta mamy tylko jeden przykład: uderzył dłonią w książkę, aż grzybniowa *próchnia* dymem uderzyła wgórze P 345; u Żeromskiego spotykamy także tylko jeden nowotwór: w łzawieckich *karalucharniach* Prom. 168.

Literatura. A. A. Kryński, Przyrostki pochodne *-eństwo*, *-arnia*, PF II 763.

§ 469. Twory na *-i(y)nia*. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w nielicznych przykładach, np. lud. *bystrzynia* 'bystrz', *głębinia*, *mistrzynia*, *szerzynia* 'szerz', też *grubinia* 'grubość', stp. *gościenia* 'droga', *grabinia*, *grafinia*, *jednowładczynia*.

Pień kończy się na spółgłoskę stwardniałą lub miękką, której niekiedy w wyrazie podstawowym odpowiada spółgłoska twarda, np. *grafinia* od *graf*.

§ 470. Twory na *-i(y)ni*. Pochodzenie. Wykładnik ten łączy się niemal bezwyjątkowo z tworzywem rzeczownikowym. Największą ilość przykładów stanowią rzeczowniki z tworzywem rzeczowników męskich o przyrostku *-ca*, np. *batwochwalczyni*, *doradczyni*, *dozorczyni*, *marnotrawczyni*, *matkobójczyni*, *mężobójczyni*, *mocodawczyni*, *przewódczyni*, *radczyni*, *spadkodawczyni*, *winowajczyni*, *władczyni*, *wyborczyni*, *wychowawczyni*, *zarządczyni*, *zastępczyni*.

Poza tem liczne są rzeczowniki z tworzywem rzeczowników męskich na spółgłoskę, np. *mistrzyni*, *ochmistrzyni*, *rachmistrzyni*, lud. *gościni*, przyczem wyodrębnia się grupa z tworzywem rzeczowników na *-ec*, np. *krawczyni*, *mędrczyni*, *sprzymierzeńczyni*, *strzelczyni*.

Wyjątkowe są rzeczowniki z tworzywem rzeczowników o formie przymiotnikowej, np. stp. *krajczyni*, *łowczyni*, *podskarbini*.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której obocznikiem w wyrazie podstawowym jest niekiedy spółgłoska twarda, np. stp. *rybitwini* od *rybitwa*.

Znaczenie. W bezwzględnej większości są to rzeczowniki czynnikowe dla osób rodzaju żeńskiego. Mała ich garstka oznacza kobiety, wyznaczając ich przynależność do mężczyzn, np. *radczyni* i t. p. Rzeczowniki czynnikowe są nazwami zawodowymi bez zabarwienia karykaturalnego.

§ 471. Twory na *-y(i)nia*. Pochodzenie. Przeważnie są to twory odrzeczownikowe, np. stp. *boginia*, *łotrynia*,

smokinia, lud. *gazdynia*, *gospodynia*, rzadziej odprzymiotnikowe, np. *pustynia*, *świętynia*.

Pień kończy się przed *-ynia* na spółgłoskę twardą, przed *-inia* na spółgłoskę tylnojęzykową miękką, której oboczniem w wyrazie podstawowym jest odpowiednia twarda.

Znaczenie. Wyraźnie się tu wyodrębnia tylko grupa nazw kobiet od nazw mężczyzn oraz rzeczowniki charakterystyczne nieżywotne.

§ 472. **Twory na -y(i)ni**. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje niemal wyłącznie z tworzywem odrzeczownikowym, np. *bogini*, *gazdyni*, *gospodyni*, *monarchini*, stp. *łotryni*, *małoukiny*, *misterkiny*, *posetkiny*, *smokiny*, wyjątkowo z tworzywem przymiotnikowym: stp. *mądryni*.

Pień kończy się przed *-yni* na spółgłoskę twardą, przed *-ini* na spółgłoskę tylnojęzykową miękką, której oboczniem w wyrazie podstawowym jest twarda, np. *monarchini* od *monarcha*.

Znaczenie. Wszystkie niemal rzeczowniki są nazwami kobiet od nazw mężów.

§ 473. **Twory na -anie; -enie**. Oba te wykładniki zostały wyosobnione w rzeczownikach na *-e* urobionych od imiesłówów biernych na *-ny*, *-ony*, a więc takich, jak np. *powitanie*, *niesienie*. Wykładniki te występują w mnóstwie rzeczowników od czasowników nieprzechodnich, np. *chichotanie*, *chorowanie*, *obiadowanie*, *panowanie*; *brzęczenie*, *dążenie*, *plaszczenie się*.

Grupy znaczeniowe, jak przy tworach odimiesłowowych na *-e*, por. § 390.

§ 474. **Twory na -ań, -i**. Przykłady są bardzo nieliczne, np. *krtkań*, *różań* 'kolor różowy', lud. *głuchań* 'głuszec', stp. *kijań*, *kopań*.

§ 475. **Twory na -(e)ń, -a**. Pochodzenie. Największy zasób przykładów zawiera tworzywo czasowników. Wśród nich najliczniejsze są rzeczowniki z tworzywem czasowników na *-i(y)ć*, np. *oślepień* bot., *przekupień*, *przechodzień*, *uczeń*, *więzień*, lud. *brodzień* 'brodnia', *przewodzień* 'gwóźdź przebijający z boku dyszel i śnice', *przystępień* 'maż „przyżeniony“ do gospodarstwa', stp. *potopień* 'topielec', *trzebień* 'kastrat', *wyrzucień* 'wyrzutek'. Inne typy odczasownikowe są nieliczne, np. z tworzywem czasowników na *-eć*, np. *leżeń* 'belka wpoprzek krokwi', z tworzywem czasowników na *-ać*, np. *sypień* 'przetak', *tupień* 'r. uderzenia'.

Nieco mniej jest rzeczowników z tworzywem rzeczowników, np. *gołębień* zool., *grudzień*, *kwiecień*, *tubień* 'część muru', *mięsień*, *ropień*, *sierpień*, *stopień*, *wrzesień*, stp. *dębień* 'kwiecień', *ledzień* 'styczeń'. Tu też zapewne należy *włóczeń* 'r. ryby', raczej od *włócznia*, niż od *włóczyć*.

Nieliczne są także rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowym, np. stp. *ślepień* 'ślepiec'.

Pień przed *-(e)ń* kończy się zawsze na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, chociaż nawet w wyrazie podstawowym jest spółgłoska twarda, np. *kwiecień* od *kwiat*.

Znaczenie. Jedyne rzeczowniki odczasownikowe stanowią wyraźną grupę znaczeniową. Są to albo rzeczowniki czynnikowe, albo odbiornikowe.

§ 476. Twory na *-eń*, *-a*. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w dość licznych przykładach w połączeniu z tworzywem rzeczownikowym, np. *gąsień* bot., *grzybień*, *kościień*, *krwień* zool., *liścień* bot., *pierscień*, *lipień* 'ryba', *rdzeń*, *skaleń* min., *strupień*, *włosień*, lud. *kurzeń*, *mleczeń* bot., *ślizień* 'brzana', *Kozień* n. Nadrab. II 124.

Rzadkie są rzeczowniki z tworzywem czasownikowym i przymiotnikowym, np. lud. *smoleń* 'smoluch, pijak, wół czarny, pogrzebacz', *młodzień* 'młodzieniec', nazwiska: *Jawień* Nadrab. II 124, *Kwapien* tm. II 123, *Skupień* Podhale IX 160, *Lubień* m.

Pień zawsze kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, która wymienia się w wielu przykładach z odpowiednią twardą spółgłoską tworzywa, np. *włosień* od *włos*.

Znaczenia tych rzeczowników nie da się uogólnić w większe grupy.

§ 477. Twory na *-eń*, *-i*; *-enia*, *-i*. Rzeczowniki tego typu są bardzo nieliczne, np. *bielen* 'r. barwika' (też *bielen*, *-a* zool.), *goleń*, *jesień*, *kieszeń*, *pieczeń*, stp. *kieszienia*, *pieczenia*, lud. *paleń* 'żerdzie pod powalą do suszenia'.

§ 478. Twory na *-oń*, *-a*. Pochodzenie. Najliczniejsze są rzeczowniki odczasownikowe, np. *gryzoń* zool. (też lud. 'młodzik'), lud. *bajoń* 'plotkarz', *graboń* 'rżysko wygrabione i związane w pęki na opał', *lizoń* 'lizus', *gwizdoń* 'ten, co lubi gwizdać', *magoń* 'niezgraba', *mamloń* 'przezwisko', *świdroń* 'kręciek', *tyroń* 'marnotrawca', może też *gamoń* i *wałkoń*; nazwi-

ska: *Cycoń* Podhale IX 160, *Kochoń* Lub. II 221, *Lizoń* Śl. V 176; stp. *dźwigoń* 'tragarz'.

Rzadkie są rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowym, np. lud. *głuchoń* 'głuszec', *tysoń* 'koń lub wół z gwiazdką na czole', *siwoń* 'siwosz', *ślepoń* 'ślepiec'; nazwiska: *Cichoń* Wkp. VIII 138, *Krasoń* Galic. VI 122; *Luboń* m., *Głuchonie* m.

Jeszcze mniej liczne są rzeczowniki z tworzywem rzeczownikowym, np. *okoń*, lud. *sercoń* 'wół ze znakiem serca na czole', *soboń* 'wół urodzony w sobotę', *strzygoń* 'strzyga', *wargoń* 'człowiek mający wielkie wargi'; nazwiska: *Błotoń* Krak. IV 340, *Lasoń* Nadrab. II 123, *Mrozoń* Podhale IX 160, *Śniegoń* Śl. IV 16. W stp. osobną grupę stanowiły imiona utworzone z pierwszego członu imion złożonych, np. *Częstoń*, *Radoń* Tasz. 54.

Znaczenie. Przeważają tu rzeczowniki czynnikowe o charakterze karykaturalnym, np. *mamłoń*, poza tem spotykamy rzeczowniki charakterystyczne, np. *tysoń*, lub ustrojowe, np. *wargoń*.

§ 479. **Twory na -śń.** Należą tu tylko rzeczowniki *baśń*, *pieśń*.

§ 480. **Twory na -źń.** Są to rzeczowniki: *bojaźń*, *przyjaźń*, stp. *żyźń*, *żywaźń* i *kuźń*.

§ 481. **Twory na -uń.** Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w bardzo nielicznych rzeczownikach z tworzywem: 1) czasownikowym, np. *rzezuń*, lud. *grabuń* 'graboń', *lizuń*, *ryczuń* 'rycząg', *sysuń* 'osesek', *zyzuń*; *Mieluń* n. Lub. II 220; *Biezuń* m.; 2) rzeczownikowym, np. *okuń*, prdp. lud. *gamuń*, *łajduń* 'łajdak', *tatuń*; 3) przymiotnikowym, np. *bieluń* bot., *Wieluń* m.

Znaczenie. Są to rzeczowniki przeważnie czynnikowe karykaturalne, np. *lizuń*, lub charakterystyczne, np. *bieluń*.

§ 482. **Twory na -unio.** Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z tworzywem wyłącznie rzeczownikowym, np. *czepunio*, *sąsiedunio*, *sercunio*, *stryjunio*, *tatunio*, lud. *gagunio* 'gaga', stp. *jegomościunio*, wyjątkowo z tworzywem przymiotnikowym, np. lud. *lubunio*.

Znaczenie. Podobnie jak poprzednie, są to rzeczowniki zdrobniałe o nastroju pieszczotliwym.

§ 483. **Twory na -unia.** Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z tworzywem rzeczownikowym, np. *babunia*, *gebunia*, *kawunia*, *matunia*, *rączunia*, *siostrunia*, *żabunia*,

żonunia, lud. *kanunia* 'kropelka', *pannungia*, wyjątkowo z tworzywem czasownikowym, np. *świergunia* lud. 'mysz w zagadce', i przymiotnikowym, np. lud. *bladunia* 'bladocha'.

Znaczenie. Wszystkie te rzeczowniki są z drobniałemi, z nastrojem pieszczotliwości.

12. Twory o wykładnikach ze spółgłoską l.

§ 484. **Twory na -(e)ł.** Wykładnik -(e)ł z poprzedzającą spółgłoską twardą występuje w nielicznych wyrazach i niezawsze łatwo twory te z całą pewnością rozłożyć na części składowe. Należą tu *gruzel*, *gruzła* 'grudka', *susel*, *szczygieł*, *węgieł*, *węzeł*, stp. *pkieł* (ten) 'piekło', *szczubel* 'szczupak'.

§ 485. **Twory na -(e)ł.** Należą tu nieliczne rzeczowniki: *kozieł*, *orzeł*, *osieł*.

§ 486. **Twory na -ło.** Należą tu tylko: *ciepło*, *dziąło*, *godło*, *jadło*, *padło*, *pomiotto*, *sadło*, *siodło*, *tarło*, *zgrzebło*, *źdźbło*, stp. *siadło* 'siedlisko'.

§ 487. **Twory na -ła.** Należą tu nieliczne rzeczowniki, np. *mgła*, *miotła*, lud. *siedła* 'ława', stp. *modła*, *osta* 'kamień do ostrzenia', *prześla*.

§ 488. **Twory na -ał.** Właściwie jest to wykładnik imiesłowów w przeszłych czynnych na -l, występujący w nielicznych rzeczownikach z tworzywem na -a, np. stp. *zufał* lub *zuchwał* 'zuchwalec', *wykrętały* 'wykrety' humorystyczny twór Orzechowskiego, wzorowany raczej na przyswojeniach z łaciny typu *pektorał*, *rural* 'człowiek nieokrzesany', nadto lud. *darmodał* 'ten, co darmo daje', *kłęczały* 'rodzaj sań do zwożenia drzewa', *zachciał* 'zachcenie', też żartobliwe u W. Potockiego *pchał*, jako męskie od *pchła* (samicę *pchła*, więc samca zowie *pchałem*).

§ 489. **Twory na -ało.** Wykładnik ten występuje tylko w lud. nazwie bąka (*ardea sellaris*): *hukało*, *hupało*, też *hukał*, *hupał* i *hukała*, *hupała*.

§ 490. **Twory na -ała.** Pochodzenie. Jest to wykładnik dość częsty, ale niemal wyłącznie w mowie ludowej, np. *bajtała* i *bajdała* 'niedojda', *bazgrała*, *drzemala* 'człowiek ospały', *gderała*, *gęgała* 'mówiący przez nos', *guzdrała*, *kichała*, *kwękała*, *lizala*, *niedbała* 'niedbalec', *nieruchała*, *piszczała* 'piszczałka', *sapała*, *ułęgała* 'niedojda', *rykała* 'krzykacz', *wierzgała* 'tkacz robiący płótno', stp. *mieszala* 'wichrzyciel', *mrugała* 'fałszywiec'.

Są to zatem rzeczowniki wyłącznie z tworzywem czasownikowym, skąd stp. *rurata* (Gliczner) należy odnieść raczej do łacińskiego *ruralis*, niż do *rury*, jak w SW. Tu należą też liczne nazwiska ludowe, np. *Biadała* Wkp. VIII 201, *Bzukała* Krak. IV 336, *Bolała* Wkp. VIII 139, *Gębała* Lub. II 218, *Niedbała* tm. 221, *Pasała* Krak. IV 339, *Pierzchała* Krak. IV 340, *Stękała* Podhal. IX 160, *Wiążała* Nadrab. II 143, *Zabiegała* Lub. II 221; także imiona stp. *Ogorzała*, *Rękała*, *Tarchała* Tasz. 58.

Znaczenie. Są to rzeczowniki prawie wyłącznie czynnikowe, oznaczające osoby według przejawu, znanego co do sposobu odbywania się. Charakterystykę osób w tych nazwach stanowi zatem sposób wykonywania pewnych czynności, a nie tylko sama czynność.

§ 491. Twory na -ajło. Wykładnik ten pojawia się w wyrazach, przeważnie pochodzących z kresów polsko-litewskich (Łoś), np. *brechajło* 'oszczerca', *jąkajło*, *hupajło* 'huk', *krząkajło*, *łykajło* 'łykacz', *rębajło*, *strachajło*, *szukajło*, *zamachajło*.

Rzeczowniki te są przeważnie nazwami czynnikowymi z odcieniem żartobliwym.

§ 492. Twory na -ajła. Są one bardzo rzadkie, a występują tylko w mowie ludowej jako przezwiska, np. *jąkajła*, *srajła*.

§ 493. Twory na -dło; -adło; -i(e)dło. Pochodzenie. a) Wykładnik *-dło* występuje przeważnie w łączności z tworzywem czasownikowym. Mamy tu rozmaite typy pni:

1) od czasowników bezprzyrostkowych z rdzeniem na samogłoskę, np. *bydło*, *radło*, *stadło*, *szydło*, lud. *dudło* 'drzewo wewnątrz spróchniałe', *pidło* 'rura do spuszczenia wody ze stawu', stp. *żydło* 'życie';

2) od czasowników na *-ać*, np. *brzękadło*, *czerpadło* 'czerpak', *imadło* 'śrubsztak', *klepadło*, *kowadło*, *nacieradło* 'część maszyny elektrycznej', *prześcieradło* z dawniejszego *prześcieladło*, *trzyma-dło* 'rękojeść', *upychadło* 'narzędzie dent. do upychania plomb w zębach', *wahadło*, *wieszadło*, *zamykadło*, *zwieradło* 'kleszcze dentystyczne', lud. *ciągadło* 'drag przy grządzieli', *obietadło*, przystosowane do *obietać* z *abecadło*, *przezieradło* 'zwierciadło', *snowadło* 'kołowrót tkacki', *ścibadło* 'pierścionek', *urągadło* 'przezwisko', stp. *pisadło* 'pugilares', *umywadło* 'umywalnia', *urywadło* 'szczypce do świec';

3) od czasowników na *-jać*, np. *nawijadło* 'przrząd do nawijania', *odbijadło* 'odrzutnia', *stojadło* 'podstawa maszyny', *wiejadło* 'wiejaczka';

4) od czasowników na *-wać*, np. *dobrywadło* 'narzędzie med.', *ogrzewadło*, *podsuwadło* 'narz. med.', *zagrzewadło*, lud. *odziwadło* 'odzież', stp. *naśmiewadło* 'naśmiewisko', *przekłuwadło*, *przykrywadło* 'przykrycie na pościel';

5) nieliczne od czasowników na *-ować*, np. *sznurowadło*, lud. *tańcowadło* 'tanecznik';

6) bardzo liczne od czasowników na *-i(y)ć*, np. *bawidło* 'zabawka', *bielidło*, *cedzidło* 'filtr', *czernidło*, *gasidło*, *gładzidło* 'hebel do gładzenia', *kropidło*, *liczydło*, *mamidło*, *nosidło*, *pieścido*, *spoidło*, *stawidło*, *straszydło*, *świecidło*, *toczydło*, *tworzydło* 'forma do kształtowania sera', niejasne *wędzidło*, lud. *kurzydło* 'drzewo spróchniałe do podkadzania pszczoł', *kusidło* 'kusiciel, mara', *pojidło* 'napój dla bydła; picie; koryto do pojenia', *stoidło*, *stroidło*, stp. *kupidło* 'cena kupna'.

7) nieliczne od czasowników na *-eć*, np. *widziadło*, rzadkie *błyszczaadło* 'błyskotka', *wisiadło* 'wieszadło', lud. *nawidziadło* 'nawiedzenie', *piszczaadło* 'gwizdawka', stp. *męczaadło* 'tortura, lub człowiek torturowany', *moczaadło* 'moczar'.

Wykładnik *-i(y)dło* powstał wskutek perintegracji rzeczowników na *-dło* z tworzywem czasowników na *-i(y)ć*. Łączy się on z tworzywem czasowników: 1) na *-eć*, np. lud. *błyszczydło* 'błyskotka', *charczydło* 'człowiek charczący', *styczydło* 'człowiek wścibski'; 2) bezprzyrostkowych z rdzeniem na spółgłoskę, np. *opasidło* 'widłak' od *opaść* (SW), *trzęsidło* 'ozdoby trzęsące się; galaretowata materja', *przędzidło* 'przędza'; 3) na *-ać*, np. *krzesidło* 'krzesiwo', *mazidło* 'rzadka maść do wcierania', stp. *skaczydło* 'skakanie', *snowidło* 'snowalnia', *wiewidło* 'wiejaczka'; 4) na *-ować*, np. *malowidło*, *smarowidło*, *kapowidło* w gwarze złodziejskiej 'oko, zwierciadło'.

Rzadziej wykładnik ten występuje w łączności z tworzywem rzeczownikowym, np. *chamidło*, *dramidło*, *drzewidło* bot., *farsidło*, *gwincidło* 'narzędzie do wyrabiania śrub', *romansidło*, *piśmidło*, *prawidło*, *sztuczidło*, stp. *zębido* 'zębodłub'.

Nadto niejasne: *powidło*.

Pień kończy się przed wykładnikiem *-i(y)dło* na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której w wielu wyrazach podstawowych odpowiada obocznik twardy, np. *malowidło* od *malować*.

Znaczenie. Twory odczasownikowe w bezwzględnej większości oznaczają narzędzia do wykonywania pewnych czynności. Tu należą także z tworów odrzeczownikowych *prawidło*,

zębidło. Wyjątkowo natomiast twory odczasownikowe odnoszą się do samego przejawu, jak np. jedno ze znaczeń rzeczownika *plewidło*, lub do wykonawcy czynności, np. *tańcowa-dło*, *kusidło*. Wymieniony w ten sposób czynnik ztraca jednak tem samym charakter czynnika samowiednego, a raczej jest pojmowany jako automatyczny wykonawca.

Twory odrzeczownikowe, np. *dramidło*, *sztuczydło*, *wierszydło*, mają nastrój wybitnie ujemny, połączony z pojęciem czegoś zupełnie bezwartościowego (z wyjątkiem *prawidło*).

Produktywność. Rzeczowniki te są dzisiaj bardzo produktywne. Na wzór ich powstają wcale liczne nazwy specjalne medyczne i techniczne. W języku artystycznym najczęściej spotyka się nowotwory odrzeczownikowe z nastrojem ujemnym. U Żeromskiego mamy następujące: *myśli-dła* i wrażenia DG II 184, miotał przez wykopcone *wąsi-dła* chargotliwe chichoty NJ 263, wszelkie *złoci-dła*, pierścionki Przed. 105, u Leśmiana: słońce pęk wysztywnionych ku ziemi *promideł* rozwachlarza znienna Łąk. 33.

§ 494. **Twory na -oł.** Należą tu nieliczne rzeczowniki, np. *chochoł*, *gagoł* zool., *mozoł*, *toboł*, *warchoł*, lud. *wirchoł* 'trzępiot', stp. *gęgoł* 'gęganie', *smarkoły* 'smarki', *wierzchoł*.

§ 495. **Twory na -'oł.** Należą tu rzeczowniki: *dzięcioł*, *grucz-oł*, *kwicz-oł*, *żywi-oł*, lud. *gruzioł* 'gruzeł', *męcioły* 'męty', *pęzioł* 'mały człowiek', *szędzioł* 'gont', stp. *szepioł* 'szepleniuch', *wisioł* 'wisielec'.

§ 496. **Twory na -oła.** Należą tu nieliczne ludowe przerwiska: *pierdoła* 'niedołęga', *rzępoła*, *sierzchoła* 'niezdara'.

§ 497. **Twory na -'oła.** Należy tu lud. *czepioła* 'ożóg do wyciągania patelni z pieca'.

§ 498. **Twory na -sło.** Należy tu kilka zaledwie rzeczowników, np. *masło*, *przęsło*, *trzosło*, *wiosło*.

§ 499. **Twory na -uła.** Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w następujących rzeczownikach: *gad-uła*, lud. *bajduła*, *bekuła* 'grajek', *gibuła* 'niezgrabiasz', *moz-uła* 'tyko lipowe', *piskuła* 'człowiek rozlazły', *sierzchuła* 'sierść', *straguła* 'strażnik', nazwiska: *Pęcuła* Lub. II 220, *Szykuła* Wkp. XIII 209. Należą tu więc twory przeważnie odczasownikowe.

Znaczenie. Są to przeważnie przerwiska o charakterze rzeczowników czynnikowych z silnym nastrojem ujemnym.

§ 500. Twory na *-ujło*. Należy tu rzeczownik lud. *chamujło* 'cham, prostak'.

§ 501. Twory na *-y(i)ła*. Należą tu rzeczowniki: *kobyła*, *mogła*.

13. Twory o wykładnikach ze spółgłoską l.

§ 502. Twory na *-(e)l*. Wykładnik *-(e)l* występuje w połączeniu z rozmaitemi rodzajami tworzywa, przeważnie jednak łączy się z tworzywem czasownikowym. Przykłady: *bąbel*, *pocięgiel*, *szczebel*, *węgiel*, lud. *grabel* 'grabie', *gruzel* 'gruzeł i gruczoł', *guzel* 'kość goleniowa', *popychel* 'popychadło', *skrzebel* 'wróbel', *smarkiel* 'smark', *szczupel* 'szczupak', *wązel* 'węzeł'; nazwiska: *Ciepiel* Krak. IV 340, *Staszel* Podhale IX 160, stp. *pryskiel* 'pryszcz', *szczubel* 'szczupak'.

§ 503. Twory na *-la*. Pochodzenie. Wykładnik *-la* występuje w łączności z tworzywem przeważnie czasownikowym, np. *cieśla*, *gęśla*, *oświetla* 'świecznik, r. rośliny', *pętla*, nadto spory zasób nazw roślin: *przemierzła*, *przenikła*, *przepękla*, *prześcigła*, *przetęchła*, *przyrośla*, *robaczła*, *rozćwiekla*, *rośla* lud. 'kielek roślinny', *rozkrzepla*, *rozwikła*, *ubogła* (z tworzywem przymiotnikowym), *ukęśla*, *urzekła*, *wdziękla*.

Znaczenie. Znaczeniowo rzeczowniki te nie tworzą wyrazistych grup. Mamy tu wprawdzie rzeczownik czynnikowy *cieśla*, narzędny *gęśla*, ale niejasne pozostają nazwy roślin, które wymagają osobnego zbadania, uwzględniającego też dane botaniczne.

§ 504. Twory na *-al*. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w dość licznych rzeczownikach, które układają się w trzy wyraźne grupy według rodzaju tworzywa:

1. Rzeczowniki z tworzywem rzeczownikowym, np. *brodal*, *brzuchal*, *drağal*, *drwał*, *gębal*, *góral*, *grochal* 'mieszanina różnych gatunków grochu'; lud. 'prostak', *nochal*, *rogal*, *synal*, *wąsal*, lud. *garbal* 'garbus', *gębal* 'hubka', *grochal* 'grosz', *grzyw*, *lasal* 'człowiek mieszkający w lasach', *nogal*, *nosal*, *rękal*, *Wojtal* n. Nadrab. II 124.

Pozornie, przynajmniej w ogólnym poczuciu językowym, ze względu na rodzaj tworzywa należą tu rzeczowniki: *deskal* 'gwóźdź do przybijania desek', *gontal* 'gwóźdź do gontów', *studniał* 'gwóźdź 3-calowej długości', *trzcinał* 'gwóźdź do przybijania

trzciny'. Częstka *-al* nie jest jednak co do pochodzenia identyczną z przyrostkiem *-al*, lecz pochodzi z rozkładu wyrazów przyswojonych z niemieckiego, jak np. *bretnal* niem. *Brettnagel*, *hufnal* niem. *Hufnagel*, zczasem zaś poczęła się łączyć z tworzywem polskim.

2. Rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowem, np. lud. *kosmal* 'młodzieniec od 17—21 lat', *krzywiał* 'człowiek lub przedmiot krzywy', *tyśal* 'tysy czł.', *kuszał* 'kusy', *mądrał* 'mędrek'.

3. Rzeczowniki z tworzywem czasownikowem, np. lud. *bączal* 'odygi np. buraków, obrane z liści', *gągał* 'podgardle u ptaków', *gęgał* 'jąkała', *gral* 'grajek', *mazgał* 'mazgaj', *mękał* 'nudziarz', *nękał* 't. s.', *obertal* 'obertus' Orkan, *pękał* 'grubas, bolak na ciełe', *skrzyżał*, stp. *pryskał* 'pryskacz'.

Pień. W najliczniejszych przykładach pień kończy się na tę samą spółgłoskę, która występuje w tworzywie. W nielicznych tylko rzeczownikach mamy pień na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, chociaż w tworzywie jest spółgłoska twarda.

Znaczenie. Twory odrzeczownikowe, z wyjątkiem takich, jak *deskał* i t. p., są nazwami w większości ustrojowemi karykaturalnemi, oznaczającemi osoby, z zaznaczeniem ich charakterystycznej, wybitnych rozmiarów części ciała. Wskutek tego łączą się one z nastrojem ujemnym, który w paru przykładach różni rzeczowniki na *-al* od ich odpowiedników podstawowych, np. *synał*, a prawdopodobnie też *robał*.

Wyjątkowo trafiają się rzeczowniki zgrubiałe również z nastrojem ujemnym, np. *drağał*, zbiorowe, jak *grochał*, wreszcie czynnikowe, jak *drwał*.

Znaczenie karykaturalne mają też rzeczowniki charakterystyczne z tworzywem przymiotnikowem, np. *krzywiał*. Rzeczowniki odczasownikowe przy niewielkiej ilości przykładów są dość różniczkowane znaczeniowo, a więc rzeczowniki czynnikowe, jak *kował*, *gral*, wytwórcze, jak *pryskał*, i narzędne, jak *piszczał*.

§ 505. Twory na *-alo*; *-ala*. Poza rzeczownikiem *mądrała* inne przykłady występują wyłącznie w mowie ludowej, np. *synało*, *grala* 'grajek', *kosmała* 'wół „mrozowaty“', *rogała* 'rogal; rogacz; zła krowa', *smarkala* 'smark', także nazwiska: *Grala* Wkp. XIII 203, *Kumała* Krak. IV 342, *Mędrała* Galic. VI 122, *Strugała* Krak. IV 337, *Rogała* Wkp. XIII 208.

§ 506. Twory na -el, -a. Pochodzenie, Mimo niewielkiej ilości przykładów zarysowują się trzy grupy tworów:

1. Rzeczowniki odczasownikowe, np. *gryziel* bot., *kręciel* 'krętacz' Słowacki, *skrzypiel* bot., *śmierdziel*, lud. *dusiel* 'kwas węglowy', *łżel* 'łgarz', stp. *pryszczel* 'pryszcz'.

2. Twory odrzeczownikowe, np. zool.: *barciel*, *pierzel*, lud. *bruździel*, *grądziel*, *wąsiel* 'gąsienica', też bot., nadto żartobliwe skrócenie *szóściel* 'moneta zwana szóstką, szóstakiem'.

3. Rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *tuściel* zool., lud. *wąkiel* por. *wątlica* 'stary garnek'.

Pień stale kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą bez względu na jakość spółgłoski tworzywa.

Znaczenie. Jedynie rzeczowniki odczasownikowe można tu ująć jako zwartą grupę rzeczowników czynnikowych.

§ 507. Twory na -ciel; -i(y)ciel; -ciciel. Pochodzenie.

a) Wykładnik *-ciel* niemal bez wyjątku łączy się tylko z tworzywem czasownikowym.

Z tworów od czasowników na *-ać* pozostała w użyciu w współczesnej polszczyźnie tylko jedna formacja *przyjaciel*, *nieprzyjaciel*, *współprzyjaciel*. Poza tem Słownik Warszawski notuje pewną ilość wyrazów, mających jednak charakter tworów jednorazowych, nierozpowszechnionych, np. *chowaciel*, *dzielaciel* (niewątpliwy czechizm), *kryciel*, *myciel* 'płyn do mycia', *obywaciel*, zachowany w postaci fonetycznej czeskiej jako *obywatel*, *otruciel*, *podbiciel*, *zaklinaciel*, *wychowywaciel*, *wyruciel*, *zachowywaciel*, też *zachowyciel*, *zdobyciel*.

Największą i niemal wyłączną w użyciu ilość rzeczowników ma tworzywo czasowników na *-i(y)ć*, np. *chrzcziciel*, *czciciel*, *donosiciel*, *dusiciel*, *gnębiiciel*, *krzywdziciel*, *kusiciel*, *nauczyciel*, *nieszczyciel*, *odkupiciel*, *odnowiciel*, *oskarżyciel*, *podnosiciel* 'mięsień dźwigający żebra', *poręczyciel*, *przedstawiciel*, *przywodziciel* 'musculus adducens', *roznosiciel*, *stręczyciel*, *stroiciel*, *stworzyciel*, *uwodziciel*, *wichrzyciel*, *wielbiciel*, *wierzyciel*, *wybawiciel*, *wyręzcyciel*, *wyswobodziciel*, *żywiciel*.

Znaczna ilość tych tworów, wyszłych później z użycia, niekiedy o charakterze jednorazowym, istniała w języku stp., np. *bydliciel* 'mieszkaniec', *kaziciel*, *łupiciel*, *mnożyciel*, *ożywiciel*, *stanowiciel*, *uszkodziciel*, *wykroczyciel*, *wykupiciel*, *wyobraziciel*, *wypatrzyciel*.

Natomiast mało istnieje tego rodzaju tworów w mowie lu-

dowej, np. *czmuciciel*, *kupiciel*, *lubiciel*, *omaniciel*, *wierciciel* 'przedni koniec grządzieli'.

Wyjątkowym jest przykład zawierający jakoby tworzywo przymiotnikowe *gorziciel* bot. 'picaena'.

b) Wykładnik *-i(y)ciel* został wyprowadzony z licznych rzeczowników z tworzywem czasowników na *-i(y)ć*; został jednak w powszechnym użyciu tylko w wyrazie *okaziciel*, też lud. *czarzciciel*.

W staropolszczyźnie rzeczowniki tego typu trafiały się częściej, zawierając tworzywo rozmaitych typów czasownikowych, np. *pokaziciel* od *pokazać*, *przykaziciel*, *posiedziciel*, *przykładziciel*, *znajdziciel*, *naleziciel*, *wynaleziciel*; *najmiciel*, *pochłoniciciel*; *obierzyciel* 'elektor', *oblężyciel*. Jedynie przykład *najemniciciel* ma tworzywo przymiotnikowe, zaś rzeczownik *właściciel* pozostaje zapewne w związku ze stp. *właść*.

c) Wykładnik *-ciciel* został wyosobniony z rzeczowników mających pnie na *-ć*, a więc takich, jak *chrzciciel*, *czyściciel*, *przedpłaciciel*, *związiciel* i t. p. Wykładnik ten mamy w rzeczowniku *truciciel*.

Pień. Przed wykładnikiem *-i(y)ciel* pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której obocznikiem w wielu wyrazach podstawowych jest twarda, np. *okaziciel* od *okazać*.

Znaczenie. Rzeczowniki o wymienionych wykładnikach tworzą znaczeniowo dość jednolitą grupę rzeczowników czynnikowych, w bezwzględnej jednak przewadze osobowych, stąd twory z zakresu terminologii anatomicznej typu *podnosiciel* 'rodzaj mięśnia' rażą nasze poczucie językowe. Rzeczowniki te często pochodzą od czasowników dokonanych, a wskutek tego wyznaczają jako cechę osoby przejaw jednorazowy zakończony, np. *odkupiciel*, *wybawiciel*, wiele z nich jednak wyznacza jako cechę przejaw wielokrotny, np. *czciciel*, *uwodziciel*.

Produktywność. Liczne twory, zapisane w Słowniku Warszawskim jako używane współcześnie, mają charakter określników jednorazowo użytych, np. Bóg przypiął do mnie tego *grzeszyciela* (Słowacki), *otrawiciel* 'truciciel' winien jest śmierci (Słowacki), dziczy wszelkiej byliśmy *okróciicielami* (Kraśiński), uwierzył w przyszłość takową i stał się jej *przyśpieszycielem* (Kraśiński), z nowszych przykładów: oto są jeszcze szkody, jakie *pognębiciele* sprawia pognębionemu (Orzeszkowa), rozsądźcież mi słowy te gawędy *czernicielei* świata Ber. Zar. 289.

§ 508. **Twory na -ela.** Należą tu bardzo nieliczne twory, np. lud. *grądziela, kąpiela*, stp. *Chorzela, Ośpiela* Tasz. 58.

§ 509. **Twory na -el, -i.** Należą tu nieliczne rzeczowniki: *gardziel, kądziel, kąpiel, kobiel, piszczel, przędziel* bot., *twardziel* bot., *zgorzel* bot., a więc zarysowuje się wyraźniej tylko grupa rzeczowników z tworzywem czasownikowym.

§ 510. **Twory na -ol.** Poza *kąkołem* (Łoś) zaliczyć tu można też *grochol* 'r. wyki', lud. *parchol, robol* 'robak', *smarkol, Prochol* n. Krak. IV 339.

§ 511. **Twory na -ola.** Wykładnik ten występuje w bardzo nielicznych rzeczownikach, np. lud. *ducola* 'duczał', *kumola* 'kuma', *świergola* 'rzępola', stp. *Bobola* im. Tasz. 58.

§ 512. **Twory na -ul; -ulo.** Wykładniki te pojawiają się w bardzo nielicznych przykładach, np. lud. *rynul* 'rynek', *smarkul, strębule, tatul; tatulo*. Też w nazwiskach, np. *Garbul* Nadrab. II 126.

§ 513. **Twory na -ula.** Pochodzenie. Przykładów jest znacznie większa ilość, a zawierają one tworzywa:

1) rzeczownikowe, np. *damula*, lud. *garbula* 'garbata', *gębula, kieszuła* 'kieszeń', *kumula, mamula, matula, parchuła* 'żydówka', *warguła* 'kobieta z obwisłymi wargami, odmigęba', *zębuła* 'kobieta o wielkich zębach', liczne nazwy krów, np. *bo-cuła, granuła, gwiazduła, kawuła, kozuła, kwiatuła, mrozula, sarnuła, sercuła* 'ze znakiem serca na czole', *srokuła* 'nazwa krowy', *śnieguła, wieńcuła*, także według dnia urodzenia, np. *środuła, czwartuła, piątuła, sobotuła* lub *sobuła, goduła* 'ur. na gody', nazwy kobiet od mężów na Śląsku: *Sikoruła, Brzóskuła*, od *Sikora, Brzóska* Nitsch MPKJ IV 188;

2) przymiotnikowe, np. *brzyduła*, lud. *grubuła* 'kobieta gruba', oraz liczne nazwy krów według maści, np. *biātuła, biedruła, bosuła, krasuła, łysuła, staruła, siwuła, strokuła* 'pstrokata', *szaduła* 'płowa', *szaruła, wiśniuła*;

3) czasownikowe, np. lud. *gryzuła* 'rzepa', *mamruła* 'kobieta mówiąca grubym głosem', *pieszczuła* 'pieszczocha', *plajduła* 'kobieta gadatliwa', *ryzuła* od *ryzać* 'klacz', *rządzuła* 'kobieta wygadana', *smarkuła, szarguła, tańcuła* 'tancerka', *warcuła* 'kołowrotek', nazwy krów, np. *bodula, mazula, skoczula, świstula*.

Znaczenie. Twory odrzeczownikowe są nazwami: 1) ustrojowymi, np. *garbula, warguła*, 2) zdrobniałymi, np. *matuła*, 3) nazwami kobiet od mężów, np. *Sikoruła, Brzóskuła*.

Twory odprzymiotnikowe tworzą grupę rzeczowników charakterystycznych, np. *brzydula, siwula*.

Twory odczasownikowe należą do rzeczowników czynnikowych, np. *mamrula, bodula*.

§ 514. **Twory na -yl.** Należą tu *badył, motyl, Bzdył* n. Nadrab. II 122.

14. Twory o wykładnikach ze spółgłoską r.

§ 515. **Twory na -r; -ro; -ra.** Należą tu nieliczne przykłady, np. *dar, kur, mur, świekr; biodro; iskra, siostra, wydra*, stp. *swędra* 'plama'.

§ 516. **Twory na -ar.** Pochodzenie. Rzeczowniki z wykładnikiem *-ar* są nieliczne, np. *ciężar, dźwigar, moczar, mszar* 'miejsce porośnięte mchem', *suchar, wagary, węgar* Wysp. SW, *wężar* Mick. SW, *wiązar* 'rodzaj wiązania w budownictwie', *wieszar* 'wiązanie', *wilczar* 'rodzaj konia', *wiszar* 'zarośle', lud. *gęszczar* 'gąszcz', *ściąggar* 'część dachu', *psar* 'psiarczyk' Dygasiński SW, stp. *piętnar*; dość liczne są nazwy miejscowe, np. *Bednary, Konary, Motary, Piekary, Psary, Świniary, Winiary*; też nazwiska *Cieślak* Śl. IV 5, *Wojnar* tm. 66.

Jak z przykładów wynika, wykładnik *-ar* łączy się z tworzywem rzeczownikowym, np. *mszar, Psary*, przymiotnikowym, np. *suchar*, lub czasownikowym, np. *dźwigar*.

Znaczenie. W niewielkiej stosunkowo ilości przykładów są reprezentowane rozmaite grupy znaczeniowe, a więc mamy tu rzeczowniki czynnikowe, np. *psar*, narzędne, np. *wieszar*, lub charakterystyczne, np. *moczar, gęszczar*.

§ 517. **Twory na -ara.** Pochodzenie. Rzeczowniki te są bardzo nieliczne. Należą tutaj: *goniara* bot., *mleczara* bot., *palczara* bot., *pieczara, pleśniara* bot., lud. *gędziara* 'nożysko', *mysiara* 'górną część stodoły', *paciara* 'rodzaj zupy'; *Koziara* n. Krak. IV 339. Są to więc twory zasadniczo odczasownikowe, rzadziej odrzeczownikowe i odprzymiotnikowe.

Pień we wszystkich rzeczownikach z wyjątkiem lud. *pachara* 'zuchwalec' kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą.

Znaczenie. Są to rzeczowniki czynnikowe, np. *goniara*, rzadziej charakterystyczne, łączące się niekiedy z nastrojem ujemnym.

§ 518. **Twory na -or.** Wykładnik *-or* z poprzedzającą spółgłoską twardą pnia występuje w nielicznych przykładach, np. *topór*, *stępor*, lud. *gwiazdor* 'przebrany do obchodu gwiazdkowego', *gwizdor* 'gwiazdor', *kutwor* 'kobieta brzydka', *męchor* 'pęcherz'.

§ 519. **Twory na -'or.** Przykłady nieco liczniejsze: *gąsior*, *kaczor*, *kędzior*, *kisior* 'czeladnik przygotowujący kwas do chleba', *wieczór*, *szcypiór*, *wisior* 'coś wiszącego', lud. *bandzior* 'brzuchacz', *banior* 'głębina', *kicior* 'snopek strzechowy', *kosior* 'ożóg', *ościor* 'grube łuski z ziarna żytniego', *wisnior* 'nazwa wołu' i wzorowane na poprzednich spolszczenie *nizior* 'inżynier'.

§ 520. **Twory na -ora.** Wykładniki te występują zaledwie w kilku przykładach, jak *sikora*, lud. *piecora* 'głębina na zakręcie rzeki', *myszora* 'mysia dziura'.

§ 521. **Twory na -ur.** Wykładnik ten występuje w nielicznych przykładach, np. *kocur*, *kostur*, *mazur*, *piechur*, *wilczur*, lud. *miechur* 'miech, pęcherz', *szkodur* 'zwierzę szkodliwe', *wichur* 'huragan', stp. *falszury* 'rzeczy fałszywe'.

§ 522. **Twory na -ura.** Wykładnik ten występuje w wyrazach, np. *bdzura*, *lisiura*, *niemczura*, *szewczura*, *szlachciura*, *wilczura*, lud. *łazura* 'łazęga', *pakura* 'suszarnia', *papura* 'pysk', *pieczura* 'framuga w piecu', *piskury* 'marchew suszona podlejszego gatunku', *żydura* 'żydówka'.

Mimo nielicznych przykładów jest tu widoczny silnie pogardliwy nastrój, związany z treścią większości tych rzeczowników.

§ 523. **Twory na -y(i)nier.** Wykładnik ten został wyobsoniony z rzeczowników przyswojonych typu *inżynier*, a występuje z polskiem tworzywem tylko w dwu przykładach: *kosynier*, *uciekinier*.

§ 524. **Twory na -y(i)ra.** Mamy tu tylko wyrazy stp. *kostyra*, oraz *siekira*, dzis. *siekiera*, por. § 350.

15. Twory o wykładnikach ze spółgłoską rz.

§ 525. **Twory na -arz.** Pochodzenie. Najliczniejszy zespół przykładów to rzeczowniki utworzone od rzeczowników na *-a*, np. *aptekarz*, *bajczarz*, *blacharz*, *ceglarz*, *dorożkarz*, *du-darz*, *gazeciarz*, *karciarz*, *karczmarz*, *łyżwiarz*, *naściarz*, *nędzarz*, *owczarz*, *plotkarz*, *rzeźbiarz*, *wróżbiarz*, lud. *beczkarz*, *brodziarz*

'brodacz', *rybarz* 'rybak', także nazwiska: *Babiarz* Podhale 157, *Kapuściarz* tm. 160, *Krawcularz* tm. 160.

Niewiele mniejsza ilość tworów pochodzi od rzeczowników męskich, np. *druciarz*, *drukarz*, *dziennikarz*, *figlarz*, *garncarz*, *kamieniarz*, *koszykarz*, *kotlarz*, *kramarz*, *młynarz*, *owocarz*, *sklepikarz*, *stolarz*, *węglarz*, lud. *dębiarz* 'garbarz', *drutarz*.

Znacznie rzadsze są przykłady od rzeczowników żeńskich na spółgłoskę, np. *baśniarz*, *gęsiarz*, *gęślarz*, *kościarz*, *pieczeniarsz*, *pieśniarsz*, lud. *maściarz* 'aptekarz', *szczeciarz* 'człowiek ze szczecińskiej brodą'.

Nieliczne są twory od rzeczowników na -o, np. *mleczarz*, *szklarz*, *wioślarsz*, *żniwiarz*, lud. *okniarz* 'szklarz', *Wrzecieniarz* n. Podhale 160. Wyjątkowe są twory od rzeczowników na -e, -ę, np. lud. *jajarz*, *dzieciarsz*, *żrebięciarsz* 'pasterz żrebiąt'.

Również wyjątkowe są rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *krętarz* 'część kości udowej', częściej w gwarach: *chudziarsz*, *pańszczarsz* 'robiący na pańskim', *sucharsz* 'sucha gałąź'.

Twory odczasownikowe stanowią zaledwie 1/6 część przykładów odrzeczownikowych. Wśród nich najliczniejsza grupa zawiera tworzywo bezokoliczników na -ać, np. *bajarsz*, *łgarsz*, *pisarsz*, *włodarsz*, lud. *siekarz* 'kosiarz'. Rzadsze są twory od czasowników na -i(y)ć, np. *golarsz*, *kpiarsz*, lud. *grabiarz* 'grabiący siano'. Nieliczne przykłady mają tworzywo wspólne z czasownikami na -ować, np. *pielęgniarsz*. Wyjątkowe są rzeczowniki pochodzące od innych typów czasowników, np. *piekarsz*.

Pień. Stosunek postaci pnia do tworzywa wyrazu podstawowego jest rozmaity. W znacznym zasobie przykładów pień kończy się na tę samą spółgłoskę, która występuje w wyrazie podstawowym, np. *aptekarz*, *baśniarz*. Częstsze są jednak twory, których pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą wobec spółgłoski twardej tworzywa, przyczem zauważyć się dają następujące tendencje:

1. W wyrazie podstawowym spółgłoski wargowe twarde:
a) w tworzywie *m* — w pniu *m* lub *m̃*, np. *karczmarz*, *kramarz*, ale *ramiarz*, *reklamiarz*; b) w tworzywie *p*, *b*, *w* — w pniu prawie zawsze *p̃*, *b̃*, *w̃*, np. *krupiarz*, *lampiarz*, *małpiarz*, *wyspiarz*; *babiarz*, *farbiarz*, *rzeźbiarz*, *torbiarz*, *wieszczbiarz*, *wióźbiarz*, ale *herbarz*, lud. *grubiarz*, ale też *gróbarz*, *rybarz*; *kawiarz*, *krowiarz*, *kuropatwiarz*, *lichwiarz*, *łyżwiarz*, *piwiarz*, *żniwiarz*.

2. W tworzywie spółgłoski zębowe twarde — w pniu wy-

rażna tendencja do spółgłosek miękkich lub stwardniałych, ale z licznymi wyjątkami: a) w tworzywie *s, z* — w pniu *s, z* lub *ś, ź*, np. *bursarz, kosarz i kosiarz, kielbasiarz, pisarz, psiarz; koziarz*; b) w tworzywie *t, d* — w pniu niemal stale *ć*, natomiast *d* i *dź*, np. *anegdociarz, błociarz* 'pies do polowania na ptaki błotne', *chałaciarz, druciarz, efekciarz, gazeciarz, geszefciarz, gonciarz, też gontarz, kapociarz, kwieciaz, karciarz, ale krętarz, kwestarz, łaciarz, pocziarz, robociarz, sekciarz, ale sekretarz, szmaciarz, tandeciarz, waciarz, lud. koryciarz, krościaz, piechociarz; arendarz, budarz* 'budnik', *dryndziarz, dudarz, gawędziarz, giełdziarz, gospodarz, marudziarz, włodarz, lud. bodarz, brodziarz, chudziarz, dziadacz* 'nędzarz', *ogrodziarz* 'dzierżawca ogrodu', *wodziarz* 'nosiwoda'; c) w tworzywie *ł, n* — w pniu zawsze *l, ń*, np. *ceglarz, kotlarz, koźlarz, maślarz, miotlarz, mydlarz, oślarz, pchlarz, pigularz, pszczelarz, smolarz, szklarz, wioślarz, lud. perlarz* 'narzędzie do robienia perłówki', *pieklarz* 'piekielnik', *żyłarz* 'powroźnik'; *bawelniarz, bieliźniarz, gałganiarz, kajdaniarz, kataryniarz, kubaniarz, liniarz* 'ten, co robi liny', *pielęgniarz, winiaryz, tylko młynarz, lud. baraniarz, błoniaryz, okniaryz* 'szklarz'.

3. W wyrazie podstawowym spółgłoski tylnojęzykowe: a) w tworzywie *k* — w pniach *k* lub *cz* z przewagą *k*, np. *aptekarz, barkarz* 'przewoźnik', *ćwiekarz* 'rodzaj gwoździ', *belkarz, bibliotekarz, dachówkarz, dorożkarz, drukarz, fajkarz* 'ten, co robi fajki', *guzikarz, koszykarz, lekarz, łazienkarz, łódkarz, młockarz, pamiętnikarz, paskarz, perukarz, piekarz, piernikarz, piosenkarz, plotkarz, puszkarz, sklepikarz i sklepiczarz, słownikarz, szczotkarz, szynkarz, taczkarz, tokarz, lud. beczzkarz* 'robiący beczki', *siekarz* 'kosarz'; natomiast *bajczarz* (może raczej w związku z *bajczyć*), *cholewczzarz i cholewkczarz* 'ten, co robi cholewki', *dziewczczarz i dziewczczarz, fajczczarz* 'palacz' (może raczej od *fajczyć*) i *fajczczarz* 'ten, co robi fajki', *flaczczarz i flaczczarz, jajczczarz* 'handlujący jajami', *klepczczarz i klepkczarz* 'ten, co robi klepki', *łyżczczarz* 'ten, co robi łyżki', *mączczarz, mleczczarz, śmietanczczarz* 'ten, co handluje śmietanką', *tabaczczarz, tasiemczczarz i tasiemczczarz, wędzczczarz i wędzczczarz*; z przykładów tych wynika, że nawet te twory, których pień kończy się na *cz* mają częściowo swe oboczники z pniem na *k*; b) w tworzywie *g, ch* — w pniu stale *g, ch*, np. *księgarz; blacharz, strzecharz, lud. sucharz*.

Znaczenie. Ze względu na podstawę znaczeniową rozróżniamy kilka grup. Najliczniejszą stanowią rzeczowniki czynnikowe: a) od działania, np. *łgarz, pisarz*; b) od wytworu, np. *cholewkarz, piernikarz, studniarz*; c) od narzędzia, np. *kosarz, wędkarz*; d) od materiału, np. *druciarz*; e) od miejsca, np. *karczmarz, młynarz, poczciarz*; f) od osób lub rzeczy, do których stwierdza się skłonność, np. *babiarz, dziewkarz, herbaciarz*. Ponieważ w większości tych rzeczowników pień wskazuje na działanie pośrednio przez wyznaczenie wytworu, narzędzia i t. p., przeto same działania muszą być dokładnie znane i typowe. Stąd rzeczowniki te w bezwzględnej większości nie mają odcienia karykaturalności, właściwego wielu rzeczownikom na *-acz*. Twory odczasownikowe, pochodzące tylko od czasowników niedokonanych, zawierają w treści pojęcie czynności typowej. Rzeczowników od czasowników dokonanych typu *przepisarz* nie spotykamy w mowie ludowej, ani nawet wśród nowotworów indywidualnych.

Nieliczną grupę stanowią rzeczowniki ustrojowe, np. *brodarz, chałaciarz*, i ośrodkowe, np. *bursarz*.

Produktywność. Rzeczowniki te są dziś mało produktywne, parę tylko nowotworów spotykamy u Żeromskiego: sala czytelniana, pełna kaszlu siedzących *bibularzów* 'czytelników' DG I 142, *magdaleniarzem*, nawracaczem upadłych kokot tm. II 193. Brak natomiast tego typu nowotworów u Berenta, Staffa, Tuwima, a nawet u Żegadłowicza.

§ 526. Twory na -*erz*. Należy tu kilka rzeczowników: *pasterz, pęcherz* i stp. *męcherz*. W stp. miały one wykładnik *-yrrz*, który uległ zmianie fonetycznej na *-erz*, p. § 350.

§ 527. Twory na -'*erz*. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w stp. w rzeczownikach *dziewierz* 'brat męża', *kędzierze*, dzis. *więcierz*, nadto w bardzo wielu przyswojeniach, którym odpowiadają obce na *-er*, np. *rycerz, żołnierz*. Rozpowszechniony w tym typie wyrazów w stp., dostawał się do wielu tworzyw rodzimych, przeważnie odczasownikowych, np. stp. *bluźnierz, obłęgierz, szyderz, walczerz* 'wojownik', także lud. *maślerz* 'maślak', *smalerz* 'smarkacz', por. *smalić* SW, *szydzierz* 'oszust', *wojerz* 'wojak', *Łupierz* n. Podhale IX 160.

Znaczenie. Niemal wszystkie rzeczowniki przyswojone i wzorowane na nich rodzime są nazwami czynnikowemi.

§ 528. Twory na -*orz*. Należą tu nieliczne rzeczowniki: *piskorz, tchórz, węgorz*.

16. Twory o wykładnikach ze spółgłoską j.

§ 529. **Twory na -j; -ja; -je.** Niewątpliwy wykładnik -j występuje tylko w stp. imionach w połączeniu z pierwszym członem imion złożonych, np. *Bole-j, Boże-j* Tasz. 51. W wyrazach tych -j- następuje po samogłoskach. Co do -j- jako części wykładników -j, -ja, -je w połączeniu z pniami na spółgłoskę i co do odpowiednich zmian fonetycznych p. § 368.

Ponadto na -j, -ja, -je są zakończone liczne twory odczasownikowe, zwłaszcza złożone, np. *hreczkosiej, kołodziej, lud. grzej* 'stok góry wystawiony na promienie słońca', *posieje, -ów* 'wysiewki od krup', stp. *lej* 'pijak', *bartodziej, gaciodziej; kaznodzieja, nadzieja; staje*. Wyrazy te należy uznać jednak za twory z wykładnikiem nierozwiniętym, pochodne od czasowników o dawnej postaci *dziejać, lejać, siejać, stajać*, por. § 345 i 386.

§ 530. **Twory na -aj.** Pochodzenie. Wykładnik -aj występuje w dość licznych przykładach, zawierających tworzywo:

1. Rzeczowników: a) męskich, np. *kudtaj* 'żyd', *mazgaj* (por. *mazgoń, mazgal*); b) żeńskich, np. lud. *dudaj* 'dudarz', *Duraj* n. Wkp. XIII 202; c) nijakich, np. *mleczaj* bot. (też lud. 'człowiek mający zajady').

2. Czasowników: na -ać, np. lud. *mrugaj* 'oko w zagadce', *niedoruchaj* lub *nieruchaj* 'człowiek ślamazarny', *poganiaje* 'r. sieci rybackich', *popychaj* 'popychadło', *ruszaj* 'złodziej wścibski', *sapaj* 'ten, co sapie', *składaj* 'skład', *tupaj* 'noga w zagadce', *wytrzeszczaj* 'ser mocno spłaszczony', stp. *przedaj, kraczaj* lub *kroczej* 'krok', także imiona stp. *Goraj, Oraj, Ostaj, Potaczaj* Koz. SO V 245. Mniej liczne są twory od innych typów czasowników, np. *nieurodzaj, rodzaj, urodzaj*; lud. *ogrodzaj* 'ogrodzenie'; *obyczaj, zwyczaj*.

Pień. Niektóre z tych rzeczowników mają pień na spółgłoskę stwardniałą, chociaż w wyrazie podstawowym jest twarda, np. *zwyczaj* od *zwyknąć*.

Znaczenie. W większości są to rzeczowniki czynnikowe, np. *czekaj*, mniej liczne wytwórcze, np. *ogrodzaj*, rzadkie narzędne, np. *poganiaje*.

§ 531. **Twory na -aja.** Należą tu nieliczne wyrazy, np. stp. *ścieżaja* 'zawiasa', *duczaja* 'trąbka myśliwska w kształcie rogu', też lud. 'zagłębienie w ziemi na objętość kosza (ducy)'.
 http://rcin.org.pl

Ponadto należy tu nowe: *stopaja* 'otwór do postawienia stopy, np. w lodowcu' (weszli znowu w *stopaje* Żer. UP 43).

§ 532. **Twory na -taj.** Wykładnik ten spotykamy tylko w wyrazie *rataj* z pniem *-ra*.

§ 533. **Twory na -ej.** Wykładnik *-ej* występuje w nielicznych przykładach w połączeniu z rozmaitemi rodzajami tworzywa, np. *kościęj* 'kościotrup' Sienk., lud. *człopiej* 'deska u kołowrotka przyciskana nogą', *rzepiej* 'świerzop', *siemiej* 'siemień', prawdopodobnie odmianka fonetyczna rzeczownika *siemień*, podobnie *smolej* 'flaszka z wódką', *straciej* SWil. 'utrącajusz', stp. *kurdziej* 'kurdziel', *posadzej* lub *posadziej* 'ptak chowany na przynętę', także imiona stp. *Dziadziej*, *Młodziej*, *Sulej* Tasz. 51.

§ 534. **Twory na -eja; -oja; -uj; -uja.** Przykłady są tu nieliczne, np. stp. *kurzeja* 'kapłon', *wierzeja* 'brama'; *dziwoja*; stp. *szczęszuja* 'łuska'; stp. imiona *Blizuj*, *Dobruj*, *Sułuja* Tasz. 51, *Daluj*, *Raduj* Koz. SO VIII 362.

17. Twory o wykładnikach ze spółgłoską k.

§ 535. **Twory na -k; -ka; -ko.** Wykładniki te występują w niewielkiej ilości wyrazów.

Wykładnik *-k* mamy niewątpliwie w rzeczownikach *znak*, stp. *bik* 'siekiera', oraz *język*, *kamyk*, *ptomyk*, *rzemyk*, w których poprzedzające *y* jest kontynuacją dawnego tematowego *ū* (Doroszewski). Ponadto Łoś wymienia tu *dźwięk* (stp. *zwęk*, *źwęk*), też *Kurozwęki* m. z pniem występującym w *dzwon*, stp. też *zwon*, *brzęk*, por. stp. *brznieć*, *stęk*, por. r. *stonaty* 'jęczeć', *ryk*, por. stp. *rzuć*, *rzwać* 'ryczeć'. Za wątpliwe uważa Łoś nazwy głosów, np. *bek*, *huk*, *jęk*, *pisk*, *stuk*, *trzask*, *wrzask*.

Wykładnik *-ka* występuje tylko w stp. *bika* 'siekiera'.

Wykładnik *-ko* mamy tylko w rzeczowniku *mleko* z prsł. *melg-ko*.

§ 536. **Twory na -(e)k.** Pochodzenie. Największą grupę stanowią twory odrzeczownikowe. Wśród nich najliczniejsze są twory od rzeczowników męskich: a) pierwotnych lub z mało wyrazistymi wykładnikami, np. *chłodek*, *czubek*, *grzybek*, *ołówek*, *stryjek*, *ząbek*; b) z wykładnikami wyrazistymi, np. *czerpaczek*, *krakowiaczek*; *doteczek*, *domeczek*; *pilniczek*, *słowniczek*, lud. *zbójniczek*, stp. *biesiadniczek*.

Bardzo nieliczne twory pochodzą od rzeczowników żeń-

skich i nijakich, np. *boćwinek*, stp. *papuzek* 'człowiek-papuga'; *gronek* 'wspólna szypułka całego grona', *wrzecionek* 'r. mięczaka', *źróbek*, *źródłek* bot., lud. *narączek*, *Jeziorek* n. Wkp. XIII 204, stp. *mastek* 'pieszczoch'.

Mniej liczne są przykłady pochodne od przymiotników, np. *bułanek*, *bogatek* zool., *burek*, *łysek*, *mędrek*, *siwek*, lud. *głę-boczek* 'dół', *gniadek*, *niemek* 'niemowa', *szczerek* 'gleba piaszczysta', *szeroczek* 'szerokie naczynie do mleka', nazwiska: *Białek* Wkp. XIII 201, *Nieradek* tm. 207, *Kulawek* Krak. IV 339, stp. *dobrek* 'człowiek dobry', *skąpek*, *świętek* 'święto'.

Od liczebników pochodzą: *wtorek*, *czwartek*, *piątek*.

Stosunkowo mało liczne są twory pochodne od czasowników, wykazujące związek z bezokolicznikami. Wśród nich najliczniejsze pochodzą od czasowników na *-i(y)ć*, *-eć*, np. *dorobek*, *milczek*, *podrżutek*, *skoczek*, *skrzypek*, *strzępek*, *uczynek*, *uszczerbek*, *wysitek*, *zarobek*, *zasitek*, lud. *skrętek* 'oś pługa', stp. *pieszczek* 'pieszczoch'. Mniej liczne są twory od czasowników na *-ać*, np. *docinek*, *odkrawek*, *przychówek*, *przypisek*, *upominek*, *związek*, lud. *skrobek* 'sknera', stp. *włodek* 'włodarz'. Również nieliczny jest zasób rzeczowników od czasowników na *-ć* z pniem na spółgłoskę, np. *nagniotek*, *odpadek*, *ogryzek*, *ostrzyżek*, *tłuczek*, *wniosek*, *wypadek*. Nieliczne twory od czasowników na *-ć* z pniem na samogłoskę przed wykładnikiem *-ek* mają w pniu przyrostek form terażniejszych *-j-*, np. *grajek*, *lejek*, *ryjek*, także lud. *podchlebiajek* 'podchlebca'.

Wśród tworów odimiesłowowych najliczniejsze są pochodne od imiesłowów na *-ty*, np. z rdzeniem *-bi-*: *rozbitek*, *-by-*: *dobytek*, *zbytek*, *-czą-*: *początek*, *-gią-*: lud. *nagiątek*, *-ją-*: *wyjątek*, lud. *podjątek*, *-kry-*: *skrytek*, bot. *-pi-*: *napitek*, *-pró-*: *wyprótek* (lub *wyporek*), *-wi-*: *zwitek*, *-żą-*: *użątek*, *-ży-*: *użytek*.¹ Znacznie mniejszy zasób przykładów pochodzi od imiesłowów na *-ny*, np. *kochanek*, *utrzymanek*, lud. *przybranek* 'łan mniejszy, zboku', *przydanek* 'młodszy druhba', *spanek* 'sen'. Twory od imiesłowów na *-ony* są wyjątkowe, np. stp. *nalezionek*.

Pewien zasób nazw botanicznych pochodzi od dawnych imiesłowów na *-ty*, np. *gniłek*, *trwatek*, *zagorzałek*, *zaprzątek*, nadto stp. *stałek* 'postój; stałość'.

Znaczna ilość tworów na *-ek* pochodzi od wyrażień, np.

¹ Twory te wywodzi Łoś GP II 78 od rzeczowników odczasownikowych, a więc *dobytek* od *dobycie* i t. d.

bezkosmek bot., *bezuszek* zool., *bezprzysłówek* Słowacki, stp. *beżonek*; *dojutrek*, lud. *dożniwek* 'dożynki'; lud. *kuzimek* 'urodzony pod zimę'; *międzymurek* hut.; *nabłonek*, *napiwek*, lud. *nalodek* 'zmarzła kałuża', *nazimek* 'początek wiosny', stp. *nabiodrek* 'część zbroi'; *nadbródek* 'wkłęsłość wyżej brody u konia'; *oskórek* 'wierzchnia skórka na drzewie', lud. *opiętek* 'część buta na pięcie'; lud. *odziomek* 'pień'; *poniedziałek*, *postronek*, *potomek*, lud. *poobiadek* 'podwieczorek', stp. *poszyjek* 'uderzenie w szyję'; *podbródek*, *podwieczorek*, lud. *podobiadek*, *podsobek* 'lewa strona, po której idzie koń w parze', stp. *podłotek*, *podpanek*, *podsedek*; *przednowek*, *przedsionek*, lud. *przedmieszczek* 'poprzedni mieszkaniec'; *przyłodek*, *przymrozek*, lud. *przystronek* 'skrytka', stp. *przykątek* 'zakamarek'; *śródbłonek* 'nabłonek'; lud. *uziemek* 'dolna część drzewa', stp. *uszyjek* 'szyjowate ujście, koniec wąwozu'; lud. *zezimek* 'schyłek zimy'; *zarekawek*, *zaścianek*, lud. *zagtówek*.

Ogromna ilość tworów na *-ek* sprawia, że w poczuciu językowym polskim wyrazy zapożyczone z zakończeniem *-k* lub *-ek* są poczuwane jako twory z wykładnikiem *-ek*, np. *gatunek*, niem. *Gattung* i t. p.

Dość liczną grupę stanowią wreszcie rzeczowniki złożone. Wśród nich jest pewien zasób przykładów, których drugi człon wygląda tak, jak odpowiedni wyraz zdrobniały, np. *plewimaczek*, częściej jednak człon drugi pochodzi od rzeczowników żeńskich lub nijakich, np. *wielokropek*, *trzylatek*, stp. *małowiarek*, lub od czasowników, np. *noworodek*, lud. *darmodajek*. Człon pierwszy może pochodzić od rzeczowników, np. *dębonosek* zool., *zimorodek*, od przymiotników, np. stp. *zrostouszek* zool., od liczebników, np. *dwulatek*, od czasowników, np. *bawidamek*, *gryzipiórek*, stp. *uwodziwołek* 'złodziej bydła', od przysłówków, np. stp. *małowiarek*.

Ponadto w stp. dość liczne były imiona pochodne od imion dwuczłonowych, zawierające jako pień część pierwszego członu, np. *Cieszek*, *Dzirzek*, *Stanek* Tasz. 51.

Pień. a) Końcowa spółgłoska. Stosunek końcowej spółgłoski pnia do odpowiedniej spółgłoski w wyrazie podstawowym da się ująć w kilka zasad:

1. Spółgłoski tylnojęzykowe wyrazu podstawowego mają w rzeczownikach na *-ek* odpowiedniki *cz*, *ż*, *sz*, np. *boczek*, *rozek*, *proszek*.

2. Inne spółgłoski twarde, nadto stwardniałe: *c, cz* i miękka *j* pozostają w rzeczownikach bez zmiany, np. *chłopek, chlebek, domek, kotek, miodek, piesek, wózek, Wacek, skoczek*, stp. *słojek*.

3. Inne spółgłoski miękkie i stwardniałe mają w rzeczownikach pochodnych oboczniiki twarde, np. *dorobek* od *dorobić*, *podrzutek* od *podrzucić*, *żołądek* od *żołądz*, *ogryzek* od *ogryźć*, *zasilek* od *zasilić*, *uczynek* od *uczynić*, ale *młoczek* od *młócić*, stp. *pieszczek* od *pieścić*.

b) Ruchome *e* występujące w wyrazie podstawowym, np. *pies, mech, kiel, węzeł*, pozostaje także w rzeczownikach pochodnych, np. *piesek, meszek, kielek, węzełek*, natomiast w najdawniejszej stp. zgodnie z zasadami rozwoju jerów rzeczowniki podstawowe odpowiedniego *e* nie miały, np. *psek, samczek, Łoktek*.

Literatura. Co do postaci pni na spółgłoskę pierwotnie tylnojęzykową: W. Doroszewski PF XIII 8. — J. Łoś GP II 74. — M. Trubeckoj BSL XXIV 130.

Znaczenie. Twory odrzeczownikowe są przeważnie zdrobniałe, np. *baranek, kotek*. Twory odprzymiotnikowe są rzeczownikami charakterystycznymi, np. *mędrak, siwek*. Wśród tworów odczasownikowych są rzeczowniki czynnikowe, np. *milczek, skoczek*, odbiornikowe, np. *podrzutek, uczynek, utrzymanek*, wytwórcze, np. *dorobek, przypisek*, rzadkie przejawowe, np. *wysilek*. Bardzo zróżnicowane znaczenie mają rzeczowniki odwyrażeniowe; są tu rzeczowniki ustrojowe, np. *bezuszek*, największy zasób oznacza przedmioty według ich położenia przestrzennego lub czasu, np. *napiętek, przednówek*. Wśród tworów złożonych wyróżnia się szczególnie grupa rzeczowników czynnikowych, np. *bawidamek, rzezimieszek*.

Produktywność. Poza ogromną łatwością tworzenia rzeczowników zdrobniałych twory na *-ek* mimo wielkiej liczby przykładów są mało produktywne. Z ciekawszych tworów spotykamy tylko u Żeromskiego *posepek* od *posepny* SOS 40 i u Staffa *jęczek* w znaczeniu 'ten, który jęczy': o zmierzchu ciągną w dal pochody płaczek i żałobnych *jęczków* ŁL 168.

§ 537. Twory z wykładnikami rozszerzonymi -tek; -ątek; -aszek; -iszek; -uszek; -yszek; -unek. Pochodzenie. a) Wykładnik *-tek* występuje w rzeczownikach od czasowników z rdzeniami *-da-* i *-sta-*, a więc takich, które nie mają imiesłowu na *-ty*. Można tu przypuścić albo bezpośredni wpływ

rzeczowników od imiesłowów na *-ty*, a więc *dodatek* jak *dobytek*, albo też wpływ pośredni. Mianowicie na tle stosunku końcowych spółgłosek pnia do odpowiedniej spółgłoski wyrazu podstawowego: *t* || *ć* tworzy odimiesłowowe mogły być czasami pojmowane jako pochodne od form bezokolicznika, przyczem przyrostkowemu *ć* odpowiadałaby w rzeczowniku na *-ek* spółgłoska *t*, a więc *dobytek* od *dobyć*, a zgodnie z tem *datek*, *statek* od *dać*, *stać*.

b) Wykładnik *-ątek* prawdopodobnie został wyosobniony w rzeczownikach takich, jak: *wyjątek*, lud. *podjętek*, *uwziętek*, *zawziętek*, stp. *odjętek*, *przenajątek*, *użątek*, a występuje w rzeczownikach *kipiątek*, *majątek*, *wrzątek*. Twory te mogły być pojmowane także jako pochodne od imiesłowów na *-ący*, a więc *kipiący*, *wrzący*.

c) Wykładnik *-aszek* występuje w stp. *chłopaszek*, *cycaшек*, *wieprzaszek*, może na wzór *ptaszek*, nadto u Żeromskiego nowotwór *draniaszek* od *drań* NJ 37.

d) Wykładnik *-iszek* występuje w rzeczowniku *braciszek*.

e) Wykładnik *-uszek* mamy w rzeczownikach *garnuszek*, *kwiatuszek*.

f) Wykładnik *-yszek*, np. lud. *Dzbanyszek* Wkp. XIII 202, stp. *kamyszek*, *młotyszek*.

g) Wykładnik *-unek*, odpowiadający niemieckiemu *-ung* w rzeczownikach *gatunek*, *szacunek* i t. p. spotykamy w związku z tworzywem rodzimem, np. *opatrunek*, *pocałunek*, lud. *oblewunek* 'oblanie, uczczenie układów', *pomyślunek* (u Reymonta), *starunek*, stp. *kosztunek*. Twory te są przeważnie rzeczownikami przejawowymi, a więc *oblewunek* 'czynność oblewania, uczczenia'.

Poza tem spotykamy się z wykładnikiem *-anek* w nowotworze *lasanek* zdrobnienie od *lasek* u Żeromskiego: co tam jest za chudym *lasankiem* Przed. 185, wydmuch żółtego piasku żółki pod sosnowym *lasankiem* UŻ 24.

§ 538. Twory na *-ka*. Pochodzenie. Najliczniejszą grupę stanowią twory odrzeczownikowe. Wśród nich wyróżnić można przedewszystkiem twory pochodne od rzeczowników męskich: a) pierwotnych lub z mało wyrazistymi wykładnikami, np. *chłopka*, *kotka*, *wnuczka*; b) z wykładnikami wyrazistymi, np. *działaczka*, *biedaczka*, *krakowianka*, *figlarka*, *kusicielka*, *czytelniczka*, *kierownicza*, *opiekunka*, też od zapożyczonych, np.

delegatka, emigrantka, kasjerka, szermierka, aktorka, nowicjuszką, fanatyczka, poetka, artystka.

Znaczny zasób tworów pochodzi od rzeczowników żeńskich na *-a*: a) pierwotnych lub z mało wyrazistymi wykładnikami, np. *kózką, krówką, nóżką*; b) z wykładnikami wyrazistymi, np. *solniczka, nowinka, laseczka, wiosenka, łazienka, biedotka, dziewuszka, damulka*, także od zapożyczonych, np. *stacyjka*.

Mniejsza ilość przykładów pochodzi od rzeczowników żeńskich na spółgłoskę, np. *dratewka, kądziotka, kieszonka, cerkiewka, miłostka*.

Dość liczne rzeczowniki na *-ka* są utworzone od przymiotników, np. *dziczka, blaszanka, mężatka, majówka*.

Pewien zasób tworów pochodzi od liczebników, np. *dwójka, piątka, dwunastka, czterdziestka*.

Bardzo liczne są rzeczowniki od czasowników na *-ać* i *-i(y)ć*, np. *drzemka, orka, dawka, sznurówka; omyłka, wróżka*; mniej liczne od czasowników z pniem na spółgłoskę, np. *kładka, sieczka*.

Dość liczne twory pochodzą od imiesłówów lub przymiotników odimiesłowowych: a) na *-ący*, np. *bolączka, spiączka*; b) na *-ły*, np. *ulegalka*, c) na *-ty, -ny, -ony*, np. *bitka, skrytka, grzanka, pisanka, branka, wygnanka, plecionka, sadzonka*.

Stosunkowo nieliczne są rzeczowniki złożone. Niektóre z nich mają człon drugi równy odpowiedniemu wyrazowi zdrobniałemu, np. *kwiatogłówka* bot., inne zawierają drugi człon, pochodny od rzeczowników męskich, np. lud. *białogrzbietka* 'krowa z białym grzbietem'. Pierwszy człon pochodzi od rzeczowników, np. *kwiatogłówka*, od przymiotników, np. *białonóżka*, lub od czasowników, np. *łamiogłówka*.

Pień. a) Końcowa spółgłoska. Stosunek końcowej spółgłoski pnia do odpowiedniej spółgłoski w wyrazie podstawowym przedstawia się następująco:

1. Spółgłoski *k, g, ch* wyrazu podstawowego mają w wyrazach pochodnych oboczniaki *cz, ż, sz*, np. *wnuczka, nóżka, muszka*.

2. Inne spółgłoski twarde, poza wynikami upodobnienia pod względem dźwięczności, pozostają bez zmiany w wyrazach pochodnych, np. *chłopka, rybka, kotka, sąsiadka*; tak samo spółgłoska *j*, np. *lilijka*.

3. Spółgłoskom miękkim wyrazów podstawowych odpowiadają w pochodnych spółgłoski twarde lub stwardniałe,

np. *przekupka, obróbka, poprawka, gąska* (ale *ośka*), *gałązka, nitka, młócka, czeladka, posadzka, piosnka*.

4. Spółgłoski stwardniałe *sz*, *cz* pozostają bez zmiany, np. *myszka, działaczka*.

5. Spółgłoski stwardniałe *rz*, *l* mają w wyrazach pochodnych oboczniiki *r*, *ł*, np. *drukarka, omyłka*, ale *kolka*.

b) Ruchome *e* pojawia się w rzeczownikach pochodnych, np. *lampeczka, wojenka, studzienka, listewka*.

c) Samogłosce *e*, występującej w wyrazie podstawowym przed *ł*, *ń* odpowiada w wyrazie pochodnym *o* przed *ł*, *n*, np. *kądziołka, kieszonka*.

d) W rzeczownikach, które pochodzą od zapożyczonych na *-ja*, występuje przed *j* samogłoska *i(y)*, np. *galeryjka, linijka*.

Znaczenie. Twory od rzeczowników męskich są przeważnie nazwami istot żeńskich, np. *sąsiadka, gołąbka*. W gwarach śląskich wykładnik *-ka* tworzy nazwiska mężatek, np. *Kubaloczka* od *Kubalok*, *Borutka* od *Boruta* Nitsch MPKJ IV 187. Twory od rzeczowników żeńskich są w bezwzględnej przewadze rzeczownikami zdrobniałymi. Twory odprzymiotnikowe należą do rzeczowników charakterystycznych, np. *młódka, pustka, słomianka*. Wśród rzeczowników odczasownikowych wyróżniamy rzeczowniki czynnikowe (stosunkowo nieliczne), np. *przekupka, wróżka*, wytwórcze, np. *dawka, kładka*, narzędne, np. *kołyska, podwiązka*, i dość liczne przejawowe, np. *drzemka, przechadzka, przeprowadzka, młócka*.

Wśród tworów pochodnych od imiesłowów biernych wyróżnia się liczna grupa rzeczowników odbiornikowych, np. *malowanka, wiązanka, plecionka*.

Produktywność. Twory te poza zdrobnieniami są dziś stosunkowo mało produktywne w języku artystycznym. Odosobnione przykłady spotykamy u Żeromskiego, np. rozkaz trzymał ich w *pętańce* na miejscu Pop. III 7, u Staffa: każdy liść szepce o *całowankach* w twojej izdebce UG 32, i u Tuwima, np. panny leśne, nocne *miłowanki* CzNB 141.

§ 539. Twory z wykładnikami rozszerzonymi -aczka; -ajka; -anka; -arka; -aszka; -awka; -eńka; -iczka; -ówka; -utka; -uszka. a) Wykładnik *-aczka* spotykamy w tworach jużto odprzymiotnikowych, np. *białaczka, żółtaczka*, jużto odczasownikowych, np. *padaczka, uganiaczka*.

b) Wykładnik *-ajka*, wyosobniony z takich tworów, jak

np. *niezapominajka*, występuje w rzeczownikach odczasownikowych, np. *tańcowajka* 'zabawa taneczna', oraz w tworach odrzeczownikowych, np. lud. *czubajka* 'kura czubata', *kulajka* 'pigulka'.

c) Wykładnik *-anka*, częsty zwłaszcza dawniej w nazwiskach córek od nazw ojcowskich na *-a*, np. *Sapieżanka*, w pewnych gwarach śląskich także nazwiska mężatek, np. *Banianka* od *Bania* MPKJ IV 189, ponadto: *bratanka*, *stryjanka*, *koleżanka*; wyjątkowe są twory od czasowników, np. *lepianka*, i od przymiotników, np. *bystrzanka* zool., *równianka*.

d) Wykładnik *-aszka* spotykamy tylko w rzeczowniku *igraszka*.

e) Wykładnik *-arka* występuje w dość licznych tworach odrzeczownikowych, np. nazwy odzawodowe: *ochroniarka*, *stanczarka*, lub techniczne: *czopiarka*, *oliwiarka*, *zębiarka*; liczne są też twory odczasownikowe, np. nazwy techniczne: *dziergarka*, *nawijarka*, *połębniarka*.

Należą tu też twory odprzymiotnikowe: *blotniarka* 'prasa cukrownicza', *modniarka*, o ile nie są to rzeczowniki z wykładnikiem już rozszerzonym *-niarka* i z tworzywem rzeczownikowym.

f) Wykładnik *-awka* występuje w tworach tylko odczasownikowych, np. *dmuchawka*, *pukawka*, lud. *gawka* 'harmojka ustna', *smykawka* 'młoda trawka'.

g) Wykładnik *-eńka* spotykamy w tworach odrzeczownikowych, np. *babuleńka*, lud. *lipeńka*.

h) Wykładnik *-iczka* występuje w tworach odrzeczownikowych, np. *księżniczka*, *twarzyczka*, lud. *roliczka*, i odprzymiotnikowych, np. *ładniczka*, *smagliczka*, *twardziczka*.

i) Wykładnik *-ówka* łączy się najczęściej z tworzywem rzeczownikowym, np. *żydówka*, *wiosnówka* bot., *oknówka* 'jaskółka'. Rzadsze są twory odprzymiotnikowe, np. *szarówka*, *średniówka*, *żytniówka*, i odliczebnikowe, np. *stówka*, *dwadziestówka*. Wyjątkowe są twory odczasownikowe, np. *kryjówka*, *spojówka*.

j) Wykładnik *-utka* mamy w rzeczownikach: *deszczutka*, *rzeczutka*.

k) Wykładnik *-uszka* występuje w rzeczownikach *kaczuszka*, *kołatuszka*.

§ 540. Twory na *-ko*. Pochodzenie. Wykładnik *-ko* łączy się zasadniczo z tworzywem rzeczownikowym.

Stosunkowo nieliczne są przykłady od rzeczowników mę-

skich, np. *mieczko bot.*, *paździorko*, *stryjko*, lud. *dziadko*, *gnojko* 'gnojek'; *tatko*; *księżulko*, *dziadulko*, *tatulko*.

Wyjątkowe są przykłady od rzeczowników żeńskich, np. lud. *perzynko* 'pierzynka'.

Największy i zasadniczo panujący w języku polskim jest typ od rzeczowników nijakich na *-o*, np. *bagienko*, *denko*, *drzewko*, *gniazdko*, *kółko*, *sitko*, *uszek*, *zdziebetko*, *żelazko*, lud. *żarenko*, stp. *tarłko*.

Wyróżnia się znaczna grupa tworów pochodnych od rzeczowników nijakich z przyrostkiem *-dło*, np. *brząkadetko*, *gardetko*, *siodetko*, *źródetko*, *żądetko*, lud. *cecidko*, *pisadetko*, *zwiątako*, stp. *pieścidlko*, *wędzidlko*.

Drugą równie liczną grupę stanowią rzeczowniki z tworzywem rzeczowników na *-ko*, np. *ciałeczko*, *cieląteczko*, *dłóteczko*, *dzieciąteczko*, lud. *drzewiąteczko*, *jezioreczko*, *żyteczko*, stp. *ścięgneczko*.

Znaczna grupa przykładów ma tworzywo rzeczowników nijakich na *-e*, np. *liczko*, *łóżko*, *podwórko*, *słonko*, lud. *podniebko*, *zagumienko*, *zapółko*.

Wyodrębnia się tu grupa przykładów z tworzywem rzeczowników nijakich na *-nie*, np. *ćwiczonko*, *kazańko*, *mieszkanko*, *nasionko*, *polowańko* (Syrok., Krasz.), *postanko*, *pytańko*, *schowanko*, *sklepionko*, *sprawozdańko*, *śniadanko*, *ubranko*, *zadańko*, *zdańko*, *żądańko*, lud. *stajanko*, *owrzodzeńko*.

Twory od rzeczowników nijakich na *-ę* stanowią dwie grupy:

a) z tworzywem rzeczowników na *-ę*, *-ęcia*, np. *bydlątko*, *cielątko*, *djablątko*, *dzieciątko*, *dziewczątko*, *jagniątko*, *książątko*, *sarniątko*, *sowiątko*, *zwierzątko*, *żrebiątko*;

b) z tworzywem rzeczowników na *-ę*, *-enia*, np. *brzemionko*, *ramionko*, *strzemionko*.

Osobną grupę stanowią stp. imiona osobowe na *-ko* z pniami zawierającymi pierwszy człon imion złożonych, np. *Chwałko* (*chwali-*), *Gniewko* (*gniewo-*) Tasz. 52.

Kilka rzeczowników ma tworzywo czasownikowe, np. lud. *popsujko* 'krawiec wiejski', *psujko*, przyczem oba te przykłady mogą być pojmowane jako zawierające tworzywo rzeczowników *popsuj*, *psuj*, lud. *potyrajko*, stp. *nalewajko*, nadto *tacko* 'wałek do maglowania, *tacania* bielizny', *toczko* 'magłownica', *wyglądsko* 'mały otwór w ścianie przy drzwiach'. Wyodrębnia się tutaj kilka rzeczowników, mających tworzywo imiesłowów biernych, np. *zawiniątko*.

Z rzeczowników z tworzywem przymiotnikowym mamy tylko dwa przykłady: *białko*, *żółtko*.

Pień. a) Końcowa spółgłoska. Stosunek końcowej spółgłoski pnia do odpowiedniej spółgłoski w wyrazie podstawowym da się tu ująć w wyraźne zasady: 1) jeśli w wyrazie podstawowym jest spółgłoska *k*, *ch*, to pień wyrazów pochodnych kończy się na *cz*, *sz*, np. *oczko* od *oko*, *uszko* od *ucho*; 2) poza tem naogół pień kończy się na tę samą spółgłoskę, która występuje w wyrazie podstawowym, z ewentualnymi różnicami co do dźwięczności, np. *pasemko*, *drzewko*, *blotko*, *gniazdko*, *plucko*, *białko*, *gronko*, *wiaderko*, *jajko*; zaznacza się jednak wyraźna tendencja do zakończenia pnia na *n* wobec *ń* w wyrazie podstawowym, np. *stonko* od *stońce*, *mieszkanko*, por. też niżej.

b) Ruchome *e*. Jeśli tworzywo w wyrazie podstawowym kończy się na grupę spółgłosek, wówczas w pniu rzeczownika na *-ko* występują te spółgłoski rozdzielone ruchomem *-e-*. Dotyczy to w szczególności przykładów z tworzywem rzeczowników na *-ko*, np. *czółeczko*, *gniazdeczko*, na *-mo*, np. *pasemko*, *pisemko*, na *-stwo*, np. *państewko*, na *-no*, np. *bagienko*, *czótenko*, na *-ro*, np. *jąderko*, na *-ło*, *-dło*, np. *masełko*, *gardelko*, *prześcieradelko*. Brak ruchomego *-e-* zdarza się czasem w języku wspólnym, np. *pasmko*, *ziarnko*, w wymowie nawet *ziarko*, stale *jabłko*, w wyrazach, podanych w SW jako rzadkie, np. *czołnko*, *jądrko*, *pismko*, *rzemiosłko*, w mowie ludowej, np. *czółko* 'czótenko', *swiatko* 'światełko', *zdziebłko*, nawet *zdziebko*, natomiast *jabelko*, w stp. *jasłka*, *tarłko*, zwłaszcza w zakresie tworzyw rzeczowników na *-dło*, np. z rzadkich *odciągadko*, *zwiądadko*, lud. *cedzidko*, *cedziłko*, *grzebałko* 'grzebadełko', *motowidko*, *obracadko*, *odziewatko*, *przejrzadko*, *świecidko*, *tarko*, *zwiąjatko*, stp. *pieścidłko*, *przykrawadłko*, *wędzidłko*, *zwierciadłko*. Czasem trafia się przed *-t-* w mowie ludowej *-o-* zamiast *-e-*, np. *jasołko*, *światołko*, *siodołko*; w przykładach tych przed *eł* i *oł* występuje spółgłoska twarda. Innego rodzaju jest przykład wsp. *gardziółko*, z *o* po spółgłosce miękkiej, a polegający prawdopodobnie na kontaminacji (p. § 378) rzeczownika *gardelko* z rzeczownikiem *gardziel*.

W wymienionych tworach, zawierających w pniu *e* ruchome, pień ma ostatecznie postać dopełniacza l. mn. odpowiednich rzeczowników nijakich, a więc *bagienko* — *bagien*, *gniazdeczko* — *gniazdek*, *jąderko* — *jąder*, *beretko* — *beret*, *kropidelko* — *kro-*

pidel, pasemko — *pasem* i t. d. Stąd zapewne także i rzeczowniki z tworzywem rzeczowników na *-ę* mają pień w postaci tematu dopełniacza l. mn. odpowiedniego rzeczownika podstawowego, a więc *charciątko* — *charciąt, plemionko* — *plemion*. Za wzorem ostatniego typu także przykłady z tworzywem rzeczowników na *-enie* mają wygłos pnia na *-on-*, np. *ćwiczonko, marzonko, nadzionko, nasionko, przepierzonko, sklepionko, więzionko*, rzadziej na *-eń-*, np. *marzeńko, postrzeżeńko*.

Znaczenie. Bezwzględna większość tworów na *-ko* to rzeczowniki zdrobniałe, zwykle z silnym nastrojem pieszczotliwości. Niektóre z nich znaczenie zdrobniałości straciły, np. *jabłko*. Rzeczowniki odprzymiotnikowe są ze względu na podstawę znaczeniową charakterystyczne, wśród tworów odczasownikowych mamy przykłady rzeczowników czynnikowych, np. *posujko*, odbiornikowych, np. *zawiniątko* i narzędných, np. *wyglądko*.

§ 541. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-ączko, -ątko* i t. p.

Pochodzenie. a) Wykładnik *-ączko* występuje w kilku rzeczownikach z tworzywem rzeczowników na *-ę, -enia*, np. *ramiączko, strzemiączko*, lud. *wymiączko*, stp. *siemiączko*, nadto *stajączko* w związku z *stajonko* od *stajenie*. Twory te powstały prawdopodobnie z pojmowania rzeczowników typu *ramionko*, jako *ramiąko*, od których zgodnie z stosunkiem *oko* — *oczko* powstały pary *ramionko* — *ramiączko, strzemionko* — *strzemiączko* i t. p.

b) Wykładnik *-ątko* powstał wskutek absorpcji w rzeczownikach na *-ko* z tworzywem rzeczowników na *-ę, -ęcia*, a więc *zwierząt-ko* → *zwierz-ątko*. Występuje w połączeniu z tworzywem:

1. Rzeczowników: męskich, np. *kawałátko, kożuszátko, mechesiátko*, lud. *papierczątko, zuchelátko, sędziátko*, żeńskich, np. *dziewczyńiátko, wierzbiátko*, lud. *chałupczątko, dziewczuszątko, szmaciátko, piersiátko*, oraz nijakich, np. lud. *zdzieblátko*.

2. Przymiotników, np. *biedniátko, głupiátko, ślepiátko*, lud. *chudziátko*, stp. *nędzniátko*.

3. Czasowników, np. *kipiátko* 'kipiątek', *kiśniátko* bot. *żyjątko*.

c) Wykładnik *-eńko* został wyosobniony z rzeczowników na *-ko* z tworzywem rzeczowników na *-enie*, a więc lud. *wysł-*

żeń-ko → *wysłuż-eńko* 'nagroda za pracę'. Występuje on w połączeniu z tworzywem rzeczowników męskich, np. lud. *dzia-deńko*, *muzyczeńko* (także z pniami rzeczowników na -ek, np. *marszałeńko*, *wianeńko*, *zameńko*), *dziaduleńko*, *tatuleńko*, *tatunieńko*, *tatusieńko*, *tateńko*, oraz nijakich na -o, -e, np. lud. *dzieciateńko*, *jezioreńko*, *słoweńko*, *żyteńko*, *zbożeńko*, *weseleńko*.

Prawdopodobnie wskutek zmian głosowych wykładnik ten w języku ludowym występuje też bardzo często w postaci -ejko, np. *zamejko*, *piwejko*, *liczejko* 'lice'.

d) Wykładnik -eszko występuje tylko w jednym przykładzie lud. *stonieszko* lub *stonieszko*.

e) Wykładnik -etko występuje tylko w przykładach: *poletko*, lud. *mizynietko*.

f) Wykładnik -i(y)czko został wyosobniony z tworów typu lud. *maiczko*, a pojawia się w dość licznych przykładach ludowych, np. *oczyczko*, lud. *siekaniczko* 'siekanie', *śniadaniczko*, *weseliczko*, *zdrowiczko*, *zieliczko*, wyjątkowe u Sienkiewicza *polowiczko* 'polowanie'.

g) Wykładnik -ińko mamy w przykładzie lud. *słowińko*.

h) Wykładnik -itko występuje w przykładzie lud. *wci-bitko* 'wścibski'.

i) Wykładnik -uszko występuje w połączeniu z tworzywem rzeczowników nijakich, np. *jabluszko*, lud. *drewienuszko*, *dziewczętuszko*, stp. *ciastuszko*; lud. *stonuszko*, *serduszko*.

j) Wykładnik -uśko występuje w lud. *zdziebluśko*.

k) Wykładnik -utko występuje w lud. *zdzieblutko*.

§ 542. Twory na -ak. Pochodzenie. Najliczniejszą grupę stanowią twory od rzeczowników męskich na spółgłoskę, np. *chłopak*, *dębczak*, *druciak* 'gwóźdź', *duchak* 'zakonnik od św. Ducha', *dworak*, *dzióbak*, *krakowiak*, *krzak* (od *kierz*), *oślak*, *parobczak*, *pniaak*, *Prusak*, *psiak*, *rodak*, *wiatrak*, *wojak*, *żydziaak*, lud. *baciaak* 'bacik', *chróstak* 'ropucha', nazwiska, np. *Janiaak* Wkp. XIII 204, *Szczepaniaak* Podhale 160.

Nieco mniejszy zasób przykładów stanowią twory od rzeczowników żeńskich na -a, np. *biedak*, *broniaak* 'gwóźdź do brony', *buziak*, *Kujawiaak*, *maliniaak*, *rybak*, *skorupiaak*, *warszawiaak*, *wiśniak*, lud. *cebulak* 'łuska z cebuli', nazwiska *Agaciaak* Wkp. XIII 201, *Grudziaak* tm. 203, stp. *Sośniak* Koz. SO VIII 349.

Przykładów od rzeczowników żeńskich na spółgłoskę jest niewiele; należą tu z języka wspólnego *miedziak*, *strażak*, nadto lud. *marchwiak* 'sosna nizinna'.

Dość liczną grupę stanowią twory od rzeczowników nijakich, np. *mleczak*, *pismak*, także lud. *żniwiak* 'żniwiarz'; *Podlasiak*, *Polak*.

Sporą grupę, ale o połowę mniej liczną od tworów z pniami rzeczownikowymi, stanowią rzeczowniki odprzymiotnikowe. W pniach tych tworów są reprezentowane różne, ale nie wszystkie typy słowotwórcze przymiotników, np. *bosak*, także lud. *głupak*, *golak*, *mądrak*; *cherlak*, *krwawiak* 'guz', lud. *koszłak*; *okrągłak*, *zdechłak*, *zmarzłak*, częstsze w mowie ludowej, np. *kiślak* 'cherlak', *rychłak* 'r. kartofli', *umarłak*; *śluzowiak*, *Pawłowiak* Wkp. XII 207; *morszczak* 'świnka', *pańszczak* 'duży garnek'; najliczniejszy zasób stanowią rzeczowniki od przymiotników na *-ny*, *-ni*, np. *bliźniak*, *kapuśniak*, *próżniak*, *roczniak*, także lud. *górnjak* 'góral; górnik', *kotniak* 'dziecko wątłe', nazwiska *Drobniak* Galic. VI 121, *Leśniak* tm. 122; stp. im. *Chudak* Koz. SO VIII 349.

Dość liczną stosunkowo grupę tworzą rzeczowniki odliczebni-kowe, np. lud. *czterak* 'dziecko raczkujące'; *pierwszak*, *trzeciak*, *czwartak*, *piątak*, w gwarze uczniowskiej *drugak* 'uczeń drugiej klasy', także lud. *pierwak*, *wtórak*; *dwojak*, *trojak*, *czworak*, *sześciorak* 'r. jęczmienia'.

Pień zaimkowy mają wyrazy *swak*, *swojak*.

Piątą grupę ilościowo niewiele mniejszą, niż twory odprzymiotnikowe, stanowią rzeczowniki odczasownikowe. Najliczniejsze są rzeczowniki od czasowników na *-ać*, np. *bijak*, *czerpak*, *deptak*, *pijak*, *ptywak*, *rzezak*, *ssak*, *śpiewak*, *świstak*, *wieszak*, *żebrak*; także lud. *babrak* 'brzydko piszący', *czytak* 'elementarz', *piejak* 'kogut', *rwaki* 'kluski', *Ulepiak* n. Podhale IX 160.

O wiele mniejszy zasób rzeczowników ma tworzywo czasowników na *-i(y)ć*, np. *dzierżak*, *straszak*, lud. *kurzak* 'fajczarz'. Wyjątkowe są twory od innych typów czasowników, np. lud. *pleciak* 'plecionka', *strzyżak* 'młody koń', *jedziak*, oraz odimiesłowowe, np. lud. *składaniak*.

Wyjątkowe są twory odprzysłówkowe lub odwyrażeniowe, np. *luzak*, lud. *jacak* 'przezwiśko dla chłopców mówiących *jacy* — tylko', *niepotak*.

Osobną grupę tworzyły w stp. imiona na *-ak* urabiane od

pierwszego członu złożonych imion osobowych, np. *Brodak* (*brodzi-*), *Mysłak* (*myśli-*), *Radak* (*rado-*) Tasz. 53.

Wskutek wielkiej wyrazistości tego wykładnika spotykamy w mowie ludowej twory, w których pojawił się on zamiast obcego *-at* lub *-an*, np. *deputak*, *desperak*, *furyjak*, *waryjak*; *tyrak*.

W języku wspólnym skojarzono z tym typem słowotwórczym także rzeczowniki, w których cząstka *-ak-* nie ma nic wspólnego z przyrostkiem rodzimym *-ak-*, np. *burak* łąc. *borrigo*, *rumak* z arabskiego, *panak* 'roślina w rodzaju pasternaku' gr. *πανάκεια*, *formak* 'hutniczy drążek do czyszczenia formy' niem. *Formhacken*, lud. *struzak* niem. *Strohsack*, *dybzak* niem. *Diebsack*.

Pień. W wyrazach podstawowych i pochodnych występują zasadniczo bez zmiany spółgłoski miękkie i stwardniałe, np. *dropiak* od stp. *drop*, *Podlasiak*, *buziak*, *trzeciak*, *miedziak*, *wiśniak*, *wojak*, *wieszak*, *strażak*, *Polak*. Spółgłoski twarde wyrazu podstawowego w wyrazie pochodnym już to pozostają bez zmiany, już to mają oboczники miękkie lub stwardniałe, np. *chłopak*, *czerpak*, *dzióbak*, *pismak*, *dziwak*, *śpiewak*, *czwartak*, *deptak*, *biadak*, *bosak*, *ssak*, *luzak*, *wiatrak*, *drugak*, *duchak*, ale *skorupiak*, *warszawiak*, *druciak*, *żydziak*, *psiak*, *oślak*, *maliniak*, *próżniak*, *mleczak*.

Znaczenie. Twory na *-ak* obejmują kilka grup znaczeniowych. Może najwyraźniej w świadomości językowej zarysowują się rzeczowniki odczasownikowe, oznaczające czynniki lub narzędzia często powtarzających się w związku z nimi przejawów, np. *pijak*, *świsłak*, *czerpak*. Wskutek tego niema tu prawie zupełnie tworów od czasowników dokonanych z wyjątkiem *uwiązaki* 'uszka u dzierzaka i bijaka'. W przeciwieństwie do rzeczowników na *-acz* bezwzględna ich większość stanowią nazwy narzędzi. Nazwy osobowe wyrażają pojęcie skłonności raczej do działań okolicznościowych, aniżeli zawodowych, np. *pijak*, *zabijak*. Rzeczowników tych jest stosunkowo niewiele i naogół mają one charakter nazw karykaturalnych z nastrojem ujemnym.

Twory odrzeczownikowe wyjątkowo są rzeczownikami czynnikowymi, np. *wiatrak*, *wojak*. Najczęściej są to nazwy ustrojowe, np. *dzióbak*, *kudlak*, upodabniające, np. *garbiak*, częściowe, np. *cepak*, ośrodkowe, np. *agresciak* 'owad żyjący w agrestie', *dworak*, *warszawiak*, wytwórcze, np. *wiśniak*, *byczak*, *druciak*, nazwy odojcowskie, np. *księdzjak*, *Jakóbiak*.

W związku z poprzedzającą grupą pozostają rzeczowniki zdrobniałe, np. *dębczak*, *oślak*, *pniaak*, łączące się niekiedy z nastrojem ujemnym, np. *wieprzak*, *żydziak*.

Osobną, ale zbliżoną znaczeniowo do tworów odrzeczownikowych grupę stanowią rzeczowniki charakterystyczne, pochodzące od przymiotników, np. *bielak*, *próżniak*, *pierwszak*, *trojak*.

Zasiąg geograficzny. Twory na *-ak* w swym zasięgu geograficznym wykazują pewne osobliwości. Przedewszystkiem nazwiska na *-ak* od nazw ojca są cechą charakterystyczną Wielkopolski (typ: *Jakóbiak*). W tym typie rzeczowników jest to wykładnik wybitnie zachodnio-polski. Podczas gdy w innych stronach Polski powszechnym był wykładnik *-ek*, np. *Bożek*, *Przybek*, *Radek*, w Wielkopolsce i na Śląsku już w stp. występował wykładnik *-ak*, a więc *Bożak*, *Przybak*, *Radak* Tasz. 62.

Specjalnie zaś w nazwach zdrobnianych niedorosłych zwierząt twory na *-ak* zamiast rzeczowników na *-ę* występują na Mazowszu po Bug, w okolicach Warszawy, a dalej po linię, która omija Łowickie i biegnie na zachód w kierunku Poznania, poczem za Wągrowcem skręca na północ (Nitsch, DJP 474).

Produktywność. We współczesnym języku twory te są mało produktywne. Tak np. u Berenta nowotworów tego rodzaju nie spotykamy zupełnie, u Zegadłowicza tylko *krzywak* w nowem znaczeniu 'coś krzywego': Nie litery! — *krzywaki* obmierze ZPMK 148, u Żeromskiego tylko: typowy Wańka *nihilak* ('nihilista') NJ 185.

Literatura. W. Taszycki, Powstanie i rozwój rzeczowników typu *cielak*, LS III A 17.

§ 543. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-niak*; *-czak* i t. p. Wskutek wielkiej ilości tworów od przymiotników na *-ny* wyodrębnił się wykładnik rozszerzony *-niak*, np. *agrestniak*, *chróśniak*, *dwugroszniak*, *miedniak* 'afaneryt', *olszniak* 'łasek olsz.', *porzeczniaak*.

Podobnie też w tworach od rzeczowników z wykładnikiem *-ec* lub *-ek*, np. *ogórczak*, *głupczak*, wyosobnił się wykładnik *-czak*, np. *grabczak* (może zresztą od *grabiec*), lud. *gajczak* 'gaj'.

W pojedynczych przykładach mamy też inne wykładniki rozszerzone: *-tak* w wyrazie *głuptak*, *-elak* w *grubelak*, *-erak* w *mąderak*, może na wzór *mizerak*.

§ 544. Twory na *-i(y)k*; *-nik*; *-ownik*; *-alnik*; *-elnik*; *-czyk*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-i(y)k*. Wśród bardzo licznych tworów pochodzenia rzeczownikowego wyróżniamy przykłady: 1) od rzeczowników męskich, np. *gwoździ*, *konik*, *królik*, *palik*, *pokoik*, lud. *chłopik*, *dzwoni*, stp. *lwik*, *rękawik*; także od rzeczowników r. msk. na *-a*, np. *kuchcik*, lud. *druźbik*, *tacik*; 2) od rzeczowników żeńskich na *-a*, mniej liczne od poprzednich, np. nazwy botaniczne: *głowik*, *kuklik*, zoologiczne: *puszczyk*, *rybik*; pewna ilość tych tworów pochodzi od rzeczowników na *-nia*, np. *cegielnik*, *latarnik*, lud. *drwalnik* 'komórka na drzewo'; 3) od rzeczowników żeńskich na spółgłoskę, np. *kościk* bot., *łozdik* zool.; 4) od rzeczowników nijakich, np. *skrzydlik* 'platek', lud. *mydlik* bot., stp. *bagnik* zool.

Rzeczowniki odprzymiotnikowe można podzielić wedle budowy wyrazów podstawowych na rzeczowniki: 1) od przymiotników z mało wyrazistymi wykładnikami, np. *czyścik* bot., *krzywik* zool., *młodzik*, *rudzik* zool., lud. *rychlik* 'co prędko dojrzewa', *starzyk* 'dziadek', stp. *złocik* 'pieniądz złoty'; 2) od przymiotników z wyrazistymi wykładnikami, np. *odbieralnik* med., *wymagalnik* 'postulat'; *owsianik* bot.; *krwawik* zool.; *chłodnik*, *dostojnik*, *obludnik*, *okrutnik*, *samotnik*, *setnik*, lud. *potwornik*, *radośniki* 'imieniny', stp. *walecznik*, stp. im. *Bartnik*, *Budnik* Koz. SO VIII 337; *mchownik* bot., *wołowik* bot.; lud. *zamorszczyk* 'przybysz', stp. *katowszczyk* 'sługa katowski'.

Niewielka ilość rzeczowników na *-i(y)k* pochodzi od czasowników, np. *łazik*, *tłumik*, lud. *goik* 'roślina gojąca', *żenik* 'narzeczony'.

Osobną grupę stanowiły w stp. imiona utworzone od pierwszego członu imion dwuczłonowych, np. *Brodzik*, *Godzik*, *Sławik* Tasz. 53.

b) Wykładnik *-nik*, znajdujący się w ogromnej ilości rzeczowników, został wyosobniony w tworach pochodzących od przymiotników na *-ny*, np. *chłodnik*. Wykładnik ten łączy się z tworzywem:

1) rzeczowników: a) męskich, np. *baletnik*, lud. *jęzornik* 'wygadany', *rabuśnik*; wykładnik ten łączy się też z tworzywem rzeczowników na *-ek*, np. *ogórnik*, też *ogórecznik* 'ogród ogórkowy', *zadatnik* 'ten, co daje zadatek', lud. *dzbanecznik* bot., *kubecznik* bot.; b) żeńskich na *-a*, np. *lirnik*, *pilnik*, lud. *lipnik* 'gaj lipowy', stp. *lichwnik*, *poszewnik* 'ten co robi poszwy';

wykładnik ten łączy się też z pniami rzeczowników na *-ka*, np. *jaskólnik* 'gniazda jaskółek' (obok: lud. *jaskółycznik*), *jaszczurnik* 'gniazdo jaszczurek', lud. *kicznik* 'większa pałeczka przy kiczkach', stp. *ścieżnik* 'ten, co ścieżki naprawia'; c) żeńskich na spółgłoskę, np. *gardzielnik* bot., lud. *wieśnik* 'wrota prowadzące do wsi', stp. *kradzieżnik* 'złodziej', *twarznik* 'potwarca'; d) nijakich na *-o*, *-e*, np. *mydlnik* bot., *złotnik*, lud. *wieżłownik*, stp. *mytnik* 'najemnik', *piwnik* 'piwownia'; wykładnik ten łączy się też z pniami rzeczowników na *-ko*, np. *jablusznik* bot., *serdusznik* bot.;

2) przymiotników, np. lud. *młodnik* 'otawa', *krwawnik*, *łzawnik* bot.; bardzo liczne twory pochodzą od przymiotników na *-owy*, np. *lodownik* 'co sprzedaje lód', *sadownik* 'dzierżawca sadu', lud. *cajtownik* 'terminator';

3) czasowników: a) na *-ać*, np. *naigrawnik* bot., *przeziernik* 'przyrząd optyczny', lud. *wyśmiewnik*, stp. *władnik*, *obietnik* 'co obiecuje'; b) na *-i(y)ć*, np. *chodnik*, *licznik*, lud. *dojnik* 'miejsce dojenia krów', *łaźnik* 'przełaz w płocie', stp. *sadznik* 'ogród na szczepy'; c) na *-ować* (typ najczęstszy), np. *kierownik*, *mianownik*, *modelownik*, lud. *pomstownik*, stp. *prześladownik*.

c) Wykładnik *-ownik* powstał przez rozkład rzeczowników, pochodzących od przymiotników na *-owy* lub od czasowników na *-ować*. W wielu tworach tego rodzaju trudno rozstrzygnąć, czy rzeczownik utworzono od przymiotnika, czy bezpośrednio od rzeczownika, np. *nożownik*. Pewna ilość przykładów rozpada się niewątpliwie na wykładnik *-ownik* oraz na pień: a) odrzeczownikowy, np. *koszownik* 'co robi kosze', lud. *radownik* 'radca', *jarmarkownik*, stp. *nocownik* 'włamywacz', *lenownik* 'co płaci lenno'; b) odprzymiotnikowy, np. stp. *czarnownik* 'złoczyńca'; c) odczasownikowy, np. *krążownik*, stp. *wróżownik*.

d) Wykładnik *-alnik* został wyosobniony w tworach pochodzących od przymiotników na *-alny*, np. *wymagalnik*. Występuje on w połączeniu z tworzywem rzeczowników na *-a* oraz czasowników na *-ać*, np. *namaczałnik* 'kadź piwowska', *nagrzewalnik* 'naczynie do nagrzewania bielizny', lud. *ciągałnik* 'haczyk u dyszla', *sapałnik* 'robotnik okopujący buraki', *wiązałnik* 'robotnik wiążący snopki', stp. *wychowalnik* 'wychowawca'.

e) Wykładnik *-elnik* występuje w bardzo niewielkiej ilości

tworów, wyłącznie niemal ludowych, np. *kadzielnik* 'tłuścioch', *grabielnik* 'ten, co grabi'.

f) Wykładnik *-czyk* powstał wskutek rozkładu rzeczowników na *-i(y)k* pochodzących od rzeczowników na *-ec*, np. *chłopczyk*, *kołczyk*. Łączy się on najczęściej z tworzywem rzeczowników: a) męskich, np. *napoleończyk*, *fryzjerczyk*, *wiedeńczyk*, zwłaszcza od rzeczowników z wykładnikiem *-arz* i *-erz*, np. *mydlarczyk*, *szklarczyk*, lud. *rakarczyk*, *kosarczyk*, stp. *lekarczyk*; *kuśnierczyk*; b) żeńskich, np. *saksończyk*, lud. *stopczyk* 'pieniek'.

Wyjątkowe są twory odprzymiotnikowe, np. *gajowczyk*, *kędzierzawczyk*, *malowańczyk* myśl. 'drozd'.

Pień przed wykładnikiem *-i(y)k* zawsze się kończy na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której odpowiada w wyrazie podstawowym b. często spółgłoska twarda, np. *młodzik* od *młody*, *starzyk*.

Znaczenie. Wyróżniają się tutaj następujące grupy rzeczowników: 1) rzeczowniki czynnikowe z tworzywem czasownikowym i wykładnikiem *-i(y)k*, a nadto twory odrzeczownikowe z wykładnikiem *-nik*. Te ostatnie są czynnikowe lub narzędne od wytworów, miejsc lub materiału czynności, np. *kapelusznik*, *ogrodnik*, *złotnik*; 2) nazwy ośrodkowe mieszkańców krajów, miast i t. p., np. *Bawarczyk*, *wiedeńczyk*; 3) rzeczowniki zdrobniałe, np. *stolik*, wśród nich zaś osobną grupę stanowią nazwy terminatorów na *-czyk*, np. *szklarczyk*; 4) rzeczowniki charakterystyczne, np. *młodzik*, *rudzik*.

Produktywność. Rzeczowniki na *-i(y)k* są w dzisiejszej polszczyźnie bardzo liczne, mimo to jednak w języku poetyckim nowotwory tego typu zjawiają się stosunkowo rzadko. U Żeromskiego pojawiają się zrazu tylko zdrobnienia, np. *Napoleonika* Pop. II 276, ukrycia *negliżyków* poobiednich DG I 41. Rzadziej i później tworzy Żeromski rzeczowniki odczasownikowe: on sam *głuchoskryty cierpik*, Ryszard Nienaski Zam. 93, a więc w znaczeniu 'człowiek cierpiący' (w SW jest zapisany wyraz *cierpik*, ale tylko w znaczeniu: 'r. pasa do machin'). Wreszcie spotykamy też twór odprzymiotnikowy: co się dzieje w duszy głuptasa, samotnego *naiwnika* Ch. 285.

U Berenta występują przykłady odprzymiotnikowe: choć *markotnik* i zawsze zatroskan o duszę, chłop był głuchego uporu ŻK 225, od litości tych *zawistników* i *litośników* Zar. 244, oto duch wolny, ten wróg pęt, *nieczłobitnik* ten tm. 139, a więc

w dwu przykładach rzeczowniki czynnikowe, nadto twór osobliwy przez swe znaczenie *smutnik* 'miejsce smutne': w smęty miejskiej ciasnoty, między życia *smutniki*, spadały z szerokiego świata igrze ŻK 6. Pewnem wykolejeniem w stosunku do istniejących tendencji jest nowotwór *przyciśnik* 'przycisk': Ale, ale, przyniosłem ci *przyciśnik*. Wyjął z kieszeni *przycisk* żelazny Fach. 199, a więc jakoby twór z wykładnikiem *-i(y)k*, zawierający tworzywo czasownika na *-nąć*: *przycisnąć*.

Zegadłowicz tworzy rzeczownik odprzymiotnikowy: Jakiś ty dobry, kochany *błądniku* ('błądny rycerzu') ZPMK 83.

U Tuwima za nowotwory można uważać *radośnik* (narwaniec, *radośnik*) CzNB 29, bo znamy tylko lud. *radośniki* w znac. 'imieniny', oraz bez wyraźnej treści twór odprzymiotnikowy: w białodrzewiu ćwirnie i srebrliście *stodzik* słowi słowisieńkie ciewy P 55.

§ 545. **Twory na -ok.** Wykładnik *-ok* występuje w bardzo małej ilości tworów i niekiedy trudny jest do wydzielenia. Spotykamy go w rzeczownikach *bielmok* bot., *widok*, *wzrok*, *żartok*, stp. *prok* 'taran do rozbijania murów' w związku z *przec* i *tałok* 'podgardle', nadto *Wisłok*.

§ 546. **Twory na -sko.** Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu wyłącznie z tworzywem rzeczownikowym: a) rzeczowników męskich, np. *wojsko* od *woj*, stp. *chłopsko*, *domsko*, *ząbsko*; b) rzeczowników żeńskich, np. *babsko*, *choróbsko*, *szkapsko*, lud. *chałupsko*, stp. *chmursko*, *żońsko*, *żyłsko*; c) rzeczowników nijakich, np. *piwsko*, *zielsko*, stp. *czolsko*, *drzewsko*.

Znaczenie. Niemal wszystkie rzeczowniki są nazwami zgrubiałymi, o silnym nastroju ujemnym, zwłaszcza pogardliwym.

§ 547. **Twory na -o(w)sko.** Wykładnik ten powstał prawdopodobnie wskutek kontaminacji wykładnika *-sko* z przymiotnikowym przyrostkiem *-ow-*, a pojawia się wyłącznie w mowie ludowej i stp., gdzie rzeczowniki takie posiadają jednak charakter jednorazowy, np. lud. *chłoposko*, też *chłopiosko*, *żydosko*, stp. *chłoposko*, *dziadosko*, też *dziadowsko*, *gąsiorowsko*, *kumosko*, *miekowsko* 'mieczysko'.

§ 548. **Twory na -i(y)sko; -owisko; -lisko; -nisko; -czy-sko.** Pochodzenie. a) Wykładnik *-i(y)sko* w największej ilości przykładów występuje w połączeniu z tworzywem rzeczowników: 1) męskich, np. *biczysko* 'bicz, trzonek bicza',

biedaczysko, papierzysko, parasolisko, płaszysko, uroczysko, wilczysko, lud. *pyszczysko, snopczysko*; 2) żeńskich, np. *bramisko, pannisko, pszeniczysko, wódczysko*, lud. *pantowczysko* 'pole po kartoflach', *pyrczysko, sosisko* 'żelazne narogi przy sosze', *sośnisko, brwisko, miedzisko*, stp. *brodzisko, bryczysko*; 3) nijakich, np. *blócisko*, lud. *radlisko*, stp. *zbożysko*.

Wcale znaczną grupę przykładów stanowią rzeczowniki od czasowników: 1) na *-i(y)ć*, np. *przytulisko, zjawisko*, stp. *spalisko* 'miejsce spalenia', *włazisko* 'przełaz'; 2) na *-ać*, np. *pośmiewisko, urwisko, wykopisko* 'wykop i miejsce wykarczowane', stp. *przyzwisko* 'przezwisło', *zwisko* 't. s.'; 3) od imiesłówów na *-ony*, np. *palenisko, spalenisko* 'pogorzeliśko', stp. *wypaleniśko* 'miejsce, gdzie wypalono węgle'.

Nieliczne tylko przykłady pochodzą od przymiotników, np. *blotnisko, letnisko*, lud. *surowisko* 'mokre drzewo surowe', stp. *solnisko* 'step przesycony solą', *pszenicznisko* 'pszeniczysko'.

b) Wykładnik *-owisko* może być traktowany w wielu wyrazach jako wykładnik *-isko*, łączący się z tworzywem przymiotników na *-owy* lub czasowników na *-ować*, albo też jako samodzielna jednostka morfologiczna. Podajemy tutaj zasób przykładów na *-owisko* ze Słownika Warszawskiego według tego, czy mogą się kojarzyć w współczesnym poczuciu językowym z tworzywem rzeczownikowym, czy czasownikowym:

1. Tworzywo prawdopodobnie rzeczownikowe mają: *bobowisko* 'pole bobowe, ściernisko bobowe', *zbirowisko, zdrojowisko*, lud. *biczowisko* 'biczysko', *bulbowisko* 'kartoflisko', stp. *miekowisko* 'duży miecz' i t. p.

2. Tworzywo czasownikowe ma *urągowisko*.

c) Wykładnik *-lisko* łączy się wogóle w nielicznych przykładach częściej z tworzywem czasownikowym, np. *spadlisko* gór., *wykopalisko, upadlisko* 'zwalisko' Kraszewski. W przykładach tych wykładnik ten pojawił się może wskutek perintegracji rzeczownika *zwa-lisko*.

d) Wykładnik *-nisko*. Twory wyjątkowe: *wykopnisko* (na czas sianozęci, wykopniska Jord.) 'wykopka'. Wykładnik ten wyodrębnił się prawdopodobnie z takich tworów, które przed wykładnikiem *-isko* zawierały tworzywo na *-ń-*, np. *bębniśko, tarniśko* 'pole zaroste tarnią'.

e) Wykładnik *-czysko* występuje w nielicznych przykładach odrzeczownikowych: lud. *włodarczysko* 'włodarz',

zdrojczyisko 'zdrojowisko', rzadziej z tworzywem przymiotnikowym: lud. *szarczyisko* 'stara chustka szara', *zdrojowczyisko* 'zdrojowisko'.

Pień. Pień kończy się przed wykładnikiem *-i(y)sko* zawsze na spółgłoskę miękką lub stwardniałą.

Znaczenie. Wśród rzeczowników z wymienionymi wykładnikami spotykamy dość wielką różnorodność grup znaczeniowych.

Wśród tworów odczasownikowych zarysowuje się dziś już niewyraźnie grupka rzeczowników oznaczających czynności, jako pewnego rodzaju wytwory, np. *urągowisko*, *wymówisko*. Inne rzeczowniki z tworzywem czasownikowym oznaczają miejsca, których charakterystykę stanowi jakiś przejaw, np. *splawisko*, *wykopisko*.

Twory odrzeczownikowe oznaczają: 1) miejsca (pola), na których się coś znajdowało, np. *kartoflisko*, *kapuścisko*, *rżysko*, lub rzadziej, na których się coś znajduje, np. *śmietnisko*; 2) narzędzia lub ich części, zwłaszcza trzonki, np. *kosisko*, *biczysko*, *toporzysko*; 3) rozmaite przedmioty o wielkich rozmiarach lub też takie, do których w pewnym momencie odnosimy się z lekceważeniem albo pogardą, rzadziej z politowaniem i współczuciem, np. *domisko*, *parasolisko*, *pannisko*.

Produktywność. Rzeczowniki na *-i(y)sko* są i dziś jeszcze bardzo żywotne, a na ich wzór powstają nowotwory. Najżywotniejsze w języku poetyckim są przedewszystkiem rzeczowniki z tworzywem rzeczownikowym o silnym zabarwieniu uczuciowym. U niektórych autorów nowotwory są wyłącznie tego rodzaju. Wielką ich ilość znajdujemy u Berenta, np. nie ciebie mi, Zosiu, potrzeba, ale jakiegoś *gmaszyska* wiedzy i nauki (w sensie powiększającym) Pr. 220, przekłete *karlisko* i kuter-noga ten! Zar. 361, każde jego spojrzenie przysłonią *kłębiska* dymów Pr. 128, moje ty *kochanisko* najwierniejsze ŻK 401, węże oślizłemi *pęczyskami* oplataty wyważone z ziemi korzenie Pr. 352.

Niema wogóle tych rzeczowników u Zegadłowicza, spotykamy je natomiast w nieznacznej ilości u Tuwima, np. wpiły się w dłonie rdzawe *gwoździska* Lir. 57, nadto mamy tu jeden rzeczownik z tworzywem czasownikowym o silnym tonie uczuciowym: kloaka kontynentów, *rzygowisko* sine RzCz. 66.

Wielkie stosunkowo bogactwo tych nowotworów przynoszą pisma Żeromskiego. I u niego przeważają twory odrzeczownikowe o silnym zabarwieniu uczuciowym, np. *książczyiska* Pop. II 190, *szewczyisko* bez butów i kopyt SP 214. Mamy tu także

rzeczowniki oznaczające miejsca, np. na *wiatrowisku* Pop. I 139, w obozie, *wrzaskowisku* polskiem DOH 43. Także u Żeromskiego, zwłaszcza w późniejszym okresie twórczości, spotykamy znaczny zasób rzeczowników z tworzywem czasownikowym, np. na *zburzysku* wysokich skał Pop. I 5, w Zagłębie Krakowskie, w prastare *osiedzisko* chrobackie NJ 295, świętokrzyscy chłopci muszą być przychodniami z bliższych *osiedzisk* SP 159, *pracowisko* postępu tm. 57, Tatry były *wędrowiskiem* pasterzy rozmaitego pochodzenia tm. 149, także z niespotykanym pierwej wykładnikiem rozszerzonym *-elisko*, być może z rozkładu rzeczownika *topielisko*: z *otworzeliska* ciemnego DG I 79. Wreszcie są też rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowym, bardzo udatne i mimo małej ilości tych tworów w języku wspólnym nie rażące naszego poczucia językowego: kusić się będzie o zakładanie *zdrowotnisk* BZP 75, położyły się przed jego władczyim wzrokiem dalekie rozpadliny, *samotniska* WIN 49.

Literatura. F. Lorentz, Pomoranische Isoglossen, SG II 339 nst. — W. Taszycki, Przyrostek *-isko*, *-iście* w językach zachodnio-słowiańskich, Sl. IV 213. — S. Rospond, Ze studjów nad polską toponomastyką: I. *Skarżysko* JP XVII 129.

§ 549. Twory na *-uk*; *-czuk*. Pochodzenie. Wykładniki te łączą się w większości przykładów z tworzywem rzeczownikowym, np. prowincjonalne, przeważnie z terenów pogranicznych ruskich i białoruskich: *cesarczuk* myśl., *drukarczuk*, *figlarczuk* bot., *furmańczuk*, *maśluk* bot., *karluk* 'karzeł, r. ptaka', *lokajczuk*, *pięstuk* 'uderzenie pięścią', *psiuk*, *sarniuk*, *wisielczuk* 'syn wisielca'.

Wyjątkowe są rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. lud. *bliźniuk*, *siniuk* 'sikora', i odczasownikowe, np. lud. *łazuk* 'powolny, ale sumienny robotnik', stp. *najduk*.

Znaczenie. Bezwzględna większość tworów z wykładnikiem *-uk* to zdrobnienia, w kilku wyrazach oznaczające synów od ojca lub matki, rzadziej rzeczowniki czynnikowe, np. *łazuk*.

§ 550. Twory na *-yk*. Należą tu: *język*, lud. *kłyk* od *kieł* oraz szereg wyrazów zdrobniałych od rzeczowników na *-eń*, np. *grzebyk*, *kamyk*, *kosmyk*, *rzemyk*, *strumyk*.

§ 551. Twory na *-yka*; *-tyka*. Należą tu rzeczowniki: *grdyka*, *motyka*, *włodyka*, oraz z wykładnikiem rozszerzonym pod wpływem zapożyczeń typu *polityka*, np. *bijatyka*, *pijatyka* (Łoś GP II 66—7).

18. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *c* ($\leq k$).

§ 552. Twory na *-ec*. Pochodzenie. Największy zasób rzeczowników na *-ec* pochodzi od przymiotników: a) na *-y*, np. *golec*, *głuszec*, *malec*, *mędrzec*, lud. *młodziec* 'młodzieniec', *szczerzec* 'pustkowiec'; b) od przymiotników z wykładnikami rozwinętymi *-any*, np. *różaniec*, *słomianiec* 'r. minerału', także z inną wokalizacją pnia: *różeniec* bot., *słomieniec* 'słomianiec'; *-ony*, np. *zieleniec*; *-aty*, np. *kosaciec*; *-awy*, np. *legawiec*, *plugawiec*, lud. *niemrawiec*; *-i(y)wy*, np. *chciwiec*, *leniwiec*; *-ny*, *-ni*, np. lud. *ogromniec* 'olbrzym', stp. *bliźniec*; *-ski*: wyjątkowy *niebieściec* 'r. minerału'; *-owy*, b. liczne, np. *bankowiec*, *brukowiec*, *głogowiec* zool., *jałowiec*; *-ty*, b. liczne, np. *bywalec*, *niedbalec*, stp. *doskonalec*, *śmielec*.

Znaczna ilość tworów na *-ec* pochodzi od imiesłówów biernych na *-ny*, *-ony*, np. *kuksaniec*, *łamaniec*, *mieszaniec*, *narwaniec*, lud. *buchaniec* 'uderzenie', *chowaniec* 'wychowaniec', *murowaniec* 'kamienica', stp. *czytaniec* 'czytelnik', *imaniec* 'niewolnik'; *oblubieniec*, *potępieniec*, *zapaleniec*, lud. *zasmoleniec* 'brudas', *znalezieniec* 'dziecko nieślubne', stp. *postrzyżeniec* 'mnich', *zakupieniec* 'niewolnik'.

Stosunkowo nieliczne rzeczowniki na *-ec* zawierają inny typ tworzywa czasownikowego. Mamy tu rzeczowniki od czasowników na *-i(y)ć*, np. *czepiec*, *kupiec*, nadto twory, które mogą też pochodzić od czasowników na *-ać*, np. *strzelec*, stp. *zdradziec*. Przykłady od innych typów czasowników są nieliczne, np. *kłepiec* zool., *pływiec* bot., lud. *zrzyniec* 'miód zrzynany', stp. *igrzec*; *wędrowiec*; *lgniec* bot.; *wyjec*, *ziejec* bot.; *bodziec*, *żeniec*; lud. *najemiec*.

Znaczną ilość przykładów na *-ec* stanowią twory odrzeczownikowe, przyczem najliczniejsze pochodzą od rzeczowników męskich, np. *chłopiec*, *dworzec*, *stolec*, lud. *wujec* 'wuj', stp. *dębiec* 'kij', także imiona, np. *Koźlec*, *Bogdaniec*, *Bogumilec* Tasz. 55; pewna ilość przykładów zawiera tworzywo rzeczowników na *-anin*, np. lud. *Podhalaniec*, i na *-eń*, np. *kamieniec*, *wapieniec*, stp. *włosieniec* 'włosienica'. Znacznie mniej jest tworów od rzeczowników żeńskich i nijakich, np. *lipiec*, stp. *żupiec* 'żupnik'; *podwórzec*, *udziec*; *cielec*, *żrebiec*, stp. *szczeniec*.

Wreszcie jest znaczna ilość tworów, dla których w dzisiejszym języku, a nawet w stp. niema wyrazów podstawowych,

np. *koniec*, *ojciec*. Z tworami na *-ec* w poczuciu językowym utożsamiają się też wyrazy zapożyczone, np. *szaniec*, *taniec*, *walec*, lud. *pomaraniec* 'pomarańcza'.

Pewna ilość tworów na *-ec* pochodzi od wyrażeń, np. *bezpłetwiec* zool., *zaskroniec*.

Pień. Wykładnik *-ec* następuje zawsze po spółgłoskach miękkich lub stwardniałych, chociaż w wyrazie podstawowym jest spółgłoska twarda, np. *chciwiec*, *oberwaniec*, *głuszec*. Wskutek dawnych zmian głoskowych zamiast spółgłoski *ć* lub *dź* (także *ń*) w kilku wyrazach pojawia się głoska *j*, np. *grojec*, *kojec*, lud. *zabrajec* 'zabraniec'.

Znaczenie. Bardzo wielu tworów z wykładnikiem *-ec* nie da się ująć w kategorie znaczeniowe. Tu należą oczywiście te rzeczowniki, które nie mają wyrazów podstawowych, np. *koniec*.

Najwyrazistszą grupę znaczeniową tworzą rzeczowniki odprzymiotnikowe; są to nazwy charakterystyczne, np. *mędrzec*, *ślepiec*.

Bardziej zróżnicowane znaczenie mają rzeczowniki od imiesłów biernych. Są to rzeczowniki odbiornikowe, np. *wychowaniec*, rzadziej czynnikowe, np. lud. *oszukaniec*, niektóre zaś łączą oba znaczenia, np. stp. *obegnaniec* 'oblegający' lub 'obleşony'. Niektóre z tych tworów są nazwami wytwórczymi, np. *kuksaniec*, *łamaniec*.

Twory z pniami czasownikowymi są rzeczownikami czynnikowymi, np. *brodziec*, *kupiec*, lub rzadziej narzędnymi, np. *oklepiec*.

Najbardziej zróżnicowane znaczeniowo są twory odrzeczownikowe. Można tu wyróżnić kilka zasadniczych kategorii: a) rzeczowniki ongiś zdrobniałe, np. *chłopiec*, *dworzec*, lud. *wujec*, stp. *stryjec*; b) ustrojowe, np. *nosorożec*; c) upodabniające, np. *szafraniec* 'człowiek z rudą głową'; d) rodzajowe, np. *jaśminiec*, *modrzewiec*. Są to oczywiście najogólniejsze kategorie, które nie wyczerpują wszystkich typów i odcieni znaczeniowych; zwłaszcza bardzo trudną do ustalenia jest podstawa znaczeniowa licznych nazw botanicznych i zoologicznych.

Produktywność. Twory na *-ec* są i w dzisiejszym języku bardzo żywotne. U Żeromskiego spotykamy nowotwory odimiesłowowe, np. młynarz z Łuży, *zaufaniec* Rudomskiej PŚ 72, proletariatu rolnego Polski, parobków i *wydziedziczeńców* PŚP 25. U Berenta spotyka się także sporo tworów odimiesłowowych,

np. w tym *rozwichrzeńcu* z nadmiaru i bujności wewnętrznego życia Żr. 40. Widoczną skłonność ma Berent do tworzenia tych rzeczowników od przymiotników na *-liwy*, np. *tęskliwiec* ponury ŻK 80, zaszemrzą wraz *klótliwce* wszyscy tm. 225, wszak to marlarz, piękności *zachwytyliwiec* tm. 142. Zegadłowicz tworzy tylko od imiesłowów, np. Mikołaj ciekawski i *rozbawieniec* ZPMK 187.

Literatura. J. Ramberg, Wahania w zakresie przyrostków *-ec* i *-ca*, JP X 65; — Dzieje rozwoju przyrostków *-ec* i *-ca* w nazwach osobowych, PF XI 17. — H. Ułaszyn, W sprawie przyrostków *-ec* i *-ca*, JP X 135.

§ 553. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-eniec*; *-inieć*; *-awiec*; *-owiec*; *-ilec*; *-elec*; *-ulec*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-eniec* został wyosobniony w rzeczownikach utworzonych od imiesłowów biernych na *-ony* typu *potępieniec*. Rzeczowników z wykładnikiem *-eniec* jest znaczna ilość, a przeważają wśród nich twory odrzeczownikowe. Dla wielu z nich istnieją (lub istniały) odpowiedniki dawniejsze z wykładnikiem *-i(y)niec*, który drogą zmian fonetycznych i asymilacji morfologicznej został zastąpiony przez wykładnik *-eniec*, np. *kaczeniec*, *żabieniec*.

b) Wykładnik *-i(y)niec* pochodzi z rozkładu rzeczowników na *-ec* utworzonych od przymiotników dzierżawczych z wykładnikiem *-i(y)n*, np. *babieniec*. Przeważają tu twory odrzeczownikowe, np. *czaplieniec* bot., *mączyniec* bot., *strączyńiec* bot., *dziecinniec*, lud. *gęsiniec*, *gołębiniec*, *jagnięciniec*, *kozinniec*, *kurzyniec*, *owczyńiec*, *ptaszyniec* i wiele innych. Ponadto od innych części mowy, np. *starzyniec* 'przytułek', *ptóczyńiec* bot., *sączyniec* bot., *zwieszyniec* bot., stp. *naszyniec*, *waszyniec*.

c) Wykładnik *-awiec* pochodzi z rozkładu rzeczowników na *-ec* utworzonych od przymiotników z wykładnikiem *-awy*, np. *koszlawiec*. Należą tu twory przeważnie odczasownikowe, np. *dmuchawiec* bot., *kichawiec* bot., *latawiec*, *tryskawiec* bot., *wikławiec* zool., *żgawiec* zool., lud. *drzawiec* bot., stp. *wąchawiec* 'człowiek z dobrym węchem', rzadkie z pniami rzeczownikowymi, np. *kotawiec* zool., *pychawiec* bot., *brodawiec* bot., chociaż ostatni przykład zawiera może raczej pień rzeczownika *brodawka* z wykładnikiem *-ec*.

d) Wykładnik *-owiec* pochodzi z rozkładu bardzo licznych tworów odprzymiotnikowych na *-owy*, łączy się zaś wyłącznie z pniami pochodzenia rzeczownikowego, np. *małżowiec* min., *białkowiec* chem., *żebrowiec* bot.

e) Wykładniki *-i(y)lec*, *-elec* powstały wskutek rozkładu tworów od przymiotników na *-ły*. Przykładów jest niewiele, np. *opoczylec* bot., *wronilec* bot., lud. *kwasialec* 'szczaw'.

f) Wykładnik *-ulec* powstał z rozkładu wyrazów niemieckich złożonych, zawierających w drugiej części *-holz*, np. *bawulec* — niem. *Bauholz* 'belka', *fasulec* — *Fassholz*, *rychtulec* — *Richtholz*, *strychulec* — *Streichholz*, *szachulec* — *Schachholz*, przyczem w niektórych tworach pień został spolszczony, np. *klepulec* — *Klappholz*, *krępulec* — *Krummholz*, *krzyżulec* — *Kreuzholz*. Wykładnik ten znalazł oparcie w nielicznych tworach, które można pojmować jako obejmujące w pniu częśćkę *-uł-* lub *-ul-* i wykładnik *-ec*, np. *krzywulec* 'drzewo krzywe', *parchulec* por. *parchul*, *śniegulec* bot. Występuje on w nielicznych wyrazach o pniu oryginalnym (nieimitowanym) polskim, np. *sękulec*, *zębulec* 'narzędzia', lud. *nagulec* 'nagus', *łomulec* 'drag do kruszenia skał', stp. *rzygulec* 'łakomicz'.

Znaczenie. Wyraziste grupy znaczeniowe tworzą tylko rzeczowniki miejscowe na *-i(y)niec*, np. *babiniec*, oraz narzędne na *-ulec*, np. *sękulec*.

Produktywność. Nowotwory z wykładnikami rozszerzonymi są rzadkie. U Berenta spotykamy rzeczownik *mierzawiec* (mierzawce niedołączne Zar. 315). Jest to jednak pewne wykoślenie słowotwórcze ze względu na postać głoskową pnia pochodzącego od *mierzić*, oraz ze względu na dotychczasowe tendencje, według których wykładnik *-awiec* łączył się wyłącznie z tworzywem czasowników na *-ać*.

§ 554. Twory na *-ca*. Pochodzenie. Wykładnik *-ca* w bezwzględnej ilości przykładów łączy się z tworzywem czasowników:

a) Największą grupę stanowią tu rzeczowniki od czasowników na *-i(y)ć*, np. *dowódca*, *łowca*, *mówca*, *następca*, *obrońca*, *odtwórca*, stosunkowo rzadkie ludowe, np. *pomierca*, *sądca* 'sędzia', *skapca*, *wódca* i *wójca* 'wódz', stp. *dzielca*, *gańca*, *gońca*, *łupca* 'rabuś', *módlca*, *nastawca*, *przewojca*, *rozmnożca*, *skaźca*, *śledzca*, *umówca*, *zwojca* 'zwodziciel'. Znaczna ilość tego rodzaju tworów, bez względu na swoje pochodzenie, może się dziś kojarzyć z tworzywem czasowników na *-ać*, tem samem zresztą, które występuje w czasownikach na *-i(y)ć*, np. *doradca*, *najeżdźca*, *oprawca*, *oszczerca*, *pochlebca*, *potwarca*, *sprawca*, *zarządca*, *zdrajca*, *zwycięzca*, lud. *wyszczerca*, stp. *naprawca*, *osadźca*, *podpalca*, *po-*

tępa, przekaźca, przyczyńca, wyprawca, wystawca, zabawca, zaszczytca.

b) Mniej liczne są twory od czasowników na *-ać*, np. *władca, wydzierca, zdzierca*, lud. *obdzierca, ożerca*, 'obżartuch', *wdzierca*.

c) Znaczna ilość rzeczowników zawiera tworzywo czasowników na *-wać*. Przykłady: z rdzeniem *by-*, np. *nabywca, zdobywca*, z rdzeniem *chow-*, np. *zachowawca, przechowawca*, z rdzeniem *da-*, np. *nadawca, oddawca, sprzedawca, wydawca*, z rdzeniem *gra-*, np. stp. *wygrawca*, z rdzeniem *kon-*, np. *wykonawca*, z rdzeniem *le-*, np. *rozlewca*, z rdzeniem *pie-*, np. *piewca*, z rdzeniem *sie-*, np. *siewca*, z rdzeniem *sta-*, np. *dostawca*, z rdzeniem *śmie-*, np. stp. *naśmiewca*, z rdzeniem *zna-*, np. *znawca*, z rdzeniem *ży-*, np. stp. *ożywca*.

d) Pewna ilość rzeczowników pochodzi od czasowników na *-ować*, np. *hodowca, naśladowca, prześladowca, zawiadowca*, lud. *wędrowca*.

e) Nieliczna grupa rzeczowników, przeważnie staropolskich, zawiera tworzywo form teraźniejszych na *-ję*, np. lud. *samożyjca* 'samotnik', *znajca* 'znawcą', stp. *ubijca, zabijca, kaznodziejca, wodolejca*.

f) Niewielka grupa z rdzeniami czasownikowymi na *-ą-* występującymi w obocznej postaci, np. *podnajemca, rozjemca*, lud. *żeńca*.

g) Znaczna ilość przeważnie staropolskich rzeczowników z pniami czasowników zakończonemi na spółgłoskę, np. *wynalazca, znalazca*, stp. *zaciezca*.

h) W stp. trafiały się nadto niezbyt liczne rzeczowniki od dawnych imiesłów na *-ty, -omy*, np. *opilca, łakomca*.

Niewielki zasób twórców na *-ca* ma tworzywo rzeczownikowe. Możemy tu wyróżnić dwie grupy: a) twory kojarzące się w dzisiejszym poczuciu raczej z czasownikami, przyczem rdzeń ich ma jednak postać głoskową taką, jak w rzeczownikach, np. *dozorca, wyborca, zabójca*, stp. *odporca*; b) twory od rzeczowników na *-eż* i *-erz*, np. *drapieźca, grabieźca*, stp. *kradzieźca*.

Poza tem można wymienić jeszcze wyjątkowe twory odprzymiotnikowe, np. *łaskawca*, oraz liczne złożenia, np. *marnotrawca, krzywoprzysięzca*.

Pięń. Końcowa spółgłoska pnia ma w następujących wypadkach inny oboczny w wyrazie podstawowym. Spółgłoski wargowe miękkie wyrazu podstawowego w wyrazie pochodnym

mają oboczniak twardy (bezdźwięczny), np. *przestęp-ca* — *przestą-óić*, *pochleb-ca* — *pochlebić*, *pogrom-ca* — *pogromić*, *mów-ca* — *mówić*. Spółgłoska *dź* wyrazu podstawowego wyjątkowo w wyrazach *najeżdźca* (też *najezdca*), *wychodźca*, ma oboczniak *ć* (pis. *dź*), częściej *t* (pis. *d*), np. *dowódca*, oraz *j*, np. *rajca*, *zdrajca*. Spółgłoski ząbkowe *ś*, *ź*, *ń*, *j* pozostają też w wyrazie pochodnym, np. stp. *trząśca* ‘febra’, *skotopaśca*, *skaźca*, *ubijca*, natomiast spółgłosce *ć* odpowiada w wyrazie pochodnym *t*, np. *zaszczytca* od *zaszczyć*. Spółgłoska *ź* wyrazu podstawowego występuje też w wyrazie pochodnym, np. *samodzierźca*, *wielmoźca*, ale *zwy-cięzca*. Spółgłosce *rz* wyrazu podstawowego odpowiada oboczniak *r*, np. *stwórcza* — *stworzyć*.

Znaczenie. Ujęcie znaczeniowe tych tworów nie przedstawia większej trudności. Z wyjątkiem *owca*, stp. *sieńca*, *wirzba* ‘opaska’ i *widelca*, wszystkie są rodzaju męskiego, przyczem w staropolszczyźnie mogły się niekiedy ukazywać jako wspólnorodzajowe, np. *ten* lub *ta* *mężobójca*. Zasadniczo wszystkie są rzeczownikami czynnikowemi, w większości jednak nie zawodowemi. Przejaw, który wyznaczają, może być pojmowany bez różnicy jako jednorazowy lub powtarzający się, dokonany lub niedokonany.

Produktywność. Twory te są naogół mało produktywne. U Żeromskiego znajdujemy tylko jeden nowotwór: On, *przezierca* myśli warjata Ch. 65, nadto humorystycznie przekształcony wyraz *wydawca* przez skojarzenie go z *wydlawić*: od czegoż pan jest jakiś tam... pisarz? Od tego, żeby *wyd(t)awcy* mieli co obdzierać DG I 376.

U Berenta mamy przykład: Nie złorzeczę ja wszakże *gniewcom* tym Zar. 334, a jakkolwiek forma celownika l. mn. może być też wyprowadzona od mianownika *gniewiec*, to ze względu na panujące tendencje słowotwórcze i ich działanie należy przypuścić u Berenta mian. *gniewca* tak, jak *zdzierca*.

Tworów tych niema u Zegadłowicza i Tuwima.

Literatura. P. § 550.

§ 555. Twory z wykładnikami rozszerzonymi -erca; -owca. Wykładnik *-erca* został wyosobniony w rzeczownikach utworzonych od stp. rzeczowników na *-erz*, np. *bluźnierz*, *morderz*, *szyderz*. Ponieważ wyrazy podstawowe na *-erz* zostały zapomniane, w dzisiejszem poczuciu językowym rzeczowniki *bluź-*

nierca, morderca, szyderca kojarzą się bezpośrednio z czasownikami.

Wykładnik *-owca* mamy w wyrazie *wykładowca*, a został on wyosobniony z tworów od czasowników na *-ować*, np. *prześladowca* od *prześladować*.

§ 556. Twory na *-ce*. Należą tu rzeczowniki *miejsce, słońce*.

§ 557. Twory na *-i(y)ca; -nica; -lica; -alnica; -elnica; -awica; -owica; -ownica*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-i(y)ca*. Największy zasób przykładów pochodzi od przymiotników, np. lud. *dłużyca* 'wysoka kobieta', *junica* 'młoda cielica', *tępica* 'tępa siekiera'; *szklanica; głowacica* 'ryba'; *krwawica*; lud. *kaprawica* 'kobieta kaprawa'; liczne od przymiotników na *-owy*, np. *jałowica, targowica*, najliczniejsze od przymiotników na *-ny, -ni*, np. *blotnica* 'ziemia błotna', *chłodnica, czernica, kątnica, lubieżnica, nierządnicca, piwnica, psotnica, rówieśnica, tajemnica, winnica*.

Mniej liczną jest grupa tworów odrzeczownikowych. Mamy tu przykłady od wszystkich typów rzeczownikowych, a więc: a) od męskich, np. *aktorzyca, anielica, baranica, bocianica, charcica, djablica, kamienica, śnieżyca*, lud. *byczyca* 'duża, leniwa kobieta', *sklepica* 'piwnica'; b) od żeńskich na *-a* (również liczne), np. *głowica, izbica, kozica, kuźnica, ławica, pętlica, szablica, trumnica, zbroica, żydowica*, lud. *drożyca* 'droga', *gębica* 'naszyjnik', *kosica* 'nóż do kapusty', *ręczyca* 'część wozu', stp. imiona *Babczyca, Wionica* Koz. SO VIII 347; mniej liczne od żeńskich na spółgłoskę, np. *kotwica, macica, racica, wszyca*, lud. *marchwica* 'marchew'; nieliczne od nijakich, np. *światlica*, lud. *gardlice* 'gruczoły w gardle'; lud. *jagnica, źrebica*.

Mniej liczne od dwu poprzednich typów są twory odezasownikowe, np. *łuszczycyca* 'choroba skóry', *międllica*; lud. *szcypicyca* 'szczypawka'; *ciągnica* 'maszyna do równania wełny'. Tu należą też twory od imiesłów na *-ny, -ony, -ty, -ły*, np. *pijanica*, lud. *chowanica* 'pasierbica', *dranica* 'cienka deszczułka darta', *krzesanica* 'gładka ściana'; *oblubienica*, lud. *sieczenica* 'karm dla bydła'; *tareica; gnilica* 'rozkład krwi', *wścieklica* 'furjatka'.

Istnieje nadto pewien zasób tworów odwyrażeniowych, np. *nagolenica, przyłbica*, i złożonych, np. *synogarlica*.

b) Wykładnik *-nica*. Jako zespół wątków występuje to za-

kończenie w ogromnej ilości tworów na *-i(y)ca*, pochodnych od przymiotników na *-ny*, *-ni*, nadto w pewnej ilości od czasowników na *-nąć*. Jako indywidualny wykładnik występuje w wielkiej liczbie rzeczowników nie mających odpowiedników podstawowych w przymiotnikach na *-ny*, *-ni*. Są to przede wszystkim twory odrzeczownikowe, np. *baletnica*, *gromnica*, *popielnica*; *śliwnica* bot., *warcabnica*; lud. *topielnica*; *mydlnica*, lud. *ciastnica* 'niecka'. Dość liczne są rzeczowniki odczasownikowe, np. *odkładnica* 'część pługa', *ogrzewnica* 'rura kaloryferu', *zakładnica*; *celownica*, *czarownica*, *kierownica*, *pracownica*, *szatkownica*, też bez *-ow-*: *zwiadnica* bot.; *chodnica* 'deska z boku wozu', *lecznica*, *mównica*, *strzelnica*, *szkodnica*, *tłocznicza*, *wyrobnicza*, *zwrotnica*; lud. *myjnicza* 'miednica', *pletnica* 'plecionka'. Mniej liczne są twory odprzymiotnikowe, np. *blednica*, lud. *głęboznica* 'wąwóz'.

Prawdopodobnie tylko fonetyczną odmianką wykładnika *-nica* jest wykładnik *-lica* w kilku przykładach: *dzierglica* 'rafa', lud. *targlica* 'przynęta dla ryb', *włókliza* bot.

c) Wykładniki *-alica*, *-elnica* występują przeważnie w tworach odczasownikowych, np. *kazalnica*, lud. *śluchalnica* 'konfesjonał', *kropielnica*, także w tworach odrzeczownikowych, np. lud. *gwoździelnica* 'n. kowalskie', *nicielnica* 'n. tkackie'.

d) Wykładnik *-awica* został wyosobniony w tworach z wykładnikiem *-i(y)ca* od przymiotników na *-awy* lub od rzeczowników na *-awa*. Jako wykładnik indywidualny występuje on w tworach odrzeczownikowych, np. *mgławica*, *nogawica*, lud. *śniegawica*, oraz w tworach odczasownikowych, np. *błyskawica*, *dychawica*, *płasawica*, *szcypawica*, *ślizgawica*, *tchawica*, *trzęsawica*, lud. *chlastawica*, *ciągawica* 'ciągota'.

e) Wykładnik *-owica*, wyosobniony w tworach na *-i(y)ca* pochodnych od przymiotników na *-owy* lub od czasowników na *-ować*, występuje w kilku przykładach, np. *ropowica*.

e) Wykładnik *-ownica*. Występuje on w tworach odrzeczownikowych, np. *dziurownica* 'sztanca', *gwiazdownica* bot., *szachownica*, rzadziej odczasownikowych, np. *dźwigownica*, lud. *krajownica* 'deska do wyciskania sera'.

Pień. Kończy się przed wykładnikiem *-i(y)ca* na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, która ma w wielu tworach oboczniak twardy w wyrazie podstawowym, np. *kocica* od *kot*.

Przed wykładnikami rozszerzonymi pień kończy się tak, jak

przed wykładnikiem, którego część wesła w skład wykładnika rozszerzonego, a więc np. *szkodnica* od *szkodzić*, jak *złudny* od *złudzić*.

Znaczenie. Rozróżniamy tu przedewszystkiem grupę rzeczowników samicznych, np. *charcica*, *kocica*, *lwica*. Odpowiednie twory od rzeczowników osobowych znaczenia tego przynajmniej w języku wspólnym nie posiadają, np. *aktorzyca*, *poślica*, jednak prawdopodobnie wskutek kontrastu ze znaczeniem grupy poprzedniej mają one nastrój pogardliwy. Tak np. wyraz *poślica* typem budowy słototwórczej sugeruje, jakoby chodziło o „żonę“ pośła, co jest w konflikcie z istotnem znaczeniem rzeczownika. Natomiast w stp. tworzono nazwy żon zapomocą wykładnika *-i(y)ca*, np. *stolnica* ‘żona stolnika’, podobnie też dziś jeszcze na Śląsku, np. *Michalica*, *Adamczyca*, t. j. żony *Michalika*, *Adamczyka*.

Rzeczowniki te dzielają nastrój ujemny z wielu rzeczownikami zgrubiałemi (od rzeczowników żeńskich), np. *pannica*, *szablica*.

Wśród tworów odrzeczownikowych mamy nadto rzeczowniki upodabniające, np. *byczyca*, parzyste, np. *nożyce*, częściowe, np. *okiennica*.

Twory odprzymiotnikowe są rzeczownikami charakterystycznymi, np. *czernica*, lud. *dłużyca*, twory odczasownikowe są nazwami czynnikowemi, np. *chłonica*, odbiornikowemi, np. *oblubienica*,¹ oraz narzędnymi, np. *międlica*, *odkładnica*.

Produktywność. Rzeczowniki te są bardzo produktywne u Żeromskiego, u którego znajdujemy sporo nowotworów, np. *blachowie* pancierza WU 41, mżyły rozleniwiające człowieka *siąpawice* (‘deszcze’) UP 155, gwiazda poranna — *zwiernica* Pop. I 174, w ulicach, właściwie *wyboicach* NJ 263, ze *śniegowie*, klinem wciosanych w szczeliny skalne Wis. 20, wzdłuż głębokiego rowu, pełnego *rudawicy* i komarów Ch. 154, chodziło im o rozweselenie *żałośnicy* Zam. 242. U Berenta spotykamy tylko dwa nowotwory: jeden na *-ica*, drugi na *-nica*, oba rzeczowniki czynnikowe: O wolo ma! Wszelkiej *odwrótnico* niedoli Zar. 302, też 102 i 314, *rabuśnica* duszom naszym ŻK 335. Tu wim użył również dwu nowotworów: skandowała w piersi męcząca *czkawica* ST 68, niosą mnie lekko *wspomiennice* tm. 109.

Literatura. St. Dobrzycki, Próba objaśnienia kilku nazw geograficznych (o typie: *Dobrzyca*), SO II 172.

19. Twory o wykładnikach ze spółgłoską cz ($\leq k$).

§ 558. Twory na *-cz*. Wykładnik ten występuje w rzeczowniku *bicz* pochodzącym od czasownika *bić*.

§ 559. Twory na *-acz*. Pochodzenie. Najliczniejszy zasób rzeczowników na *-acz* stanowią twory od czasowników. Wśród nich zaś najliczniejsze są rzeczowniki pochodzące od czasowników na *-ać*, np. *badacz*, *biegacz*, *dojeżdżacz*, *drapacz* (chmur), *działacz*, *gracz*, *naciągacz*, *odsyłacz*, *oracz*, *podpalacz*, *podżegacz*, *poganiacz*, *posiadacz*, *rębacz*, *rozcinacz*, *rozpylacz*, *siekacz*, *siepacz*, *stuchacz*, *składacz*, *spinacz*, *szperacz*, *tkacz*, *tulacz*, *zbieracz*.

Ogromną ilość tych tworów, niekiedy nieznanych w języku wspólnym, posiadają gwary, np. *bodacz* żart. 'róg', *brechacz* 'oszczerca', *furtacz* 'bąk do zabawy', *krążacz* 'r. noża', *łgacz*, *odczyniacz* 'znachor', *podrygacz* 'laska', *snowacz* 'robotnik tkacki', *tlukacz* 'tluczek', *zaciekacz* 'człowiek zapobiegliwy', *Targacz* n. Wkp. VIII 138.

Mniejszy zasób rzeczowników pochodzi od czasowników na *-wać* z rdzeniami na samogłoskę, np. *wydobywacz*, *nadawacz*, *udawacz*, *ogrzewacz*, *wyktuwacz*, *przykrawacz*, *pomywacz*, *rozpruwacz*, lud. *grawacz*.

Równie liczne są twory od czasowników na *-ywać*, np. *natryskiwacz* 'irygator', *oborywacz* 'socha', *oddziaływacz*, *odgadywacz*, *poszukiwacz*, *włamywacz*, *wywoływacz*, *zapisywacz*. Stosunkowo rzadkie muszą być twory te w gwarach, skoro jako jedyne przykłady znajdujemy w SW *nakazywacza* i to z pism Orzeszkowej.

Bardzo rzadkie są twory od czasowników na *-ować*, np. *hamowacz*, *ładowacz*, oba oznaczające kategorie robotników kopalnianych, *miarkowacz* 'przyrząd w piecu hutniczym', częściej w mowie ludowej, np. *podlizowacz* 'pochlebca', *polowacz* 'myśliwy', *rozczesowacz* 'grzebień', *usługowacz* 'posługacz'.

Nieco więcej jest rzeczowników od czasowników na *-jać* z rdzeniami samogłoskowymi, np. *odbijacz* 'bufor', *krajacz* 'narzędzie', lud. *ryjacz* 'kret', *nawijacz*, *owijacz* 'taśma', *zwijacz* 'gąsienica'.

Charakter wyjątków posiadają nieliczne, przeważnie gwarowe rzeczowniki, pochodzące od czasowników na *-(y)ć*, np. *kruszacz* 'górnik kruszący bryły węgla', lud. *wodzacz* 'prowadzący woły

przy orce', *goniacz* 'kobieciarz', *dracz* 'laska do czyszczenia strzelby', *tracz*, por. *trzeć*, *drzeć*.

Zasadniczo najliczniejszy zasób przykładów zawiera tworzywo czasownikowe; jedną dziesiątą część ich liczby stanowią twory odrzeczownikowe. Wśród nich ilościowo największą grupę tworzą rzeczowniki od rzeczowników na *-a*, np. *brodacz*, *głowacz*, *grzywacz*, *kosacz* 'koń z wielką grzywą; myśl. stary cietrzew', *postugacz*, *siłacz*, *sochacz*, *wargacz*, także lud. *baniacz* 'baniak', *kracz* 'ryba samica', *strzechacz* 'duży kapelusz góralski', *Grzywacz* n. Galic. VI 121. Od rzeczowników żeńskich na spółgłoskę tylko lud. *kąpielacz* 'wanienka'. Dość liczne są natomiast twory od rzeczowników męskich na spółgłoskę, np. *brzuchacz*, *kosmacz*, *pejsacz*, *rogacz*, *sękacz*, *waflacz* 'który robi wafle', *wąsacz*, *zębacz*, także ludowe, np. *chwoścacz* 'snopek do podsycia dachu', *garbacz* 'garbus', *mężacz* 'żonaty'. Od rzeczowników nijakich pochodzą bardzo nieliczne twory, np. *gardłacz* 'opój; r. strzelby; gadacz', *uchacz* 'dzban', także lud. *gardłacz* 'wolaisty, z wolem'; *pierzacz* 'żyd kupujący pierze'.

Najmniejszą grupę tworzą rzeczowniki odprzymiotnikowe, przyczem niektóre z nich, zwłaszcza od przymiotników z wykładnikami *-aty*, *-awy*, zawierają tylko pnie podstawowych wyrazów, np. *bogacz*, częściej w mowie ludowej, np. *cichacz* 'zcichapek', *koślacz* 'koślawiec', *plugacz* 'plugawiec', *srokacz* 'koń lub wół srokaty'.

Znaczenie. Rzeczowniki na *-acz* oznaczają zasadniczo istoty, których właściwością jest wykonywanie pewnych działań albo posiadanie jakiejś części o nienormalnych rozmiarach.

Najliczniejszy zasób stanowią tu zatem rzeczowniki czynnikowe, oznaczające osoby, np. *badacz*, *biegacz*, zwierzęta, np. lud. *ryjacz* 'kret', *zwijacz* 'gąsienica', rzadziej rośliny, np. *zatrzuwacz* 'złodrzew'. Dość liczne są też rzeczowniki narzędne, np. *siekacz*. Ponieważ pewne działanie jest wtedy charakterystycznym, gdy się powtarza, przeto twory te obejmują zasadniczo pojęcie przejawów wielokrotnych, niedokonanych. Stąd pochodzi, że rzeczowniki od czasowników dokonanych, jednokrotnych uważamy za nieprawidłowe i niepoprawne, np. z SW.: *oboracz*, *ogadacz*, *oszukacz*, *podeptacz*, *podźwigacz*, *pojednacz*, *pokonacz*, *ubłagacz*, *wyjednacz*, *wykonacz*, *wypytałcz*, *wyrębacz*, *zatrzymacz*. Słownik Warszawski zawiera, jak widzimy z wyliczenia, szereg wyrazów staropolskich, nadto twory indywidu-

alne, z zaznaczeniem ich rzadkości, ale nawet i te rzeczowniki, które są podane jako normalne (*oboracz*, *wypytaacz*, *wyrębacz*), postrzegamy jako nieprawidłowe i niezgodne z ogólnym poczuciem językowym. Natomiast często spotyka się tego rodzaju twory w mowie ludowej, np. *nasypacz* 'robotnik, który napełnia wózki węglem', *obtargacz* 'obdartus', *poklepacz* 'rodzaj placka', *wychlustacz* 'ogon', *wygrzebacz* 'pogrzebacz'. W języku wspólnym przyjął się regionalnie *pogrzebacz*, zwany także *haczykiem*.

Za najbardziej charakterystyczne uważamy przede wszystkim działania wielostronne (p. § 270), stąd rzadsze są rzeczowniki od czasowników nieprzechodnich, zwłaszcza z zaimkiem *się*, np. *bląkacz*. Wogóle przejaw jest wtedy podstawą nazywania, jeśli jest związany z zawodem lub stałymi skłonnościami człowieka albo z przeznaczeniem narzędzia. Stąd w najpowszechniejszym użyciu są twory takie, jak *oracz*, *krętacz*, *siekacz* 'zab; nóż do siekania'. Rzadziej używa się tworów wyznaczających w treści pojęcie przejawów będących normalną funkcją fizjologiczną, np. *biegacz*, *pożeracz*, albo wywoływanych doraźną potrzebą, np. *poprawiacz*. Rzeczowniki tego rodzaju, wyznaczając pojęcie przejawów, które nie stanowią zasadniczo podstawy do normalnej klasyfikacji przedmiotów, zaznaczają zarazem ich pewną anormalność, karykaturalność i stąd są związane z nastrojem żartobliwym albo nawet ujemnym, jeśli przejaw charakterystyczny sam przez się jest niemiły, np. *gadacz*, *smarkacz*, lud. *wydziewicz*. Stąd rzeczowniki takie pojawiają się często jako przezwiska lub wzywiska.

Tak samo karykaturalne znaczenie posiadają twory odrzeczownikowe i odprzymiotnikowe, których pnie odnoszą się do części składowych o charakterystycznych, nienormalnych rozmiarach, np. *brodacz*, lud. *baniacz*. Rzeczowniki takie posiadają zwykle nastrój żartobliwy, np. *głowacz*, *rogacz*, *brzuchacz*, *kudłacz* (rzeczowniki ustrojowe).

Produktywność. Rzeczowniki z wykładnikiem *-acz* jako obojętne nastrojowo nazwy czynników osobowych posiadały ogromną produktywność w języku staropolskim, zwłaszcza w XVI wieku, w okresie najwyższej twórczości językowej. W wiekach następnych produktywność ich maleje na rzecz innych typów słowotwórczych lub omówień zdaniowych.

W dobie współczesnej twory te są produktywne w języku

technicznym oraz w utworach o charakterze uczuciowym, przy czym wśród nowotworów języka artystycznego spotykamy wyłącznie rzeczowniki odczasownikowe. Przyczyną tak wyspecjalizowanej produktywności jest nabyty przez nie nastrój uczuciowy, żartobliwy lub pogardliwy, z drugiej zaś strony ich syntetyczność, polegająca na ujmowaniu zapomocą treści jednego wyrazu całości przedmiotu i jego najbardziej charakterystycznej cechy. Ta ich nastrojowość, a zarazem pewna karykaturalność jest zapewne powodem, że nowotwory tego typu w języku potocznym się naogół nie przyjmują. Tak np. rzeczownik *karacz*, użyty przez Słowackiego (najpierwsze państwa *karacze*, żupany każą przyprowadzić SW), nie został po nim już drugi raz zanotowany, jakkolwiek poeta wywarł ogromny wpływ na polszczyznę literacką. Podobnie efemeryczny charakter posiadają nowotwory Berenta, np. *czołgacz*, *naginacz*, *pełgacz*, *psowacz*, *rozciągacz*, *wyczekiwacz*, *wyłuskiwacz*, *wypośrodkowywacz*, *zgotawiacz*, *zlizywacz*. Ich doraźność, a zarazem podstawę użycia ilustrują zwroty: Naprzód, włóczynogo, ... ciemiego, *czołgaczu*, tchórze! Zar. 15, I ta *pełgaczy* chmara... ŻK 100. Większość tych nowotworów spotykamy zresztą w tłumaczeniach na oddanie obcych rzeczowników czynnikowych, np. zbójcę Sinisa, którego zowią Pituokamptesem, *naginaczem* sosen Her. 158. U Zegadłowicza mamy tylko jeden przykład: kowal *przekuwacz* komet DJ 120, u Tuwima też jeden: tańczyli *chlacze* wódki CzNB 54.

Nastrój ujemny, lekceważący, a nawet pogardliwy wielu twórców na *-acz* powoduje w tym zakresie pewną trudność w urabianiu osobowych nazw odzawodowych: tak np. zapewne z tego powodu zwyciężył *lotnik* nad *lataczem*, dlatego też zapewne nie może się ostatecznie ustalić *składacz* na miejscu obcego *zecera*.

§ 560. Twory na *-icz*. Wykładnik ten występuje zaledwie w kilku rzeczownikach: *konicz*, stp. *golicz* 'golarz', *łowicz* 'łowca', *palicz* 'palacz', *wyrwicz* 'korkociąg' (Naruszewicz), *pogonicz* podany w SW z pism Jeża jako wyraz ludowy, imiona stp. *Grabicz*, *Myślicz* Koz. SO VIII 348.

§ 561. Twory na *-(y)szcze*; *-owiszcze*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-(y)szcze*. Z wyjątkiem *bożyszcz*e wszystkie inne przykłady mają zasięg niemal tylko staropolski, a nawet i tutaj są one dość rzadkie; nadto występują one w mowie ludowej na dość ograniczonym terenie, mianowicie w kaszubszczyźnie.

Największa ilość tych rzeczowników pochodzi od rzeczowników: 1) męskich, np. *bożyszcz*e, właściwie jedyny wyraz bę-

dący w powszechnem użyciu, stp. *dziedziszczce* 'niecka soli dziedzicznie zapisana', *kapłaniszczce* Skarga, *karliszczce* bot., zapożyczone z ruskiego *ludyszczca* Słow., Sienk. (*ludziszczca* A. Małecki), stp. *ministrzyszczce*, *soborzyszczce*, *uroczyszczce* wskrzeszone przez Dygasińskiego, *zborzyszczce*, lud. kaszubskie *batóżyszczce*, *zębiszczce*, *bieczyszczce*; 2) żeńskich, np. stp. *brodziszczce*, *grabiszczce*, *strzelbiszczce*, kaszubskie: *czapczyszczce*, *drożyszczce* 'droga, manowce', *dziwczyszczce*, *finczyszczce*, *głowiszczce* 'wielka, brzydka głowa', *kaczyszczce*, nadto *topieliszczce*, użyte przez Glińskiego; 3) nijakich, np. stp. *siedliszczce*, *sieliszczce*, kasz. *blóciszczce*, *jeziorzyszczce*.

Nieco większy zasób stanowią rzeczowniki z tworzywem czasownikowym, np. *dziwowiszczce* Goszczyński, kasz. *klepischczce* 'klepisko', stp. *zburzyszczce* 'rumowisko', wskrzeszone przez Żeromskiego, nadto *lepischczce* termin mineralogiczny 'masa spajająca cząstki skały okruchowej'.

b) Wykładnik *-owiszczce* może być w wielu wypadkach pojmowany jako *-ischczce* w połączeniu z tworzywem przymiotników na *-owy*, np. *pogrobowischczce* 'cmentarzysko' Fr. Ciecierski, stp. *stanowischczce* Stryj., kasz. *bojowischczce*, *grobowischczce*, zapisane u Hilferdinga jako *groboszczce*, t. j. *groboischczce*, *grocho-wischczce*, *zamkowischczce* 'góra, na której znajdował się zamek'.

Pień kończy się przed wykładnikiem *-i(y)szczce* stale na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której w wielu wyrazach podstawowych odpowiada spółgłoska twarda.

Znaczenie. Twory z wykładnikiem *-i(y)szczce*, mające oboczni w tworach z wykładnikiem *-i(y)sco*, mają zasadniczo to samo znaczenie, a więc mamy tu nazwy miejsc, na których się coś znajdowało, np. *owśnischczce*, *zamkowischczce*, gdzie się coś odbywało, np. *poboischczce*, nazwy przejawów, jak *morzyszczce*, narzędzi, np. *batóżyszczce*, wreszcie rzeczowniki zgrubiałe, np. *brodziszczce*, i nastrojowe, np. *bożyszczce*.

Produktywność. Twory z wykładnikiem *-i(y)szczce* już od bardzo dawnych czasów nie są produktywne. Berent, Żeromski, Zegadłowicz ich zupełnie nie znają, użycie sporadyczne kilku wyrazów u Sienkiewicza, Dygasińskiego i Glińskiego tłumaczy się dążeniem do uzyskania kolorytu miejscowego, a więc ruskiego, albo t. zw. „słowiańskiego“.

Literatura. P. § 549.

§ 562. Twory na *-ycz*. Należy tu rzeczownik *wrotycz* bot.

20. Twory o wykładnikach ze spółgłoską g.

§ 563. **Twory na -g.** Wykładnika tego dopatrują się w wyrazie *drobiazg*, do wykładnika należałby jednak także przyrostek *-az-*.

§ 564. **Twory na -ga.** Wykładnik ten upatrywany w rzeczownikach *księga*, *miazga*, *skarga*, *śluga*, *struga*, znajduje się może także w rzeczownikach *pierzga* 'gałka pyłku kwiatowego', lud. *pluga* 'słota'.

§ 565. **Twory na -aga.** Wykładnik *-aga* występuje niewątpliwie w rzeczowniku lud. *łamaga* 'ułomny, garbaty, połamianiec', nadto *gizdraga* 'słota', *ślamaga*, por. *ślama* 'grunt gliniasty', *Sraga* m. SO X 279.

§ 566. **Twory na -ag.** Należy tu rzeczownik *pstrąg* od *pstry*.

§ 567. **Twory na -ęga.** Wykładnik *-ęga* upatrywany w *mitęga*, występuje niewątpliwie w rzeczownikach *łazęga*, *morzęga*, *włóczęga*, lud. *mąsłęga* 'maślak', *trupięga* 'starzec', *Warszęga* 'Warszawa', *wisęga* 'wisus', stp. *drzęga* 'drzączka u koni', *ostzęga* 'jeżyna', *bzdega* 'młyn na galarze', imiona *Bięga*, *Macięga* Koz. SO VIII 350. Co do pochodzenia *ę*, p. § 359.

§ 568. **Twory na -iga.** Należy tu rzeczownik *strzeliga* bot., także *Janiga* n. Krak. IV 342, stp. im. *Szeliga* Koz. SO VIII 350.

§ 569. **Twory na -og (-óg); -oga.** Należą tu rzeczowniki, np. *batog*, *ostróg* 'palisada', *twaróg*; *ostroga*, *trwoga*.

§ 570. **Twory na -uga.** Wykładnik ten występuje w dość licznych przykładach, np. *kolczuga* por. *kolec*, *maczuga*, *pleciuga*, lud. *białuga* 'grunt ilowaty', *bieluga* 'bieleń, r. ryby', *papluga* 'papla', *śmieciuga* 'śmieciuch', im. stp. *Kaługa* Koz. SO VIII 350

§ 571. **Twory na -yga.** Wykładnik *-yga* występuje w rzeczownikach *dziadyga*, *Gołyga* n. Wkp. XIII 203, stp. nazwiska: *Gołyga*, *Pietryga* Koz. SO VIII 350, nadto w spolszczeniach *ostryyga* (od *auster*), *łodyga*.

Literatura. M. Rudnicki, Sufiksy ze spółgłoską *-g-*, SO X 278.

21. Twory o wykładnikach ze spółgłoską ż.

§ 572. **Twory na -eż.** Należą tu rzeczowniki odczasownikowe: *kradzież*, *łupież*, stp. *płatież* 'zapłata kary'.

22. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ch*.

§ 573. **Twory na *-ch*.** Wykładnik *-ch* występuje w kilku wyrazach, a chociaż w ogólnym poczuciu językowym się nie wyodrębnia, jednak można go łatwo wydzielić przy jasnym pniu, np. *duch* por. *dunąć*, *grzech* por. *grzeję*, *pośpiech* por. stp. *po-spieję*, *śmiech* por. *śmieję się*, stp. *czuch* por. *czuć*, nadto zdrobienia dezintegralne typu *Stach* i t. p. Tu należały też stp. imiona z pniami imion złożonych, np. *Bole-ch*, *Często-ch*, *Zdzi-ch* Tasz. 48—9.

§ 574. **Twory na *-cha*.** Przykłady bardzo nieliczne: *strzecha*, *wiecha*, nadto stp. imiona zdrobniałe *Sędzi-cha*, *Stawo-cha* Tasz. 49.

§ 575. **Twory na *-ach*.** Przykłady są nieco liczniejsze, jak *bernach* 'przezvisko bernardyna', lud. *ciarach* (Łoś GP II 94) 'przezvisko dla szlacheica', *białach* 'biały koń', *czerpach* 'czerpak', *golachy* 'gołe nogi', *kielcach* 'człowiek o wielkich zębach', *kijach* 'ciężki górniczy młot', *maślach* 'jakaś istota nadprzyrodzona', nazwiska *Młodach* Wkp. XIII 207, *Solach* Krak. IV 337, stp. *dtubiach*, imiona stp. *Gostach* Tasz. 49, *Domach* Koz. SO VIII 341.

§ 576. **Twory na *-acha*.** Pochodzenie. Znacznie liczniejsze od poprzednich rzeczowniki pochodzą: 1) od rzeczowników, np. lud. *domacha* 'jaskółka domowa', *kapustacha*, *Biedacha* n. Lub. II 219; 2) od przymiotników, np. lud. *grubacha*; 3) od czasowników, np. lud. *dracha* 'licho ubrana, obdarta kobieta', *pitracha* 'kobieta lubiąca pitrasić', *skrabacha*, *Wędracha* n. Lub. II 220.

Znaczenie. Rzeczowniki te są nazwami czynnikowemi lub charakterystycznymi o nastroju żartobliwym.

§ 577. **Twory na *-ech*.** Wykładnik *-ech* występuje w wyrazach lud. *pielech* 'pościel', *stożech* 'zarozumialec'. W języku wspólnym, a także w stp. tworów tych się nie spotyka poza imionami, np. *Chwalech* Tasz. 49, *Bliżech*, *Czerniech* Koz. SO V 243.

§ 578. **Twory na *-echa*; *-ęcha*.** Są one wyjątkowe. Zaliczyć tu można rzeczowniki: *warzecha*, *pielecha* 'pielucha', lud. *lemięcha* 'lemięszka, niezdara'.

§ 579. **Twory na *-ich*.** Wykładnik *-ich* w rzeczowniku *żenich* może być rozłożony na tworzywne *-i-* oraz przyrostek *-ch*, jako nierozkładalny człon występuje jednak w wyrazach lud.

gągnich 'gęgała' i *gwiaździch* 'gwiazdor, chłopak niosący gwiazdę', *Drapich* n. Galic. VI 121, stp. *Milich* Tasz. 49.

§ 580. Twory na -i(y)cha. Pochodzenie. Dość liczne w gwarach przykłady zawierają tworzywo: 1) rzeczowników różnego rodzaju, np. lud. *bracicha* 'bratowa', *byczycha* 'byczyca', *czapicha* 'r. płaszcza', *guślarzycha*, *jaskółczycha* 'samica jaskółki', *kocicha* 'kotka', *kolanicha* 'gatunek zielska', *kowalicha*, *miotlicha* bot., *poganicha* 'żydówka', *różycha* 'nazwa krowy', *rzepicha* 'dzika rzodkiew', *sokolicha* sokolica, *sowicha* bot., *starczycha* Zap., *szewczycha*, stp. *opacicha*; 2) przymiotników, np. *bielicha* (krowa), *okrąglicha*, *wąklicha* zam. *wątlicha* 'stary, wyszczerbiony garnek'; 3) czasowników, np. *drapicha* bot., *gonicha* 'kobieta namiętna', *grypcicha* (może zam. *drypcicha*) nazwa krowy, *pędzicha* 'nierządnicza', *rozwalicha* 'ts.', *siejpicha* od *siejpać*, *skąpicha*, *skrobicha* 'skrobacz', *smolicha* 'smolawa', *sporzycha* bot., *wiercicha* 'donica', *Wędzicha* n. Krak. IV 348, stp. *nędzicha*, imiona *Pościcha* Tasz. 49, *Sędzicha* 93.

Ponadto z wykładnikami rozszerzonymi *dryndulicha* i *drzydulicha*, por. stp. *szpetulicha* 'gorzałka'.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której w pewnych wyrazach podstawowych odpowiada obocznik twardy, np. *bracicha* od *brat*.

Znaczenie. Pewna ilość tworów odrzeczownikowych oznacza osobniki żeńskie przynależne do osobników męskich. Niektóre z nich podobnie jak odprzymiotnikowe, są nazwami charakterystycznymi. Z wyjątkiem *przeorychy* u Słowackiego i *starczychy* u Zapolskiej rzeczowniki te występują tylko w mowie ludowej.

§ 581. Twory na -och. Pochodzenie. Zawierają tworzywo: 1) przymiotnikowe, np. *tłuścioch*, lud. *białoch* 'biały koń', *durnoch* 'głupiec', *pstroch* 'wół pstry', *rudzioch* 'rudzielec', *wieloch* 'wysoki człowiek, len', też *Wieloch* n. Wkp. VIII 138, *wielgoch* 'wielgas', stp. *junoch*, *tłustoch*, imiona stp. *Blizoch*, *Czarnoch* Tasz. 49; 2) czasownikowe, np. *pieszczoch*, *śpioch*, lud. *drżoch* 'tchórz, pijak', *kraczo* 'włóczęga', *lepioch* 'jakaś roślina wodna', *mazoch* 'mazacz', *pierdzioch*, *rościochy* 'gałęzie suche', *wiercioch* 'wiercipięta; wiercimak', *Padoch* Śl. IV 51, stp. *rządzioch* 'wścibski'; 3) rzeczownikowe, np. *gwiazdoch* 'wół, mający gwiazdę na czole', *Ciastoch* Lub. II 227, *Zimoch*

Wkp. VIII 138, stp. imiona *Panoch*, *Rzepoch*, *Synoch* Tasz. 49, *Dęboch* Koz. SO V 243.

Znaczenie. Są to przeważnie rzeczowniki charakterystyczne i czynnikowe.

§ 582. Twory na -ocha. Pochodzenie. Pochodzą one: 1) od rzeczowników, np. lud. *gajocha* 'polana', *kijocha* 'kijoch', *latocha* 'krowa 1-rocza', *łanocha* 'łania', *kratocha* 'spódnicza w kraty', *miedziocha* (krowa), *świniocha* 'duża świnia', *turocha* 'kobieta otyła', *zimocha* 'zimnica'; niekiedy tworzywo występuje w postaci bardzo skróconej, jak np. stp. *gocha* 'gorzałka', *gospocha* 'gospośia' (twory dezintegralne), lud. nazwy krów od dnia, w którym się urodziły: *pędziocha* por. *pędziałek* 'poniedziałek', *wtorocho*, *środocho*, *czwartocho*, *piątocho*, *sobocho*, *niedziocha*, też nazwiska *Gadocha* Galic. VI 121, *Psiocha* Krak. IV 336; 2) od przymiotników, np. lud. *białocha* 'kura jasnopłowa', *bladocha* 'blada dziewczyna', *burocho* 'krowa; sukmana; fartuch burej barwy', *ptrocho*, *sadocho* 'szada krowa', *siwocho* (krowa), *twardocho* 'kura', *wielkocha* zool., *wielocha* (krowa), *złotocho* 'wierzba', *żółtocho* 'żółtaczką'; imiona stp. *Dobrocho*, *Świątocho* Koz. SO VIII 338; 3) od imiesłówów na -ty, np. *siadłocha* 'kiszka', *więdłocha* 'rzepa suszona'; 4) od czasowników, np. *pieszczocho*, lud. *gziocha* 'rozpustnica', *mazocha* (krowa), *pierdziocha* 'kobieta; pośladki; r. potrawy', *rębocho* 'kobieta ordynarna', *śpiocho*, *warzocha*, też *trocho* od *trzeć*, nazwisko *Cwałocha* Krak. IV 342, stp. *rzędziocha* 'gospodyni'.

Znaczenie. W większości są to rzeczowniki charakterystyczne, najczęściej nazwy krów lub kur. Rzadsze są rzeczowniki czynnikowe, o charakterze karykaturalnym i nastroju ujemnym. Zabarwienie nastrojowe posiadają też nieliczne rzeczowniki zgrubiałe, jak np. *świniocha*. Zasiąg tych rzeczowników jest niemal wyłącznie ludowy.

§ 583. Twory na -uch. Pochodzenie. Największa ilość przykładów pochodzi od czasowników, np. *leczech* 'nieumiejętny lekarz', *lizuch* 'lizus', *mazuch* hut., *szepleniuch*, *smoluch* myśl. 'dzik', *śmierdziuch*, *wycieruch* 'brudas', lud. *gnieciuch*, *osmaluch* 'głownia; brudas', *pleciuch*, *przeraduch* 'człowiek niezgodny', *śpiuch* 'śpioch', *znajduch* 'znajda', stp. *pieluch* od *piele* 'plotkarz'.

Pewna ilość rzeczowników pochodzi od przymiotników, np. *leniuch*, *staruch*, *uparciuch*, *niedbaluch*, *ospaluch*, *zmarzluch*, lud. *wisieluch*, im. stp. *Gołuch*, *Raduch* Tasz. 49, *Gołuch*, *Małuch* Koz. SO V 244.

Znaczna ilość przykładów ma tworzywo rzeczownikowe, np. *miedzuch* 'odstęp między chałupami', *mieszczuch*, *niewieściuch*, *paluch*, *piecuch*, *śmieciuch*, lud. *owskiuch* 'owies', *rzepuch* 'rzepak', też nazwiska *Cepuch* Krak. IV 336.

Pień. W znacznej liczbie przykładów spółgłosce miękkiej lub stwardniałej odpowiada w wyrazie podstawowym spółgłoska twarda.

Znaczenie. Znaczeniowo najwyrazistsze są rzeczowniki charakterystyczne. Poza tem zarysowuje się wyraźnie grupa rzeczowników czynnikowych.

§ 584. Twory na -tuch. Wykładnik ten znajduje się tylko w wyrazie *świntuch*, który powstał może na wzór *pastucha*.

§ 585. Twory na -ucha. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z tworzywem: 1) rzeczownikowym, np. *jemiotucha* 'r. ptaka', lud. *jemielucha*, *jaducha* 'kaszel', *kiziucha*, *leniucha*, *makucha* 'makuch', *owskiucha* 'owies', *sprytucha* 'figlarka', *szelmucha*, *świniucha*, *wianucha* 'krowa otrzymana jako wiano', *wieprzucha* 'porzeczką', *wiśniucha* 'krowa', *wtorucha* 'krowa urodzona we wtorek', *zawijucha* 'zawierucha', imię stp. *Siostrucha* Tasz. 49; 2) przymiotnikowym, np. *starucha*, lud. *bielucha* 'r. ziemniaków', *białucha* (krowa), *młoduca* 'młoda dziewczyna', *czarnucha* (krowa), *czerniucha* 'pchła', *pstrucha* (krowa), *roboczucha* 'robotnica', *siwucha* 'wódka', *ślepuca* 'kobieta ślepa', *uparciucha* 'uparta', *wesołucha* 'wesoła'; 3) czasownikowe, np. *pielucha*, lud. *kośmieciucha* (ptak), *kwoktucha* 'kwoczka', *lizucha* 'lizuska', *łaskotucha*, *najduca*, *obierucha* 'obierzyna', *ploduca* 'krowa świeżo ocielona', *szeptucha* 'główka kapusty mało zwarta', *śmierdziucha* 'wódka licha'.

Pień ma zasadniczo postać tę samą, co w tworzywie, niekiedy jednak twardej spółgłosce tworzywa odpowiada miękka pnia, np. *baraniucha*, *owskiucha*, *czerniucha*.

Znaczenie. Są to poczęści rzeczowniki charakterystyczne oraz powiększające, naogół nastrojowo ujemne. Z nielicznymi wyjątkami wyrazy te posiadają zasięg wyłącznie ludowy.

23. Twory o wykładnikach ze spółgłoską sz.

§ 586. **Twory na -sz; -sza.** Wykładnik -sz występuje tylko w wyrazie *przybysz*, a więc w połączeniu z tworzywem czasownikowym. W stp. wykładniki -sz i -sza łączyły się z pierwszym członem imienia złożonego, np. *Bogu-sz*, *Brodzi-sz*, *Dobro-sz*, *Rado-sz*, *Dziadu-sza*, *Wito-sza* Tasz. 49—50.

§ 587. **Twory na -asz; -asza.** Należą tu rzeczowniki: *ogoniasz* myśl. żartob. 'lis', stp. *niegodziasz* 'niegodziwiec', imiona stp. *Godasz*, *Gołasz* Tasz. 50, *Bogasz*, *Rogasz*, *Witasz* i *Witasza* Koz. SO V 245.

§ 588. **Twory na -esz; -esza.** Występują w stp. imionach, np. *Godziesz*, *Radziesza* Tasz. 50, *Sieciesz* Koz. SO V 243.

§ 589. **Twory na -i(y)sz; -i(y)sza.** Pochodzenie. Wykładnik -i(y)sz występuje najczęściej w łączności z tworzywem czasownikowym, np. *urwiesz*, stp. *płodzisz* bot., *pędzisz* 'r. gry w karty', lud. *pędzisz* 'piegowaty', *krzepisz* 'ziele lecznicze', *porwiesz* 'złodziej', *spędzisz* 'złodziej', nazwiska *Poradzisz* Lub. II 221, *Skrobisz* Wkp. XIII 208, imiona stp. *Chrapisz*, *Dzielisz* Tasz. 50, *Gromisz* Koz. SO V 242, rzadko z tworzywem przymiotnikowym, np. lud. *głodniesz* 'biedak', wyjątkowe z tworzywem rzeczownikowym, np. *blócisz* myśl. 'r. psa', imię stp. *Dworzysz* Tasz. 50.

Wykładnik -i(y)sza występował w imionach stp. *Golisza*, *Grabisza* Tasz. 50.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, chociaż w wyrazie podstawowym jest twarda.

§ 590. **Twory na -osz; -osza.** Pochodzenie. Wykładniki te łączą się z tworzywem: 1) przymiotnikowym, np. *gniadosz*, *siwosz*, *skrytosz* zool., *tlustosz* bot., nazwiska *Słabosz* Nadrab. II 122, *Twardosz* Galic. VI 122, *Wielosz* Krak. IV 341, stp. imiona *Czarnosz*, *Skorosz* Tasz. 50, *Chorosz* Koz. SO V 243; stp. *junosza*; 2) rzeczownikowym, np. *gniadosz* zool., *gnidosz* bot., *gniewosz* bot., *piwosz* lud. *szczerbosz* 'dziecko bez zębów', nazwiska *Dębosz* Nadrab. II 124, *Jakubosz* Wkp. XIII 204, *Wilkosz* Galic. VI 123, stp. imiona *Siostrosz*, *Targosza* Tasz. 50, *Gwiazdosza* Koz. SO V 242.

Wyjątkowe są rzeczowniki z tworzywem 3) czasownikowym: *siekosz* 'krab'.

Znaczenie. Przeważają tu rzeczowniki charakterystyczne, np. *gniadosz*, rzadkie są czynnikowe, np. *piwosz*.

§ 591. **Twory na -usz; -usza.** Nieliczne przykłady zawierają tworzywo przymiotnikowe, np. *cienkusz*, *wątkusz* zool., *wielkusz* 'wielkolud', lud. *miękus* 'człowiek bez energii', rzadziej rzeczownikowe, np. *katusza*, stp. *katusz* 'katownia', lud. *skarbusz* bot., nazwiska *Koniusz* Tasz. 50, *Bogusz* i *Bogusza*, *Godusza* Koz. SO V 243.

§ 592. **Twory na -y(i)sz.** Pochodzenie. Wykładnik *-y(i)sz* występuje w kilku zaledwie rzeczownikach odprzymiotnikowych, np. *głady*sz, *mięki*sz, lud. *młody*sz 'człowiek wyglądający młodo', *płowy*sz 'wół maści płowej'.

Znaczenie. Są to rzeczowniki charakterystyczne.

B. Rzeczowniki z wykładnikiem przedrostkowym

§ 593. **Geneza.** Bezwzględnie najbardziej produktywnym typem słowotwórczym w zakresie rzeczowników są twory z wykładnikiem przyrostkowym, a dopiero w najnowszych czasach w języku poetyckim coraz częściej pojawiają się rzeczowniki utworzone od innych rzeczowników zapomocą wykładnika przedrostkowego, np. *beświat* od *świat*. Jest to tendencja nowa, ale posiada ona pewne oparcie także w tradycyjnych typach słowotwórczych. Przedewszystkiem oddawna istniały rzeczowniki zaprzeczone, np. *nieprzyjaciel* od *przyjaciel*, w których przysłówki *nie* pełni funkcję wykładnika przedrostkowego. Drugi typ również dawny to nazwy pokrewieństwa z wykładnikami przedrostkowymi *pra-*, *prze-*, *przed-*, *nad-*, a więc: *pradziad*, *prababka*, *prawnu*k, *przestryjec* 'brat pradziada', *przeciotka* 'siostra pradziada', *przedwnęczka* 'córka wnuka', *nadpradziad* 'ojciec pradziada'. Poza tem istniały pojedyncze, odosobnione rzeczowniki o wykładniku przedrostkowym, np. *odnoga*, *przecieśnia* (Vondrák VSG I 676).

W nowszej polszczyźnie ten znalazł oparcie przedewszystkiem w tworach z obcymi wykładnikami przedrostkowymi: *arcy-*, *kontr-*, np. *arcybiskup*, *kontrakcja*, oraz w tytułach zawodowych niewolniczo przetłumaczonych z niemieckiego typu: *nadleśniczy*, *nadporucznik*, *podporucznik*, *nadradca*. Nazwy te w poczuciu językowym ogółu mogły się też łączyć z tytułami

dawnemi typu *podkomorzy* oraz z rzeczownikami odwyrażeniami o wykładnikach przyrostkowych typu *bezdroże*, lub wreszcie z tworam i odczasownikowemi typu *przeskok* od *przeskoczyć*. Ponadto pojawił się w języku poetyckim i wogóle literackim ogromnie wpływowy, obciążony powagą Nietschego wyraz *nadczłowiek*, przetłumaczony z niem. *Übermensch*.

Te utajone tendencje ożyły bardzo silnie w najnowszym języku poetyckim i wywołały znaczną ilość nowotworów.

§ 594. Twory z wykładnikiem *nie-*. Są one nieliczne, a należą tu np. *nieprzyjaciel*, *nierozum*, *nierząd*.

W wielu przykładach nie można napewno stwierdzić, czy jest to twór z wykładnikiem przedrostkowym, czy też twór urobiony zapomocą wykładnika przyrostkowego od zaprzeczonego wyrazu podstawowego; tak np. wyraz *nieprzyjemność* może pochodzić zarówno od rzeczownika *przyjemność*, jak i od przymiotnika *nieprzyjemny*, podobnie też *nierozsądek* od *rozsądek* lub od *nierozsądny*, *niepokój* od *pokój* lub od *niepokoić*. Niewątpliwy nowotwór o wykładniku przedrostkowym mamy u Żeromskiego: Czarnca znał się na *niemarzycielstwie* Zam. 196.

§ 595. Twory z wykładnikiem *pra-*. Z dawnego języka pozostały w powszechnem użyciu wyrazy: *praojciec*, *pradziadek*, *prababka*, *prawnuł* i *prawniczka*, ale i w dzisiejszym języku twory te są dość częste, np. *praistota*, *prajądro*, *prajęzyk* i t. p., przyczem wykładnik *pra-* wyznacza jako cechę przedmiotu jego dawność. Nowotwory tego rodzaju są częste u Żeromskiego, np. *prapopielisko* Wiślan SIP 116, i u Berenta, np. *prapoczątek* Up. 280, *pratwórca* tm. 300.

§ 596. Twory z wykładnikiem *prze-*. Wyrazy staropolskie typu *przestryjiec* zostały zapomniane, natomiast w języku poetyckim zaczynają się pojawiać nowotwory, np. u Żeromskiego: szumiały jodły pieśń o *przepotędze* PJ 24, u Berenta: aniołowie łzami opływają nad *przedobrocią* uśmiechu tego Zar. 315, u Staffa: mężnie żegnać nas uczysz, czyniąc z nas tęsknot *prze-gońce* UG 153. Jak widać z przykładów, pierwsze z nich znaczeniowo reprezentują ten sam typ, co stp. *przecieśnia*, a więc wykładnik *prze* wyznacza większą intensywność cechy wymienionej w pniu.

§ 597. Twory z wykładnikiem *nad-*. Rzeczowniki typu *nadradca* zaczynają zanikać, natomiast pojawiają się nowe wyrazy. U Żeromskiego spotykamy wyraz *nadbruk* 'wysepka na

jezdni, na której stoi policjant' Przed. 361, chociaż rzeczownik ten mógł powstać także na podstawie czasownika *nadbrukować*. Z Nietscheańskim *nadczłowiekiem* łączy się u Berenta *nadgatunek*: wzwyż wiedzie nasza droga od gatunku do *nadgatunku* Zar. 101. Spotykamy wreszcie wykładnik rozszerzony w wyrazie *ponadbołość* Żer. DOH 101.

§ 598. Twory z wykładnikiem bez- Najbardziej produktywne w języku poetyckim są twory z wykładnikiem *bez-*, który pełni tu najczęściej funkcję przeczenia *nie-*, np. u Berenta: zdrętwiał w *bezoddechu* chwili ŻK 340, ponad rzeczami wszystkimi stoi niebo przypadku, niebo *bezwinny*, niebo trafu Zar. 231, u Staffa: jak słupek uwięziony w wiecznej *bezswobodzie* UG 62, poczułem nagły cios w mąk *bezotusze* ŁL 64, abym w ucieście żył i w *bezpokucie* WCM 44, u Zegadłowicza: w półśnie bliskim *bezmyśli* trwa Godz. 292, mkną w *bezszeleście* słoneczne noce Dziej. 70, u Leśmiana: w taką zamroczył paproci, w takich cisz kurhany, w taki *bezświat* zarośli, w taki *bezbrzask* głuchy Łąk. 9, i nęcił (demon zieleni) ust zdyszanych tajemnym *beźmiechem*, i czarował zniszczotą wonnych niedowcieleń tm. 9, niosąc jej nagłą śmierci *bezprzyczynę* SR 166, śnił *bezrozłąkę* swej duszy z błękitem tm. 158.

§ 599. Twory z wykładnikiem przed- Rzeczowniki staropolskie wyszły z użycia, natomiast pojawiają się liczne nowotwory w języku poetyckim, np. u Żeromskiego: latają po łąkach i morzach *przeddziejów* PJ 8, u Berenta: kto starych *przedpoczątków* świadom się stał, ten wreszcie nowych źródeł przyszłości szuka Zar. 298. W tych przykładach wykładnik *przed-* ma charakter znaczeniowy przedrostka *pra-*, a więc wyznacza jako cechę przedmiotu jego dawność. Ponadto zjawiają się nowotwory, w których wykładnik *przed-* zaznacza, że chodzi o chwilę bezpośrednio poprzedzającą przejaw wymieniony w pniu, np. u Berenta: łabędź dobywa z niemej za życia piersi głos w *przedzgonie* pełny Up. 281, u Zegadłowicza: tylko to jedno mię nęci gdzieś w głuchej *przedpamięci* Dziej. 48.

§ 600. Twory z wykładnikami po-; pod-; przy-; z- Coraz częściej pojawiające się nowotwory z wymienionymi uprzednio wykładnikami wywołują w konsekwencji stosowanie także innych przedrostków, jako wykładników, występujących narazie w mniejszej ilości rzeczowników.

a) Wykładnik *po-* pojawia się u Berenta: dobywał się

z tej pieczary dym wśród *pogrzmotów* głuchych Her. 39, oczu *po-
blask* gwiezdny ŻK 24, u Staffa: brzydota padła jak rozkład
pognoju pod siew piękności ŁL 182.

b) Wykładnik *pod-* znajdujemy w nowotworze żartobli-
wym u Żeromskiego: wielcy magnaci i *podmagnatki* Przed. 38.

c) Wykładnik *przy-* spotykamy u Berenta: wtórzył im
rycerz piersi swych *przyjękiem* ŻK 39.

d) Wykładnik *z-* znajdujemy również tylko u Berenta:
rozzaliły się wokół wielotysięcznych muszek *zbrzęki* ŻK 321.

§ 601. Twory z wykładnikami obcemi arcy-; kontr-
Przejrzystość budowy wyrazów zapożyczonych spowodowała
wyosobnienie wykładników *arcy-*, *kontr-* i połączenie ich z two-
rzywem rodzimem, np. *arcyksiążę*, *arcypasterz*, *kontrwywiad*. Na
wzór tych tworów powstają nowe, np. u Żeromskiego: każde
niemal słowo budziło w umyśle słuchacza *kontrstwo*, każda
prawda głoszona domagała się *kontraprawy* Przed. 352, te kom-
plimenty i *arcydowcipy* mniej ją nęciły NJ 214.

C. Oboczności słotwórcze rzeczowników.

§ 602. Zasadniczo każdy rzeczownik przynależy do jednego
typu słotwórczego. Jest jednak w języku wspólnym pewien
zasób rzeczowników, które najczęściej bez różnicy znaczenia
(z wyjątkiem rodzaju formalno-gramatycznego) ukazują się z roz-
maitemi wykładnikami, przyczem oboczności te zależą zwykle od
różnic regionalnych. Oboczności te podajemy według rodzaju, za-
mieszczając w nawiasach postaci rzadsze, uznane za niepo-
prawne¹⁾.

Rodzaj męski i nijaki:

(bajor Żeromski) *bajoro*, (*białek*) *białko*, (*chomąt* lit.) *chomąto*,
cud i *cudo*, (*kopyt* lit.) *kopyto*, (*podwórz* lit.) *podwórze*, (*pótrocz*)
pótrocze, *przestwór* i *przestworze*, (*żółtek*) *żółtko*.

Rodzaj męski i żeński na *a*:

adres (*adresa* lit.), *belek* (*belka*), *na dobitek* i *na dobitkę*, *dzie-
siątek* i *dziesiątka*, *fałd* i *fałda* (koło jedwabnych *fałd* płaszcza,
Zapolska), *gąszcz* (*gęszcza* lit.), *goryl* (*goryla*), *kartofel* (*kartofla*
lit.), *kluszek* i *kluska*, *kotlet* (*kotleta*), *kram* (*krama*), *lejek* (*lejka*)

¹⁾ Cytaty z nazwiskami autorów pochodzą z artykułu Magiery, por. litera-
tura; skrót: lit. — regionalizm polsko-litewski.

lit.), *litr* (*litra*), *tachman* (*tachmana*), (*mat srebrzysty* Żeromski) *mata*, *mórg* i *morga*, *mufek* i *mufka* 'zarekawek', *nagniotek* (*nagniotka* lit.), *ogórek* (*ogórka*), *paciorek* (*paciorka* Zapolska), *pótwysep* (*półwyspa*), *razem* (rzadziej *razą*), *sąg* (*sąga*), (*smug*) *smuga*, (*strug*) *struga*, *szmat* i *szmata* (w różnych znaczeniach), *telegram* (*telegrama* lit.), *zaduch* (*zaducha*), (*zakał* Tetmajer) *zakała*, *zawiasa* i *zawias*, *zmarszczka* (*zmarszczek*).

Rodzaj męski i żeński na spółgłoskę:

ten ból (*ta ból* Bielska), *ten cień* (*ta cień*), *ten cierń* (*ta cierń*), (*ten goleń*) *ta goleń*, (*ten krawędź*) *ta krawędź*, (*ten krtań*) *ta krtań*, *ten magiel* (*ta magiel*), (*ten obręcz*) *ta obręcz*, *ten rdzeń* (*ta rdzeń*), (*ten smycz*) *ta smycz*, *ten szczebel* (*ta szczebel* Weysenhoff), (*ten żołędź*) *ta żołędź*.

Rodzaj męski i nijaki lub żeński na spółgłoskę:

ten gąszcz (*to gąszcze*, *ta gąszcz*), (*ten poręcz*, *to poręcze*) *ta poręcz*.

Rodzaj męski, żeński na -a i na spółgłoskę:

ten patrol (*ta patrola*, *ta patrol*).

Rodzaj nijaki i żeński na -a:

te jasełka (*ta jasełka*, -i Herbaczewski), *to cacko* (*ta cacka*, -i lit.), *to tarko* Kraków i *ta tarka* Poznań, Warszawa, Białoruś.

Rodzaj nijaki i żeński na spółgłoskę:

naręcze (*naręcz*), *ubocze* (*ubocz*), *ustronie* (*ustroń*).

Rodzaj żeński na -a i na spółgłoskę:

(*pieśń* Kasproicz) *pieśń*, *topola* Kraków (*topól* Poznań).

Jeszcze większe różnice zachodzą między mową ludową a językiem wspólnym oraz między poszczególnymi gwarami, przyczem niekiedy w tej samej gwarze istnieją dwa oboczniiki.

Rodzaj męski i nijaki:

a) W gwarze rodz. męski, wsp. rodz. nijaki: *bagien* Tur. 200, *czołn* PW 444, *cygar* Rym. 148, Chrz. 343, Tur. 200, *gorąc* Sułk. 332, Chrz. 343, ŚG 210, Pysz. 393, *kopyt* Tur. 200, *oczki* Tur. 200, Łuk. 164, *piętr* Śl. 199, *ud* PW 44, Łow. 317, *wiórki* Przas. 85, *żelaz* Tur. 200; *pręc* ŚG 210, BN 41, *włóś* Rym. 148; *brzemień* Srom. 62, *ciemień* Srom. 62, ŚG. 210, *ramień* Srom. 62, Las. 128, *siemień* Las. 128, *wymień* Las. 128.

b) W gwarze rodz. nijaki, wsp. rodz. męski: *brzucho* Brzez. 209, Tur. 162, *cudo* Rym. 150, *kłóska* Rym. 150, *kwiatko* (i *kwiatek*) Śl. 204, *ośródko* (i *ośrodek*) Łop. 69, *pięścionko* Rym. 150, *policzko* Chrz. 344, *pulso* ŚG 213, *strączko* Śl. 204, Chrz. 344, ŚG 204, *śląsko* Śl. 204, *trzonko* Rym. 150, *węgło* ŚG. 213.

Rodzaj męski i żeński na -a:

a) Gwar. rodz. męski, wsp. rodz. żeński: *baryłek* Tur. 200, *butelek* Tur. 200, Łow. 317, *belek* ŚG 210, *facyjat* Rym. 148, Chrz. 343, *fasol* Sułk. 332, *grac* Tur. 200, *jagód* Tur. 200, *kwest* i *kwesta* Sułk. 332, *odznak* Sułk. 332, *opłat* Zebrz. 177, Brzez. 14, Chrz. 343, Pysz. 393, *przezębel* Brzez. 143, *osęk* Rym. 148, *podstawek* Łop. 64, *pomarańcz* Chrz. 343, (*pomarańiec* Łow. 317), *szos* Tur. 200, Łow. 317, *topól* MG 144, Śl. 199, Łop. 64, PW 444, *wichur* ŚG 210, *wyplat* Tur. 200, *zamian* Tur. 200.

b) Gwar. rodz. żeński, wsp. rodz. męski: *bochenka* Brzez. 143, Tur. 200, *gada* i *gad* Sułk. 332, *komora* 'komar' Sułk. 332, Rym. 151, *litra* i *liter* Sułk. 332, *łubina* Łop. 67, *morga* i *mórg* Sułk. 332, Chrz. 345, Las. 128, *mozola* ŚG 211, *narcyza* Rym. 151, *obłoka* Tur. 200, *podatka* Sułk. 332, Tur. 200, *pora* Łop. 67, *rabunka* BN 29, *raza* MG 144, *sąga* Sułk. 332, *selera* Łop. 67, *skobla* Chrz. 345, *sznurka* Srom. 82, *szparaga* ŚG 211, *trzmiola* Rym. 151, *wylewa* ŚG 211, *wyręba* Chrz. 345, także *pastucha* i *pastuch* (oba r. msk.) MG 144, *wędrowca* (r. msk.) Rym. 393.

Rodzaj męski i żeński na spółgłoskę:

a) Gwar. rodz. męski, wsp. rodz. żeński: *dal* Sułk. 332, Chrz. 343, *darń* Sułk. 332, Chrz. 343, *gardziel* Śl. 199, Chrz. 343, *gataż* Koc. 254, *jesień* Śl. 199, *kąpiel* Śl. 199, *krtan* Chrz. 343, *latorośl* Las. 128, *patrol* Sułk. 332, Chrz. 343, *poręcz* Chrz. 343, i t. d., p. niżej.

b) Gwar. rodz. żeński, wsp. rodz. męski: *ta cień* Koc. 254, *ta dyszel* Koc. 254, GLM 367, Śl. 199 (i *ten dyszel*, -a) MG 144.

Rodzaj nijaki i żeński na -a:

Gwar. rodz. żeński, wsp. rodz. nijaki: *biedra* Koc. (też-o) 254, Sułk. 332, Chrz. 345, Opocz. 172, Łop. 67, *chomąta* Rym. 149, *cygara* Śl. 208, *tła* Brzez. 143; *stońca* Tur. 200; także bardzo częste w gwarach *gimnazyja* Sułk. 332, Chrz. 345, BN 42, *seminaryja* Sułk. 332.

Rodzaj żeński na -a i na spółgłoskę:

a) Gwar. rodz. żeński na -a, wsp. rodz. żeński na spółgłoskę: *baśnia* Zebrz. 177, *brwia* Śl. 208, Tuch. 200, Łop. 67, *chorągwia* Zebrz. 177, *jabłonia* Śl. 208, *kaźnia* Zebrz. 177, *kąpiela* Zebrz. 177, *klacza* PW (też *klacz*) 447, Śl. 208, *marchwia* Śl. 208, *myszka* Śl. 208, Zebrz. 177, BN 38, Pysz. 393, Łow. 321, *pieczenia* Zebrz. 177, *pieśnia* Łow. 321, *piędzia* Łow. 321, *poręcza* Zebrz. 177, *rozkosza* Zebrz. 177, *waśnia* Zebrz. 177, *wsza* Tur. 220.

b) Gwar. rodz. żeński na spółgłoskę, wsp. rodz. żeński na -a: *brzytew* i *brzytwa* PW 448, Chrz. 346, *chatup*, -i i *chatupa*, -y MG 144, *dratew* i *dratwa* Chrz. 346, *grobel* i *grobla* Śl. 208, *kuchyn* Śl. 208, *mil* i *mila* PW 447; *olsz* Śl. 208, *stajń* i *stajnia* PW 447, *ślej* i *śla* PW 448, *tęcz* i *tęcza* PW, *ziem* Śl. 208.

Pewne postaci charakteryzują niewątpliwie rozmaite tereny dialektyczne. Tak np. z badań Nitscha okazało się, że postaci ten *cień*, -a, -owi i t. d. posiada Śląsk, historyczna Małopolska (łącznie z Sieradzkim), natomiast postaci *cień*, -i, -i i t. d. charakteryzują Wielkopolskę, Pomorze i Mazowsze.¹

Wahania tego rodzaju, niewątpliwie też natury regionalnej, istniały już w języku staropolskim, np. między rodzajem męskim a nijakim: *białek*, *brzuch*, *cud*, *ud*, *żółtek* — *białko*, *brzucho*, *cudo*, *udo*, *żółtko*; między rodzajem męskim a żeńskim na -a, np. *fig*, *fijatek*, *głoźn*, *hymn*, *ogród*, *perfum*, *pochwał*, *pożóg*, *pych*, *raz*, *spór*, *sznur*, *wysep*, *zatok*, *związek* — *figa*, *fijałka*, *głoźna*, *hymna*, *ogroda*, *perfuma*, *pochwała*, *pożoga*, *pycha*, *raza*, *spora*, *sznura*, *wyspa*, *zatoka*, nadto w znacznej ilości rzeczowników z przyrostkiem -c-, np. *gędziec* — *gędźca*, *łowiec* — *łowca*, *tworzec* — *tworca* i t. p.; między rodzajem nijakim a żeńskim na -a, np. *biodro*, *wojsko* — *biodra*, *wojska*; między rodzajem żeńskim na -a i na spółgłoskę, np. *cieśniá*, *dłużá*, *głębiá*, *pościelá*, *przeręblá*, *rogożá*, *strážá*, *szerzá*, *tárczá*, *wiszniá*, *wyżá*, — *cieśń*, *dłuż*, *głąb*, *pościel*, *przerąbl*, *rogóż*, *stráž*, *szerz*, *tárcz*, *wiśń*, *wyż*; należą tu także *kármiá*, *pogoniá*, *pieczeniá*, *pomarańczá*, *toniá*, *woniá*, które dopiero po XVI wieku zyskały odpowiedniki na spółgłoskę.

Literatura. H. Gaertner i A. Passendorfer, *Poradnik gramatyczny*, Lwów 1933. — Al. Łętowski, *Błędy nasze*, Wilno 1915. — J. Magiera, *Zapiski z zakresu rodzaju gramatycznego i zakończeń przypadkowych u rzeczowników*, JP IX 53. — K. Nitsch, *Odrębności słownikowe* Poznań, Krakowa, Warszawy, JP II 261: — *Zbieranie słownictwa gwarowego*, JP X 118.

Materiał staropolski: H. Gaertner, *Deklinacja rzeczowników na -a, -ja, -i w języku polskim do końca XVI w.*, SAU 1925.

¹ *Zbieranie słownictwa gwarowego*, JP X 118—9.

III. Przymiotniki.

A. Przymiotniki z wykładnikiem przyrostkowym.

a) Przymiotniki z wykładnikiem nierozwiniętym.

§ 603. Twory na *-y (i)*. Pochodzenie. Należy tu przede wszystkim pewien zasób przymiotników pierwotnych, np. *biały, mały, młody*.

Poza tem istnieje w języku wspólnym dość znaczny zapas tworów od wyrażeniowych ze względu na budowę pnia złożonych, np. *rudowłosy, siwobrody, złotousty*.

Pień kończy się na spółgłoskę twardą przed *-y*, na spółgłoskę tylnojęzykową przed *-i*. Co do oboczności *y||i* p. § 361.

Znaczenie. Jako osobna grupa wyodrębniają się tylko złożone przymiotniki ustrojowe, a więc np. *rudowłosy* 'mający rude włosy', *siwobrody* 'mający siwą brodę' i t. p.

Produktywność. Używanie wyrazów złożonych w języku poetyckim, zwłaszcza w stylu t. zw. wzniosłym już w stp. było zależne od mody literackiej. Znaczną ilość nowotworów na *-y(i)* znajdujemy u Kochanowskiego, np. *rożanoręka* zarza, *wół złotorogi*, u Petrycego, np. *ogniogory* 'gorejący ogniem', *psstroogony*, później tworzenie wyrazów złożonych staje się szczególnie modnem w dobie oświecenia, np. u Naruszewicza: *jędze płaczorode*, *trójzębe* grotty, u Woronicza: *gałęzioroga* sarna, *kwiatoroda* wiosna, *ślepomózgi* lud i w. i. (Łoś GP II 215—5). Jak widać z przykładów, wśród tych nowotworów pojawiają się nawet przymiotniki czynne z drugim członem odczasownikowym, a więc *płaczorody*, *kwiatorody* i t. p.

Wzmrożona tendencja do używania, a tem samem — do stwarzania nowych przymiotników tego typu pojawiła się w okresie najnowszym. Ogromną stosunkowo ilość nowotworów wprowadza Żeromski, np. *białowargi* szept DG I 126, *całobrzegich*, strzępiastych goździków Pop. III 128, forma *czudacznokształta* UŻ II 245, ptaki *czudnopióre* DG I 102, motyle *czudnoskrzydłe* DOH 191, odwieczny *grubomury* kościół PJ 30, człowieczyna łysy i *obwisłowąsy* NJ 183, strach *olbrzymiooki* LB II 57, *ptaskociąta* Angielka DG II 13, *srogooki* feldfelbel RNKW 120, *szybkoskrzydłe* chmurki DG II 219, przy szerokim, *wielkoszybem* oknie Przed. 224. Nowotwory te stosuje też Staff, np. błoń śni się *bujnochwasta* TŁK 83, rozpacz *ślepooka* GN 118, wiatr *tkającogłosy*, także Tu-

wim: gołąbki *białotone* Cz. MB 98, *łzawooki* śmiertelnik Ignacy ST 58. Z przytoczonych przykładów widać, że są to twory wyłączenie ustrojowe, z drugim członem odrzeczownikowym, pierwszym zaś — odprzymiotnikowym. Formalnie ten sam, ale genetycznie i znaczeniowo różny typ reprezentują zresztą wyjątkowe dwa nowotwory u Staffa: *dałeś pierś*, by bardziej *cierpieć*, *wielkoludą* WCM 98, wszystkie wonie wciągałem w swą pierś *młodoludą* WM 129; przymiotnik *wielkoludy* utworzony bezpośrednio od rzeczownika złożonego *wielkolud*, ze znaczenia jest przymiotnikiem dzierżawczym, analogicznie zaś do niego stworzył Staff też przymiotnik *młodoludy*.

U Zegadłowicza spotykamy innego typu nowotwory, wyciągają dziady kulasy *bezstope* Dziew. 310, powsinogi *włóczęgie* Pow. 12.

Literatura. H. Gaertner, Z dziejów charakteryzacji językowej, JP X 171; — Nieco o wyrazach złożonych w języku poetyckim, Sygnały, Lwów 1934. — J. Łoś, GP II 214.

§ 604. Twory na -i(y). Pochodzenie. Poza przymiotnikami: *cudzy*, *głupi*, *tani*, *pieszy* i t. p. wyraźną genetycznie grupę stanowią twory od rzeczowników żywotnych, np. *boży*, *dziewiczny*, *kozi*, *krowi*, *niewolniczy*, *owczy*, zwłaszcza od rzeczowników na -ę, np. *książęcy*, *cielęcy*.

Pień przed -i kończy się na spółgłoskę miękką, przed -y na stwardniałą. Co do oboczności *i||y* p. § 357.

Znaczenie. Twory odrzeczownikowe są przymiotnikami dzierżawczymi.

Produktywność. Przymiotniki te są i dziś produktywne, a nowotwory spotykamy u wielu autorów, np. u Żeromskiego: książd Anastazy padał, ażeby jeszcze dwa, trzy razy wydać chrapnięcie zaiste... *belzebubie* Przed. 201, u Berenta: błogosławiony niechaj będzie winobrańczy nóż Zar. 450, u Staffa: jakieś rozmachy posyła *cyklopie* ku gwieździe ŚP 66, duch *mędraczy* drugi raz świat myślą stworzył ŁL 183, serce *niedowiarcze* UG 62, boleść *weroniczej* chustki OO 32, kościstą wolą niezłomny, *zuchwalczy* ŚP 67, u Tuwima: oczy szpicla *szczurze* ST 102.

Staff prawdopodobnie w nowotworach *mędraczy*, *niedowiarczy*, *weroniczy*, *zuchwalczy* poczuwał jako wykładnik zakończenie- czy, stąd pojawia się u niego też przymiotnik *jasnowidczy*: błogosławione ręce ślepe, bez spojrzenia, a *jasnowidcze* ramion sięgających twarze WCM 130.

